

и 8181/г

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
A PRAGUE.

Année 1 (1923—1924). • Volume 1.

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологичного
Товариства в Празі.

Рік перший (1923—1924).

Том I.

21

ПРАГА 1926.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГИЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ,
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

•A :

•
•
•

50573

Дідіціоніка Слов'янського
Історичного та Філологічного
Союзу
15, IV, 1926

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
A PRAGUE.

Année 1 (1923—1924). • Volume 1.

ПРАЦІ

Українського Історично-Філологичного
Товариства в Празі.

≈

Рік перший (1923—1924).

Том 1.

ПРАГА 1926.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ.
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

u 8181 / I (1993-24)

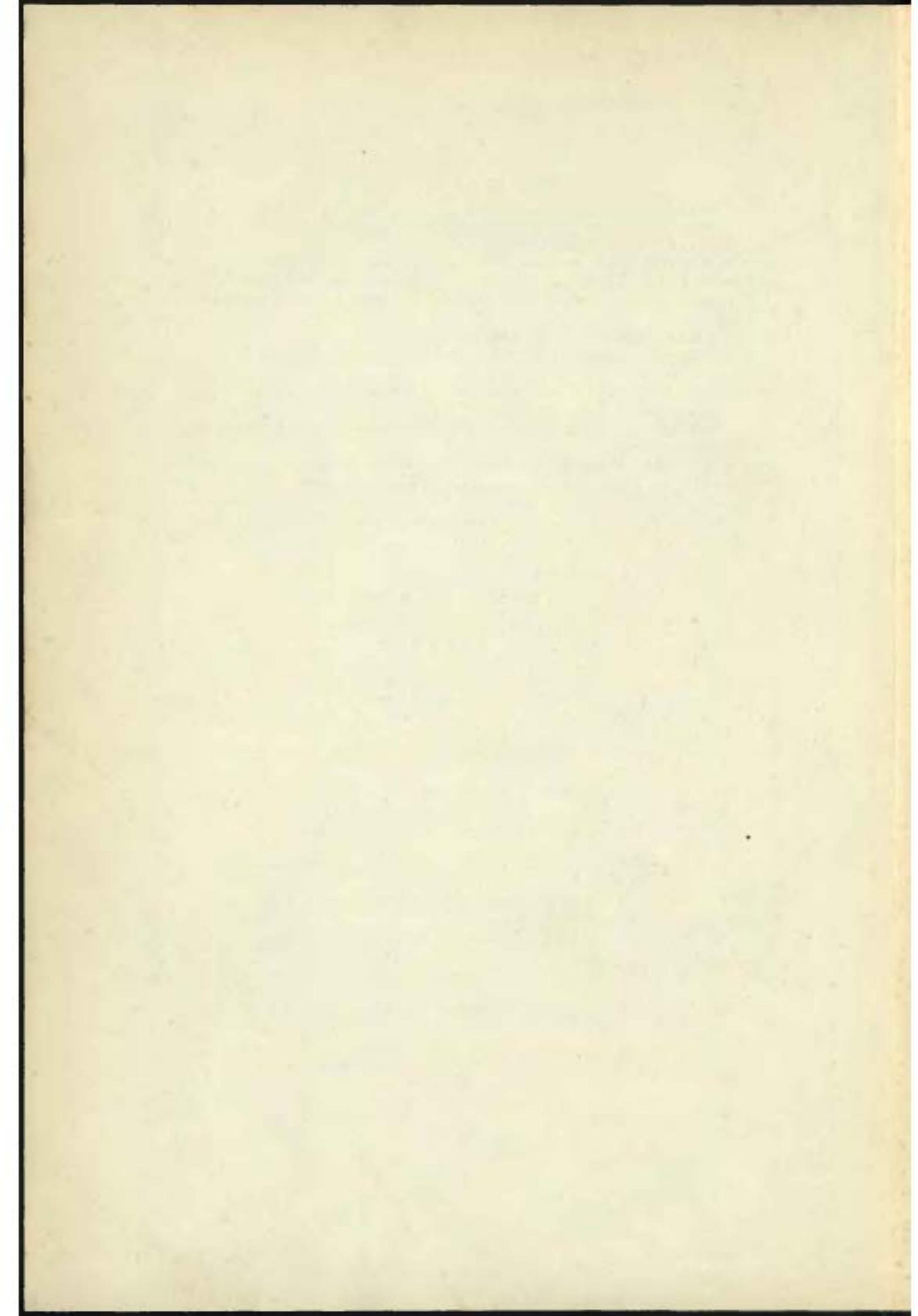
З М І С Т.

1. Українське Історично-Філологичне Товариство в Празі	1
2. Д. ДОРОШЕНКО: Академік Микола Сумцов	6
3. Л. БІЛЕЦЬКИЙ: Микола Сумцов як історик української літератури	14
4. І. МІРЧУК: Г. С. Сковорода. (Замітки до історії української культури)	21
5. В. БІДНОВ: „Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження і значення	38
6. С. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ: Ритміка Шевченкової поезії	64
7. Л. БІЛЕЦЬКИЙ: Основи української літературно-наукової критики. Впровід. (Подано у виязах)	108
8. В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: Основні елементи орнаментації Українських писанок та їхнє походження. (Студія)	116
9. Л. ЧИКАЛЕНКО: Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітических селищ	148
10. Д. АНТОНОВИЧ: Розвиток форм української дерев'яної церкви	159
11. Д. АНТОНОВИЧ: Хто був будівничим брацької церкви у Львові?	170
12. Ф. СЛЮСАРЕНКО: Грецька федерація конституція кінця IV ст. н. е. Христом	181
13. Протоколи засідань Українського Історично-Філологичного Товариства в Празі за перший рік (1923—1924)	192
14. Список членів Товариства на 1. червня 1924	209

T A B L E D E S M A T I È R E S.

1. Société des sciences historiques et philologiques ukrainienne à Prague	1
2. D. DOROCHENKO: L'académicien M-r Nicolas Soumzow	6
3. L. BILETSKY: M-r Nicolas Soumzow, comme historien de la littérature Ukrainienne .	14
4. I. MIRTCHOUK: G. S. SCOVORODA	21
5. B. BIDNOW: Récit oral du cosaque zaporogue N. L. Korge, son origine et son rôle	38
6. S. SMAL-STOCKY: La rythmique dans la poésie de Chevtchenko	64
7. L. BILETSKY: Les bases scientifiques de la critique littéraire en Ukraine	108
8. V. ŠČERBAKIVSKIJ: Les œufs de Pâques ukrainiens et l'origine de leur ornementation	116
9. L. TCHIKALENKO: La technique de l'ornementation de la céramique néolithique en Ukraine septentrionale	148
10. D. ANTONOVYTCH: Le développement des formes architecturales dans les constructions des églises de bois en Ukraine	159
11. D. ANTONOVYTCH: Qui a été le constructeur de l'église de la confrérie à Lwiv (Lemberg)	170
12. TH. SLUSARENKO: La constitution fédérale des grecs à la fin du IV ^e siècle av. J. C.	181
13. Comptes-rendus des Séances de la Société et des ses conférences	192
14. La liste des membres	209

*Українське
Історично-філологичне Товариство
в Празі.*

Коли в осені 1921 року Український Університет було пересено з Відня до Праги, то вже зразу було очевидно, що Прага для Українців за етнографічними межами Українського Народу на довший час стане головним осередком культурного і наукового життя. Завдяки гостинній допомозі Чеського Уряду в Празі зібралось значне число українських діячів на полі науки і культури, а також до Праги потягнулася ще в більшому числі українська молодь, на довгий час перед тим відірвана від нормальних умових життя війною і революцією, потягнулася до Праги за наукою та освітою. В таких обставинах перед Українським Університетом в Празі постало відповідальнє перед Україною і Українським Народом завдання. Виконувати це завдання члени Українського Університету мусили свою діяльністю, направленою по двох шляхах: першим — подаючи вищу освіту українській молоді, зібраній у Празі, і другим — продовжуючи в Празі свою науково-дослідчу працю. Діяльність першого роду зразу пощастило налагодити, в чім богато допомогли українським професорам В. Сенат і члени професорської колегії Карлового Університету в Празі тим, що незвичайно гостинно відступили для Українського Університету в потрібній кількості і якості як викладові салі так і науково-учебні знаряддя. Тому учебна праця Українського Університету зразу, в осені 1921 року пішла повним темпом. Праця як наукова, для якої в Празі також знайшлися гостинно розчинені двері чеських книговібрень і наукових установ, зрештою теж не переривалася, але провадилася на початку індивідуально, і українські ученні не зразу змогли знайти так необхідний для наукової праці осередок для обміну думок, для поділення наслідками своїх робіт, для взаємної критики методів наукової творчості, то що, словом того наукового центру, до якого зникли у себе дома і з традиціями якого прибули до Праги.

Український Вільний Університет відпочатку прибув до Праги як інституція всеукраїнська і тому в ній однаково знайшли приміщення для своїх сил діячі на науковий ниві не тільки з центральної України, але побіч них і з північно-західної Холмщини, а західних українських земель — Галичини та Буковини, з південних земель Степової України, із східної Слобожанщини, а також із найдальших українських земель на сході — з Кубані. Зібраші в Празі з усіх українських земель діячі української науки прибули сюди з усталеними традиціями товариського провадження наукової праці в постійному единенні поміж собою, а часто і спільними силами. Їхні традиції, це були традиції „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові, „Українського Наукового Товариства в Київі“ і інших наукових товариств у Полтаві, Катеринославі, Харкові то що. Обективна необхідність наукового осередку для провадження наукової праці з одного боку, привезені в дому традиції з другого, зовсім спонукали професорів Українського

Університету в Празі поставити на порядок дня справу заснування Українського наукового товариства в Празі, яке явилося би не тільки науковим осередком для членів Університету, але приєднало-би до спільноти праці і ті українські наукові сили, які безпосередньо до Університету не належать. І справді питання про засновання наукового товариства в Празі було поставлено ще в першому ж році існування в Празі Українського Вільного Університету. Але умови тяжкого життя за межами України непереможно діктували діячам практичних наук, особливо медикам і правникам найбільшу увагу до професійно-громадських обєднань, і тому ці фаховці мусіли отримати в своїх організаціях наукові завдання з охороною і дбанням професійних інтересів. В той спосіб саме життя подікувало конечність одмови від єдиного наукового українського товариства в Празі, а викликало засновання окремих товариств відповідно до фахів наукових діячів.

Таким чином до засновання „Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі“ прийшло тільки в другому році існування в Празі Українського Університету, на установчих зборах 30. травня 1923 року. Потреба в товаристві у всіх Українців, що живуть в Празі або в околицях і працюють в галузях наук історичної та філологічної була така велика, що вже на друге засідання Товариства прибуло коло шестидесяти чоловік, а число членів в короткому часі перебільшило два десятки і на кінець першого року свого існування на 1. червня 1924 року Історично-Філологічне Товариство в Празі нараховувало 29 дійсних членів і двох членів співробітників.

Українське Історично-Філологічне Товариство по складу своїх членів зразу прибрало всеукраїнський характер, обєднуючи українські наукові сили з усіх вище вгаданих областей української землі. Головною чарункою Товариства стали, розуміється, члени Філософичного Відділу Українського Університету в Празі, але до Товариства зразу пристали і ті члени Правничого Відділу, що працюють в галузі історичних дісциплін права, а також і ті українські наукові сили, що безпосередньо з Університетом не звязані. Приолучилися до Товариства і ті члени Сільсько-Господарської Академії в Подебрадах, які своїм фахом належать до істориків або філологів. Відкритий у Празі в короткому часі після засновання Товариства Вищий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова також збільшив число членів Товариства діяльними науковими силами. Зрештою в члені Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, як осередку української наукової праці в галузі історії та філології за кордоном України, аголосилися і окремі українські грацівники в ціх галузях науки, що поодиноко перебувають і працюють на чужині далеко за межами Праги і навіть Чехословацької Республіки.

Завдання Українське Історично-Філологічне Товариство поставило собі виключно наукові і фактично читання наукових докладів, обмін думок і поглядів а приводу прочитаного, доведення і оборона наукових позицій і ширша наукова діскусія забирали весь час на засіданнях Товариства і то на всіх засіданнях, починаючи від другого і до останнього включно. Предметом наукової праці членів Товариства були коли не виключно, то в кожнім разі в дуже великій частині теми україністики. За перший рік існування Товариства вголошено було тільки два доклади, а прочитано тільки один, що безпосередньо свою темою не торкалися українознавства. Навіть фаховці з чистої філософії або класичної філології мали темами своїх докладів досліди над життям та філософською системою українського філософа Сковороди, та досліди над предметами класичної археології, найденими на українській

аємлі і поганими з розробленням питань про часи елінських колоній на приморській півднівій Україні.

Трудість праці над темами україністики поборювалася в той спосіб, що подекуди окрім члени Товариства встигли вивезти з собою матеріали, над опрацюванням яких трудяться в Празі, подекуди знаходять матеріали на Підкарпатській Русі, доступ до якої з Праги не є затруднений. Крім того широкий простір для наукових дослідів одкриває праця над розшукуванням та науковим освітленням матеріалів, що стосуються українознавства і переховуються по архівах, книгозбиріях, музеях та інших публичних і приватних установах в центральній та західній Європі. Спеціально чеські землі, і Прага особливо, богаті матеріалом для освітлення історії межисловянських взаємовідносин і ролі в них Українців, як в давнину так і в більшій добі слов'янського відродження. Історичні, літературні, мовні зв'язки України із слов'янським світом можуть піддаватися основним науковим дослідам в такому визначному центрі слов'янського життя і слов'янської науки, яким віддавна стала Прага. Таким чином живі традиції української наукової праці, конечна потреба єднання на науковому ґрунті і можливість у Празі продовження наукової праці діяли в тому напрямі, що Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі, раз побудоване до життя, одразу почало працювати повним темпом і в першому ж році свого існування виявило досить живої діяльності.

В своїй праці Товариство в цілому і поодинокі члени зокрема знаходили повне співчуття і готовість іти їм в науковій праці на густірі у чеських учених діячів, а на урочистих засіданнях Товариства можна було бачити присутнimi найвидатніших діячів чеської науки. Разом з тим Товариство намагалося навчити і підтримати зв'язки з науковими установами на Україні, було в кореспонденційних зносинах з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, і реагувало окремими рефератами і урочистими засіданнями на ті тяжкі втрати, яких останніми часами зазнавала українська наука взагалі, а зокрема Всеукраїнська Академія Наук, Українське Наукове Товариство в Києві, Історично-Філологічне Товариство у Харкові та Товариство Нестора Літописца у Києві. В окремому рефераті було зроблено оцінку заслуг перед українською науковою недавно покійних академика Ореста Левицького і історика Івана Каманіна, а в перші роковини смерті академика Миколи Сумцова було уряджено урочисте засідання пам'яті покійного. Обидва засідання в місяці березні, агідно з українською традицією, було присвячено докладам, що являлися науковими дослідами творчості Тараса Шевченка.

Всього за перший рік свого існування і праці, — з 30 травня 1923 до 31 травня 1924 року Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі мало одно установче і 18 наукових засідань, в тому числі і річне, на яких було прочитано 24 доклади; робили доклади слідуючі дійсні члени Товариства:

Антонович Дмитро: 1. Хто був будівничим брацької церкви у Львові? 2. Пам'яті Миколи Ярошенка. (З приводу 25-ї його смерті). 3. Розній форм української дерев'яної церкви.

Др. Артимович Агенор: Деякі замітки до ольбійського декрету на пошану Нікерата. (Lat. J. O. P. Eux. I, 17....).

Біднов Василь: 1. „Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження і значення.

2. Оточення, серед якого ріс і виховувався Іван Котляревський.
3. Аполон Скальковський, як історик Степової України.
4. Де-які уваги до біографії Григорія Сковороди.

Білецький Леонід: 1. Микола Сумцов як історик української літератури.
 2. До історії тексту поеми Шевченка: „Чорниця Мар'яна“.
 3. Основи Української літературно-наукової критики т. I.

Дорошенко Дмитро: 1. Памяті О. І. Левицького та І. М. Каманина.
 2. Академік Микола Сумцов.

Др. Колесса Олександер: Південно-Волинське Городище та городиські рукописні памятники XII—XVI століть.

Лотоцький Олександер: Свиток Ярослава Мудрого.

Др. Мірчук Іван: Г. С. Сковорода.

Січинський Володимир: 1. Українська хата в околицях Львова.
 2. Велика Лаврська церква по гравюрах XVII та XVIII століть.

Слюсаренко Хведір: Грецька федеральна конституція кінця IV століття до н. е.

Др. Смаль-Стоцький Степан: Ритмика Шевченкової поезії.

Др. Чикаленко Левко: Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ.

Щербаківський Вадим: 1. Мальована неолітична керамика на Полтавщині,
 2. До питання про походження де-яких орнаментів українського іконостаса.
 3. Писанки в останках соняшного культу на Україні.

Майже всі доклади викликали на засіданнях Товариства жвавий обмін думок, іноді в спірних питаннях словесну полемику сторонників протилежних наукових позицій, іноді додатки або просто уваги до прочитаного; і вживому слові не рідко виливалися цінні методологічні зауваження, а іноді уваги з нагоди прочитаного виростали в самостійні вартісні і цікаві доклади. Всі доклади, прочитані в засіданнях Товариства пізніше друковано частиною в Наукових Збірниках Українського Університету в Празі, частиною окремими виданнями, частиною в цему збірникові праці Товариства друкуються або окремими артикулами, або в скороченні в протоколах засідань. Де-які із цих докладів пізніше докладалося на засіданнях Першого Зіаду Слов'янських Географів і Етнографів в Празі. Справождання Історично-Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності, прочитане секретарем Товариства і ухвалене на річному засіданні Товариства 27 травня 1924 року, було окремо видано літографським способом.

В кінці першого року своєї праці Товариство дістало запrosини до участі в Першому Зіаді Слов'янських Географів і Етнографів в Празі і широко скористалося з цих запросин. Шість членів Товариства робило на Зіаді наукові доклади; отже половина всіх українських докладів зроблених

на цему Зіаді вийшла з рамени Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі і тим Товариство прислужилося до того, що на цему всеслов'янському науковому соборі українська наукова праця знайшла собі відповідне місце і українські наукові сили входили на рівних правах до громади слов'янських наукових діячів.

З кінцем першого року праці в Товаристві з'явилася думка про видання збірника праць Товариства друком. Об'єктивна оцінка наукового надбання Товариства показала, що це надбання далеко не позбавлене наукової цінності і це дало сміливість звернутися до Міністерства Шкільництва і Народної Освіти Чехословацької Республіки за матеріальною допомогою на переведення такого видання. Міністерство поставилося до прохання Товариства прихильно і, познайомивши аз раніше літографично виданим річним справоочником Товариства, відволило його прохання, що дало можливість приступити до друкования цієї книги. Тому Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі випускаючи в світ перший том своїх праць, вважає собі за приємний обов'язок висловити Міністерству Шкільництва і Народної Освіти Чехословацької Республіки свою ширу подяку за уділення матеріальної допомоги, яка дала можливість приступити до цего видання.

Д. ДОРОШЕНКО:

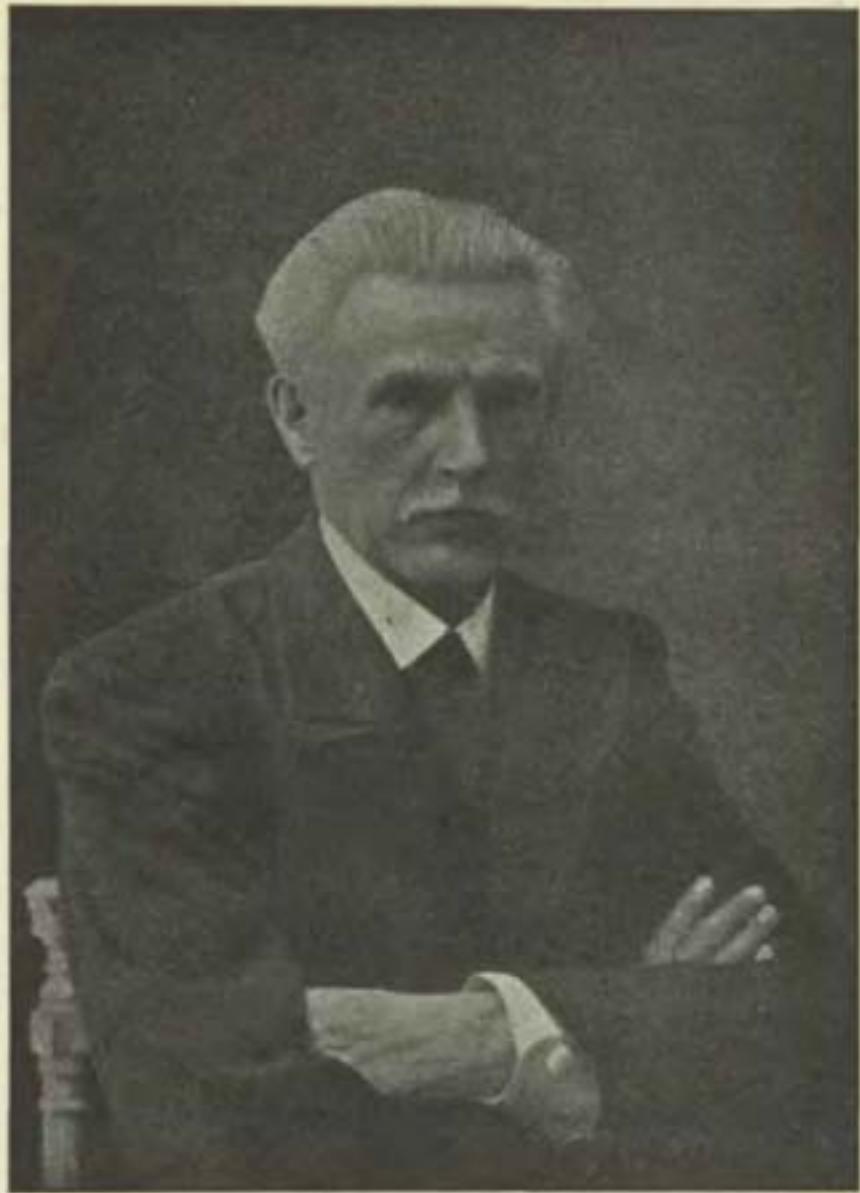
*Академик Микола Сумцов
(1854—1922).*

Його життя й діяльність.

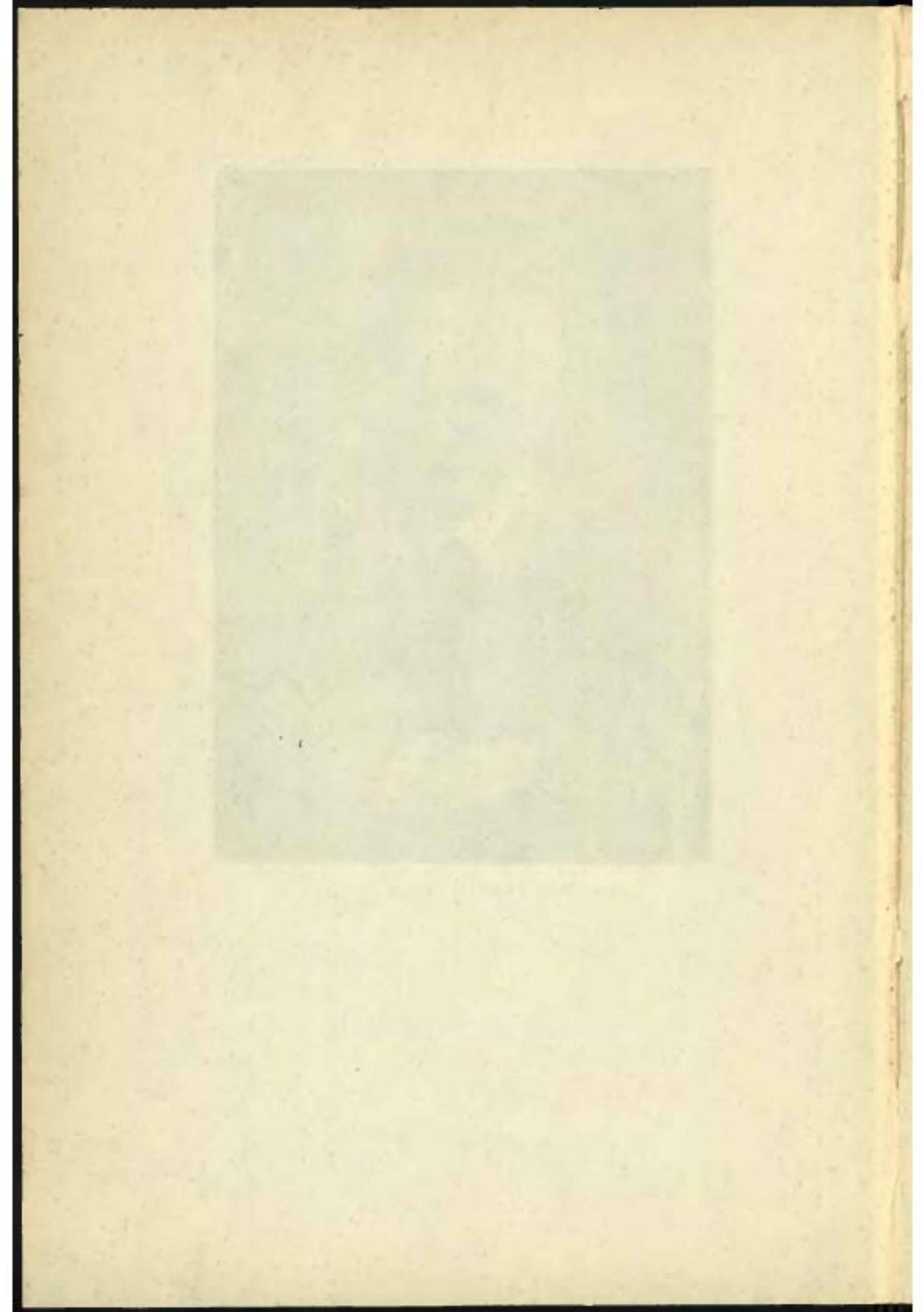
Микола Хведоринич Сумцов походив з старого колись козацького а потім дворянського роду на Харківщині, котрий відіграв помітну роль в історії громадського й культурного життя краю. Хоч сам покійний учений народився в далекому Петербурзі (1854 р.), але майже усе своє життя, з хлопячих літ починаючи, прожив у Харкові, і з Харковом, як духовим осередком Слобідської України, звязана його наукова праця. Середню освіту здобув Сумцов у 2-ій Харківській гімназії, яку скінчив із срібною медаллю 1871 р., а вищу — в Харківському університеті, на історично-філологичному факультеті. Серед його вчителів були такі світочі Харківського університету, як А. Кірпічников, Н. Лавровський, М. Дрінов, А. Лебедев, Ол. Потебня. 1875 р. він скінчив університет в золотою медаллю за працю „*Очерк истории демонологии*.“¹⁾ Проф. А. Кірпічников залишив його при університеті по катедрі всесвітньої літератури. Сумцов дістав командировку за кордон і студіював якийсь час у Гейдельберзі, слухаючи викладів Куня Фішера, Барча та ін. відомих учених. 1878 р. Сумцов оборонив дісертацию про *venia legendi* на тему „*Князь В. О. Одоевский*“ і став приват-доцентом Харківського університету: він змінив тільки катедру всесвітньої літератури на російську літературу. 1880 р. він оборонив магістерську дісертацию на тему „*О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ*“, а в 1885 р. предложив докторську на тему про Лазаря Бараповича. Факультет прийняв її, але попечитель не давав обороняти, бо там була неприхильна оцінка діяльності московських нововод на Україні в другій половині XVII століття. Тоді Сумцов написав другу дісертацию на тему „*Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ*“ (Харків, 1885). З 1888 р. Сумцов став ординарним професором Харківського університету і залишився на цій посаді до кінця віку.

В 1906 році по революції Сумцов почав читати в університеті курс про народну словесність — українською мовою, але після двох семестрів

¹⁾ В життєписій замітці, доданій до докладу про здобір Сумцова в члени Української Академії Наук стоїть чомусь, ніби ця випускна праця мала тему: „*Очерк истории филологии*“ (див. „*Записки Іст.-Філол. Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, кн. II—III, Київ, 1923, ст. 6—7 офіційної частини). У. В. Гнатюка в його статі про Сумцова („*Нова Україна*“, 1922, ч. 16—18), зложеній на основі *curriculum vitae*, надісланого свого часу Сумцовым до Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і в учені Сумцова — І. Айзенштока („*Червоний Шлях*“, Харків, 1923, N 1) мова єде про „*Очерк истории демонологии*“.

МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ СУМЦОВ.

міністерство заборонило ці виклади. В 1919 році Сумцова обрано членом Української Академії Наук по катедрі української народної словесності. Ще раніше він був обраний у дійсні члени Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, в члени-кореспонденти Імператорської Академії Наук у Петербурзі, у члени т-ва „Národopisná Společnost Česko-Slovenská“ в Празі і в члени цілого ряду інших наукових товариств, російських і українських.

Від самого початку діяльності „Історично-Філологичного Товариства“ при Харківському університеті (заснованого Ол. Потебнею) Сумцов працював у ньому як незмінний секретарі (1880—1887), а далі як незмінний голова (з 1887 р.). У Харкові брав Сумцов участь в усіх, можна сказати, важніших культурно-просвітніх інституціях, в організації археологічних віадів, у харківській „Просвіті“ (перед тим в „Обществѣ грамотности“), читав лекції в Народному Університеті (1917—1920) і в Школі Червоних Старшин.

Таке *curriculum vitae* нашого вченої. Під цими сухими датами і фактами криється надавичайно інтенсивна, ріжноманітна й невисипуча наукова й культурно-просвітна праця, левина доля якої пішла на наукове дослідження й популяризацію українознавства.

Сумцов був один з рідких у нас учених-популяризаторів — в тім розумінні, що він не тільки досліджував і розробляв за допомогою наукових методів ріжні галузі історії письменства, етнографії, мистецтва, взагалі історії культури, але й стався аробити висліди і здобутки науки доступними як найширшим кругам громадянства. Тому-то його розвідки й статі містилися з одного боку на сторінках „Ізвѣстій Отдѣленія русскаго языка и словесности“, „Сборника Истор.-Филол. О-ва“, „Кiev. Старинъ“, а з другого на сторінках провінціальних газет, російських і українських. Він видає, наприклад, спеціальну монографію про Леонардо-да-Вінчі, і поруч — популярну брошуру українською мовою про того ж Леонардо-да-Вінчі (Харків, 1907); друкує розвідку про вплив Дарвіна на розвиток історично-філологічних наук і поруч — видав популярні книжечки для народу: „Диткам і дорослим“, „Хліборобам“ та ін. В цьому стремлінні наблизити здобутки науки до читача з народу, популяризувати їх, робити доступними і зрозумілими, лежить, на мою думку, одна з найбільш характеристичних рис покійного вченого.

Друга риса — широта наукових інтересів. Трудно сказати, яка з дісциплін, що входять в обсяг філології в широкому розумінні слова, була найближчою його спеціальністю. Формально беручи, Сумцов працював найбільше в області української етнографії й фольклору; далі — на полі історії українського письменства, переважно XVI—XVII століть. Але поруч із тим бачимо його розвідки з історії мистецтва, про нову українську поезію й поетів, розвідки про російських поетів-романтиків (Жуковського, Пушкіна, Одобського), праці з обсягу педагогії. Та коли проминути розвідки й статі Сумцова про чужих письменників, які серед його праць стрічаються лише спорадично, можна сказати, що головна увага Сумцова звернута була на українську народну словесність і письменство. В останні-ж роки життя Сумцова не було скільки-небудь важливого явища в культурнім житті на Україні, на яке б він не одгукнувся статею чи хоч заміткою. Коли передивитись покажчик праць Сумцова, видрукований в II—III книзі „Записок Історично-Філологичного Відділу“ Всеукраїнської Академії Наук (Київ, 1923, ст. 8—40 офіційної частини), то самі заголовки показують, що це бунного роду літопис українського життя: поява нового тома поезій Олеся, смерть Кропивницького, ювілей Грушевського, участь українських студентів на слов'янському відді

в Празі, роковини смерті Шашкевича, вистава малюнків українських художників — на все це підгукується він на сторінках харківської преси, на все це хоче він звернути увагу місцевого громадянства, зясувати й вияснити вагу цих фактів або подій.

Вже було згадано, що головні наукові інтереси Сумцова лежали в обсягу української етнографії й фольклору та в обсягу історії українського письменства. До кінця 70-х років, на який припадають перші рознідки Сумцова з етнографії, було зібрано величезний матеріал з української етнографії й фольклору. Досить пригадати, що тільки що перед тим появилося монументальне видання „Трудовъ“ Чубинського, „Пісень Галицької и Угорской Руси“ Головацького й видання „Юго-Западного Отдѣла Географического Общества“; не кажемо вже про той багаточий матеріал, що був зібраний у старих абірниках Максимовича, Куліша, Шейковського, Номиса та ін. Цей багаточий і ріжкородний матеріал, так високо оцінюваний своїми і чужими вченими, дождав іще однаже дослідників, не таких, що виходили з перестарілих критеріїв естетично-романтичної оцінки або з пережитих уже поглядів на поину ніби то самобутність мотивів і сюжетів української словесності, але дослідників, що стояли-б на висоті сучасної науки про фольклор, з її методами порівняння й вияснення взаємних впливів і запозичень сюжетів. У нас перший підійшов з такою мірою до словесного богацтва українського народу Мих. Драгоманов, котрий спеціалізувався започатку на історичних «існях» а потім на легендах і апокріфах.

На той же шлях вступив і Сумцов, беручи однаже головним матеріалом для своїх дослідів не історичну поезію, а сучасну народну поезію й сучасні обряди та звичаї. На протязі своєї 40-літньої наукової праці Сумцов дав десятки монографій, розівідок і нарисів про народне життя, присвятивши найбільше уваги т зв. „культурним пережиткам“, — тим звичаям, обрядам і віруванням, які з еріглися в народному побуті від передісторичних часів і лучать собою душу сучасного Українця з душою його далеких предків. „Стоячи на строго науковому ґрунті, він уникав, — каже про Сумцова другий визначний етнограф український В. Гнатюк, — хибних і фантастичних висновків своїх богатъох попередників і, порушуючи найріжкородніші теми, відкривав нам цілу душу народа, всі пружини його психіки, які, взяті разом, складають суму тих признаків, що відріжняють народ від народа, нацю від нації, і дають цінний матеріал для вияснення ідеї національності“.¹⁾ Маючи велику ерудицію в науковій літературі, орудуючи величезним матеріалом в фольклорі інших народів, Сумцов прикладав до своїх досліїв найновіші методи світової науки й використовував найріжкородніші матеріали й джерела, особливо що торкалося мандрівних сюжетів та мотивів української словесності.

З великої низки праць Сумцова з обсягу етнографії й фольклору я назову тут лише важніші, ті що утворили йому заслужену славу в науковому світі:

Очеркъ исторії колдовства въ Европѣ. Харків, 1878.

О славянскихъ народныхъ возрѣніяхъ на новорожденного ребенка. „Журн. Мин. Нар. Просв.“, ССХІІ, 1880.

О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ. Харків, 1881.

Малорусская фамильная прозаика. „Кievская Старина“, 1885, II.

Религиозно-мистическое значение малорусской свадьбы. Ibid., III.

Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ. Харків, 1885.

¹⁾ „Нова Україна“, 1923, N 16—18, ст. 8-ма.

- Коломийки. „Кiev. Стар.“. 1885, IV.*
Малорусская пьяница пѣсни. Ibid., VI.
Мѣстные названія въ украинской народной словесности. Ibid., X.
Научное изученіе колядокъ. Ibid., II.
Досвѣтки и поспѣлки. Ibid., III.
Къ вопросу о вліяніи греко-римского ритуала на малорусскую свадьбу. Ibid., I.
Малорусская географическая номенклатура. Ibid., VII.
Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаний и пѣсенъ. Ibid., 1887, VI—VII, IX i XI.
Туръ въ народной словесности. Ibid., I.
Культурные переживанія „Кiev. Стар.“ 1889, I—V, VII—XII; 1890, I, II, IV—VII, X і окремою книгою, Київ, 1890. Ця книга вважається за найважніше діло Сумцова з обсягу етнографії. Вона містить 200 розділів, а котрих кожен уявляє собою маленьку розвідку на ріжні побутові теми з стародавнього життя. Як каже В. Гнатюк, „ці розвідки дають матеріал до історії культури нашого народу й заступають для початкового етнографа малу енциклопедію“.
Колдуны, вѣдьмы и упыри (бібліографічний покажчик). „Сборникъ Харьков. Ист.-Филол. О-ва“, 1891, III i IV.
Писанки. „Кiev. Стар.“, 1891, V i VI.
Современная малорусская этнографія. „Кiev. Стар.“, 1892, I—XII і окремо, Київ, 1892. Ця праця з'явилася як доповнення „Малорусской Этнографії“ А. Пипіна, що вийшла в 1891 році. Автор подає тут біографічні дані, огляд діяльності й оцінку праці цілого ряду українських етнографів, про котрих у Пипіна або нема нічого, або ж сказано занадто мало.
Народно-поэтический комментарий галицко-русской эмиграции. „Славянское Обозрѣніе“, 1892, X.
Дума обѣ Алексѣѣ Поповичѣ „Кiev. Стар.“ 1894, I.
Народные пѣсни обѣ отраженіи амбивальныхъ ядовъ. Ibid., 1893, XI.
Сказки и легенды о Маркѣ Богатомъ. „Этнограф. Обозр.“, 1894, кн. I.
Опытъ исторического изученія малорусскихъ пословицъ. „Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, 1896, кн. IX.
Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ. Ibid., 1899, т. XI.
Малюнки з життя українського слова. Харьков, 1910. Ця книга скла-лася з лекцій, читаних Сумцовым у університеті і уявляє собою популярну енциклопедію українського фольклору, з біографіями діячів по збиранию й дослідженю памяток української народної словесності і бібліографічним показчиком.
Слобідсько-українські історичні пісні. „Етнографічний Збірник“, т. I, Київ, 1914.
Українські думи. „Збірник в честь Ів. Франка“. Львів, 1914.
Слобожане. Харьков, 1918. В цій книзі Сумцова дав ніби підсумок своїх попередніх дослідів про народний побут і фольклор Слобідської України, являючи один з кращих зразків української краєвої етнографії.
 Ми тут не згадуємо довжелезний ряд менших статей, роскиданіх по ріжних річниках „Кievskой Старинѣ“, „Этнографического Обозрѣнія“, „Сборника Харьков. Истор.-Филол. Общества“ та інших виданнів, які уділили місце питанням української етнографії.
 Оглядові праць покійного вченого з історії українського письменства присвячено спеціальний доклад. Я хочу одзначити тут тільки ту особливу

увагу, яку уділяв Сумцов усьому тому, що так або інакше було звязане з життям його рідної Слобожанщини, а особливо українським письменникам — Слобожанам: Сковорода, Квітка, Кореницький, Щоголів, Метлинський, Манжура, Олесь — усім ім присвятив Сумцов цілий ряд розвідок ябо статей, раз-у-раз вертаючись до їхньої літературної діяльності з нагоди ювілею або виходу якоїсь нової праці про них. Як справедливо зауважив д. Айзеншток, фольклорні та етнографічні інтереси проходять червоною ниткою і через праці Сумцова в історії української літератури. Він уважав, що поети і белетристи, ніро амальбонуючи життя й поняття свого народу, дають дуже важливий матеріал і для етнографа. Особливо присладав він цю думку до українських письменників, які переважно малювали народне життя. Тому-то він присвячував спеціальні статі цьому етнографізму українських письменників, такі як „*Етнографизмъ Тараса Шевченка*“ („*Этнограф. Обозрѣніе*“, 1914, N 3—4), „*Бытовая сторона Енейди Котляревского*“ (збірник „*Изъ украинской старинь*“, X. 1905), „*Г. Квітка какъ этнографъ*“ („*Сборникъ Харьковъ истор.-фил. О-ва*“, т. XVI, X. 1905, раніше в „*Кiev. Стар.*“, 1893, VIII, а ще раніше в газеті „*Харьковъ*“ 1878. NN 272—275), а в писаннях українських поетів і белетристів дуже цінить оцей „*етнографізмъ*“. „В поезії Шевченка, писав Сумцов, так багато етнографізму, що його Кобаарь може йти поруч із збірниками Чубинського, Головацького, Манжури, Грінченка; мало того, він дав щось таке, чого не дає й не може дати ніякий етнографічний збірник, щось невловимо важливе за-для розвитку етнографічних інтересів та дослідів“.¹⁾ Це саме підкресловав він і що до творів Котляревського, Квітки, Манжури, Кропивницького, Грінченка і Франка.

Треба додати при цьому, що Шевченкові спеціально присвятив Сумцов цілий ряд статей, починаючи від статі „*Мотиви поезії Шевченка*“ в „*Кiev. Старині*“, 1898, кн. II і кінчаючи розвідкою „*Слобожанщина і Шевченко*“ в харківському виданні творів Шевченка 1918 року. — Цю останню тему — про відносини Шевченка до Слобідської України зачепив Сумцов ще раніше в I-їй книзі „*Вѣстника*“ харківського історично-філологичного товариства за 1918 рік в статті „*Харьковъ и Шевченко*“. Як бачимо, Сумцов і тут хотів звязати дослідження життя і творчості великого поета, звязати з своїм рідним Харківом, із Слобожанщиною!

Ваагалі, як уже мною було зааначено вище, в своїх численних розвідках і статтях, розкиданих на протязі сорока років по різних періодичних, переважно місцевих виданнях, Сумцов подав величезний матеріал до історії культури на Слобідській Україні, не проминувши ні одного серіозного явища, ні однієї скілки-небудь визначної особи, що й діяльність в тій чи іншій формі була звязана з культурно-просвітним і національним життям краю. В однім своїм збірнику Сумцов зібраав до купи ряд статей під спільним заголовком „*Изъ украинской старинь*“ (Харків, 1905). Він міг би скласти цілі десятки томів, коли б зібрали до купи всі його статі друковані на сторінках харківського часопису „*Южный Край*“ та інших виданнів.

Про розвідки й монографії Сумцова про українське письменство XVI—XVII століть (про Ів. Мелешка, Ів. Вишненського, Ів. Гівеля, Іоанніса Галітовського, Л. Барановича), в яких наш учений, по влучному вислову академика А. Кримського явився пionером, прокладаючи дорогу для дальших студій в цій області, — мова буде далі, в слідуочому докладі.

До 1906 року Сумцов писав російською мовою. З цього року він починає писати по українські, як наукові розвідки, так і речі популярні. Він

¹⁾ Див. у Л. Айзенштока. „Черв. Шлях“, 1923, N 1, ст. 208-ма.

починає читати й лекції українською мовою. Останні ж роки життя він пише і викладає вже виключно по українських. Завдяки йому та проф. Д. Багалієві Харківський університет уже в початках ХХ стол. став певним притулком для українського слова й української науки, знову робиться тим осередком національно-українського життя, яким був вісімдесят років перед тим, за часів Гудака-Артемовського, Метлинського, Костомарова, Квітки. У своїй вступній лекції українською мовою Сумцов висловився, що, мовляв, „мури нашого університету старі, автоторії наші тісні, але ми можемо пишатися тим, що тут ніколи не давили вільної думки, і не заглушали живого слова“. Харківський університет саме перед тим висловився за скасування всяких утисків над українським словом, і автором меморіалу в цій справі як раз був проф. Сумцов. Тоді ж таки Харківський університет надав степень доктора honoris causa Іванові Франкові й Михайлові Грушевському — знов же з ініціативи проф. Сумцова. Це було свого рода відповідю на те, що Франка через інтриги ворогів українського руху не вибрано до Петербурзької Академії Наук, а Грушевського на катедру історії в Київському університеті.

Останні три роки свого життя Сумцов віддався виключно українській науково-педагогічній праці. Разом із своїм покійним сином він уложив підручник географії України і сам склав та видав „Хрестоматію по українській літературі для народних вчителів шкіл учительських та середніх і для самоосвіти“ (Харків, 1918).

Для Сумцова з його тихою лагідною вдачею, мов сонце для ніжної рослини була потрібна атмосфера вільного культурного розвитку. В умовах життя старої царської Росії до — революційного періоду він міг бути тільки тим, чим він був: кабінетним ученим, професором — українофілом; але перші ж подумви політичної свободи пробудили в ньому національну свідомість і він рішуче й безповоротно став на ґрунт національної української праці. Вже маючи за собою півсотні літ життя, виучус він літературну українську мову, починає писати нею й викладати, працює над нею, удосконалюється і нарешті опановує нею так, немов він змалку говорив і писав нею. Чим далі то все глибше входив цій аж до дрібниць в інтереси українського культурно-національного життя, зробився активним членом українських наукових товариств, співробітником цілого ряду українських виданий („Україна“, „Літ. Наук. Вістник“, „Село“, „Сніп“ та ін.). На схилі віку він був вищаний вибором у члени найвищої української наукової інституції, яка повстала в утворенням Української Держави — Української Академії Наук.

В особі професора й академіка Миколи Сумцова зійшов у могилу один з визначніших сучасних учених українських, зійшов дослідник і аналітик України, що на наших очах безповоротно відходить у вічність. Хто схотів би собі її уявити, той мусить вдаватись до праць Сумцова, в яких ця стара Україна знайшла образ свого духового й культурного життя.

Л. БІЛЕЦЬКИЙ:

*Микола Сумцов
як історик української літератури.*

В історичному розвиткові української науки з історії української літератури одне із почесних місць належить науковій діяльності проф. Миколи Сумцова. Почав свою працю вчений тоді, коли наукове поле з української літератури було майже не розроблене, коли богатоща ціліна українського літературно-наукового групту на цілі епохи її історичного розвою проростала бурлями випадкової публіцистики, безсистемної, понерхової й не було ані одної праці, яка би глибше освітлювала таку епоху науковим аналізом та розкривала її ідейний аміст. Особливо це можна сказати про XVII—XVIII ст. української літератури. І Микола Сумцов був першим таким горячем цієї ціліни украйинської, підготувавши грунт для майбутніх дослідників в їх дальших наукових досягненнях.

Свої історично-літературні студії М. Сумцов відкриває вступною програмовою статтєю р. 1884 про українську літературу XVII ст. взагалі.¹⁾ В цій праці виходить він із того внутрішнього стану України на при кінці XVI і початку XVII ст., коли стремління українського народу були: всіма силами й за всяку ціну відстоюти релігійні, політичні й культурні прояви своєї національної самобутності, і чений ці стремління народу визначає і як свою провідну ідею, і як наукове завдання відшукати їх в творах українських письменників XVII ст. і доказати, що тодішня українська література була продуктом лише того суспільного життя і тих прямувань, якими було сповнене ідейне життя цілого українського народу і лише цей дух, лише цю істотну силу в собі відбивала.

Правда, коли взяти історичний розвиток української літератури того часу в цілому, то цей розвиток позначився двома моментами і вкладається якби в два періоди:

Перший період греко-слов'янський, що розпочинається 80 рок. XVI ст. і тягнеться до 30 років XVII ст. Огнищем наукового і літературного руху є греко-слов'янські братські школи, де студіюються науки на грецькій та слов'янській мові. Характеристична властивість науки й літератури того періоду полягає в тісному звязку з народним життям. Українські вчені й письменники виходять від цього життя, набираються в ньому своїх сил, висловлюють переважно інтереси народу у всій його релігійній суцільності всіх його верств. Майже всі українські письменники того періоду виявляли яскраву

¹⁾ „Характеристика Южно-русской литературы XVII вѣка“. Кіевск. Ст. р. 1885 кн. I, ст. 182.

й ясно означену політичну свідомість і з цього боку стояли далеко вище українських людей кінця XVII ст., а особливо XVIII ст., коли настала загальна духовна забіднілість. Завершеннем цього є „Палінодія“ Зах. Копистенського.

Другий період починається 30 роками XVII ст. і тягнеться до кінця 80 років XVII ст. Центром наукової освіти є Київо-Могилянський Колегіум. Студіюється, головним чином, латинська мова із середньовічним сколастичним богословієм. Переважає елемент богословський над історичним; визначається розвиток штучної сколастичної проповіді з перевагою польської мови над церковно-слов'янською; місцевий український елемент виявляється у малій кількості творів і то лише випадково. Культивується нахил до віршування, який на прикінці XVII ст. переходить у манію і доходить до абсурду. Улюбленими творами стають панегірики, — свідоцтво загального занепаду духовного життя і доказ утрати морального критерія в ділянці політичний і науковий. У цей період письменники поділяються у дві громади: Перша — з 30 років по 50 роки XVII ст., репрезентантами якої є Петро Могила, Сильв. Косів, Ісаїя Трохимович та інш. Друга — з 60 років по 80 XVII ст.; репрезентантом цієї є Інокентій Гізель, Лаз. Баранович, Іоаннікій Галютовський, Ант. Радівіловський.

Цю останню громаду письменників українських і вибрав М. Сумцов об'єктом для своїх студій. Метою автора було підготовити ґрунт для нової систематичної історії української літератури XVII ст., яка в той час була ще неможлива через малу обзанайомленість і незначне розроблення про них матеріалу... „Маючи на увазі полегчити хід наукової праці, пише вчений у передмові, через росподіл її на частини, я вирішив видавати свій твір з історії української літератури XVII ст. випусками ріжної величини від 3 до 14 друкован. аркушів в залежності від культурно-історичної ваги письменника та кількості й якості наукових джерел і пособій. Кожний випуск повинен ховати в собі повну й суцільну характеристику того або іншого українського письменника XVII ст., а розясненням сучасних йому літературних і побутових обставин“.

Перший випуск цієї задуманої наукової праці р. 1884 вченій присвятив діяльністі Лазаря Барановича¹⁾. Це є найбільша і найліпша наукова студія вченого, якою він вичерпно знайомить нас із життям і всією многосторонньою діяльністю того „великого стовпа церкви“, яким був Лаз. Баранович.

До якої-б сторінки діяльності його М. Сумцов не підходив, він не обмінє зааночити свою ідею, що Л. Баранович був у першій мірі діяч на українському культурному полі.

Так ясновуючу спираю з виборами нового Київського митрополита після 1657 р., коли помер Київський митрополит Сильвестр Косів, на бажання Московського уряду, щоби новий митрополит підлягав не Константинопольському патріярхові, але Московському, М. Сумцов подає таке пояснення до позиції, яку в ту хвилю займав Л. Баранович: „Судячи зі всього складу його переконань, треба допустити, що він противився московським плянам“.

В решті решт, митрополитом був обраний Діонісій Балабан, людина зовсім не прихильна до Москви, який із області Київської Митрополії Барановичові уступав три протопопії — Глухівську, Конотопську й Борзенську і визнав незалежність Чернігівської Кatedри від Київських митрополитів із тим, щоби вона підлягала безпосередньо духовній владі Константинопольського патріярха.

¹⁾ „Лазарь Баранович“, Харків 1885 р.

Що до міжцерковних і політичних справ узагалі, та, на думку вченого, Баранович „мимоволі мусив приймати участь у вирішенню всіх важливих українських справ і навіть московських питань, приймати участь у виборі гетьманів, митрополитів, відповідати на запити, зроблені урядом, політичного характеру, брати участь у Московському Соборі р. 1667. Московський уряд не зовсім довіряв Лазареві, брав під сумнів цілість його запланованої у прихильності до Москви і через те не висував його на перше місце української церковної ієрархії; але він дорожив Лазарем, як людиною на Україні досить упливовою, задобровав його милостивими грамотами й подарунками, стараючись поділити за його трохи користолюбну натуру і подачками скерувати його діяльність у напрямі, необхідному для Москви“. Ціла студія М. Сумцова про життя й діяльність Барановича написана з великою повнотою і солідністю і в фактичного боку заслуговує як найбільшої уваги вчених. Автор студії з історичного та історично-національного становища найповніше дослідив літературну діяльність Барановича, особливо ті його твори, що написані польською мовою і виказав не малий поетичний талант Лазаря.

Другий випуск учений присвячує життю й діяльності Іоаннікія Галятовського.¹⁾ Через брак документальних відомостей про Галятовського його постаті і літературна праця залишалась майже невідомою й мало обслідованаю. Проф. Сумцов перший відкриває заєлону й освітлює оригінальний літературно-науковий талант Галятовського та величезну його ерудицію у світовій літературі того часу. Вчений досить детально спиняється на його літературно-проповідницькій творчості та теорії його проповідництва, констатуючи, що Галятовський був людиною розумною й високоосвіченою, лише школа того часу постала на його творчість своє тавро, яке перешкодило йому стати на цілком народний світогляд і працювати в інтересах українського народу. Не дивлячись на це, на думку вченого, Галятовський більше як хто інший може вважатися представником української літератури другої половини XVII ст. Країні літературні твори цієї епохи належать до пера цього письменника. В його особі вся Україна знайшла талановитого вченого, діяча політичного та борця за українську народність та православну віру.

Третій випуск вчений уділяє такому керманичеві духового життя України XVII ст. та проповідниківі правди, істини й любові до близького, як Іоакім Гізель.²⁾ Як відомо Гізель належав до числа тих небагатьох чужинців, що, оселившись на Україні, віддали їй увесь свій розум, усю свою енергію. Німець із походження, він зробився Українцем із обов'язку перед народом, серед якого жив і працював. І М. Сумцов, розкриваючи невідому до його часу постаті Гізеля, виказав ті великі послуги, якими так прислужився він на Україні через свою політичну, літературну й філантропійну діяльність.

Особливу увагу вчений звертає на таку парцю Гізеля, як його „Синопсіс“, де Україні відводиться далеко більше уваги й місця як Великоросії, де змальовуються цілі сторінки з історії Московщини, цілі великі князівства, царювання як напр. часи Івана III, Івана IV, як часи патріярха Никона й інш. Історичні події в московській державі змальовуються так, що вони лише доповнюють і розяснюють події з історії України. Це находить ученого на думку, що „Синопсіс“ призначався лише для України.

Крім того вчений констатує ще й ту обопільну наукову й літературну допомогу українських письменників: Л. Барановича, Іоакім Гізеля, Іоан. Галятовського, Дмитра Туптала й Стеф. Яворського, яка була одною з найсвіт-

¹⁾ „Іоакім Галятовський“, Кіевск. Ст. I—IV р. 1884.

²⁾ „Іоакім Гізель“, Кіевск. Ст., X, 1884, ст. 183.

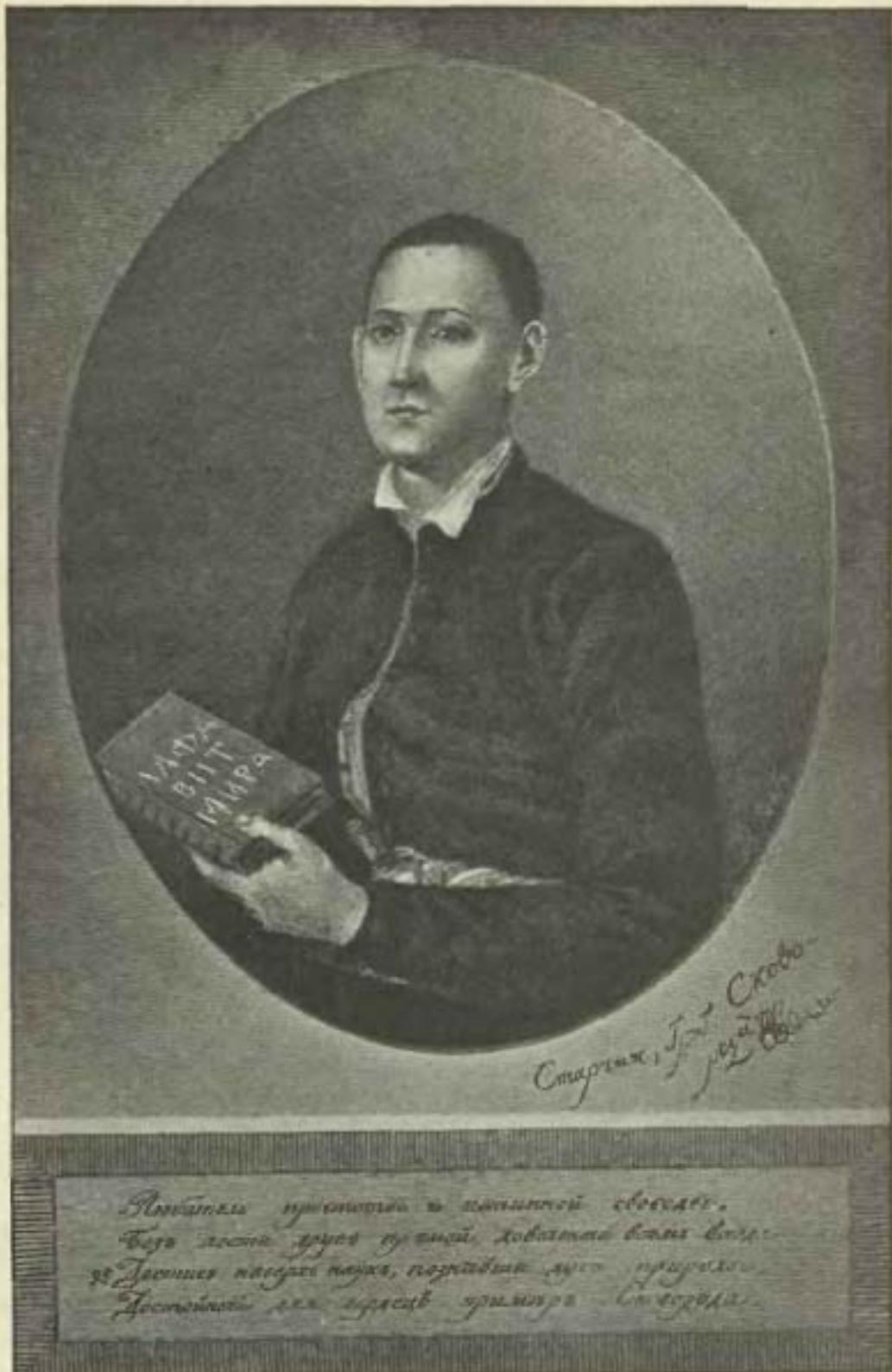
лійших ї щасливійших проявів суспільного життя України XVII ст. Ці літературні зв'язки зумовлювались почасти й тим, що всі вище зазначені письменники навіть і білорус Симеон Погоцький, були питомцями одного шкільного закладу, київської колегії, училися тут майже в один і той же час і після виходу в світ, ієрархічне становище їх було однакове. Другою причиною їх духовного єднання й обопільної підтримки ховається в тому, що головний ворог їх був один і той же — воюючий католицизм. Особливо ж мусила викликати духову єдність між українськими письменниками другої половини XVII ст. — це іскра української національної свідомості, що ще не вгасла. Вони відріжнялися від великоруських того часу людей досить різко означененою рисою самобутності. В духовому відношенню вони нічого не заповичували від останніх, навпаки, з причини скрайньої культурної їх бідності, українські діячі самі уділяли їм частину своїх знаннів і служили для них учителями. Цілком природно українські письменники мали привід і підставу гордитися своєю українською науковою і літературою, і кожний із них мусив дорожити представниками цієї науки, раз сам причислював себе до таких; звідсіля, головним чином, і випливала моральна солідарність українських письменників обмін думок і обопільна допомога. Як не слабкою була їх національна свідомість, все-ж таки вона у них живіла, їх обігрівала, зміцнювала їх у духовоморальному відношенню, підсилювала їх сили у боротьбі з ворогами православної віри, забезпечувала за ними значний ступінь наукового та літературного впливу на сучасників і приводила до літературного побратимства. Ці ідеольогічні думки та націоналістичні тенденції М. Сумцова відчуваються досить яскраво¹⁾ у всіх трьох його монографіях. Учений на коїнному місці підкреслює що національну відрубність українського письменника, вченого та діяча на українському культурному полі, і в його працях вона став найголовнішим ляйтмотивом його вищезазначених наукових студій. В цьому моменті наукового дослідження проф. Сумцова відчувається той методо-логічний принцип проф. Дашиевича — розкриття внутрішніх ідеольогічних пружин, якими сповненістя література, а особливо розкриття тих національних ідей, що найбільше причиняються до повстання літературних творів. Можна лише пожалувати, що М. Сумцову не пощастило здійснити свого великого наукового завдання — дати в окремих монографіях цілу історію української літератури переважно старої сповненої такою великою ідеєю, як ідеєю свідомої української відрубності.

У великій частині висновків проф. Сумцова можна не поділяти його поглядів як напр. на ролю Київської Академії, на так авану „схолястику“ в українській літературі, на українське віршування того часу; можна вважати, що де в чому вчений помилується, де що не викінчив, бо не ознайомився докладно з теорією поезії того часу, через те не всі літературні явища в українській поезії були йому до кінця зрозумілі; можна закинути вченому, що на ці явища він дивився не як історик і оцінював їх не з історичного погляду, а зі становища естетично-літературних принципів XIX ст та тих критичних традицій, які вперше друковано висловив Куліш і які живуть як непреложна істина навіть у теперішні часи. Можна їа цим всім непогоджуватись, але те, що зробив учений, те надовго залишиться в українській науці, як зразкові монографії української історичної школи і як кращі памятки першої спроби наукової історії української літератури. Далі одну із своїх студій вчений присвячує такій постаті першої половини XVII ст., як Іван Вишенський.²⁾ Відомий серед своїх сучасників і забутий

¹⁾ „Іван Вишенський“, Кіевск. Стар. р. 1885, IV, ст. 649.

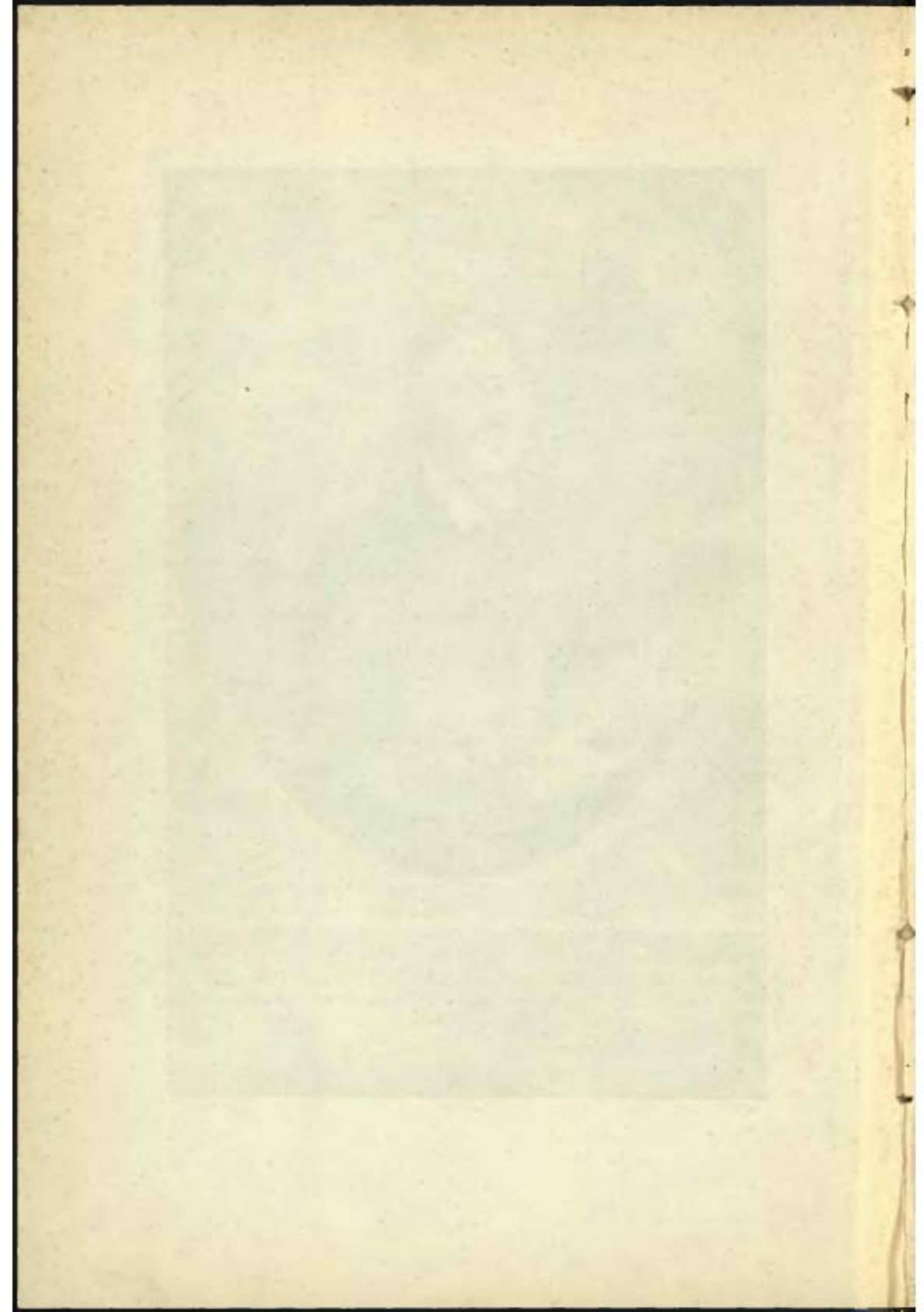
на протязі двох із половиною віків і як би знов недавно відкритий для наук, Вишенський у студії Сумцова підіймається на високе місце в історії української проповідницької, полемичної та культурно-історичої боротьби — на те місце, яке йому по праву й належить. Такі найголовніші студії М. Сумцова з історії української літератури XVII ст. Розроблені вони на основі всієї знаної до того часу літератури й документів, в цілковито оригінальні, з історичного становища побудовані цілком добре і до сьогоднішнього дня залишаються найціннішою вкладкою в українську науково-літературну скарбницю з літератури часів XVII ст. Не торкаючись менших студій проф. М. Сумцова якто: про Сковороду, Котляревського, Квітку, Основяненка, Шевченка й інц. пізніших українських поетів, можна бачити, що те, що зробив наш учений, в великої наукової стійності і для свого часу були новими сторінками в історії української літературно-наукової критики.

Смирновъ Илья Чобо

Възмѣти пріимѣніе въ письменной словесѣ.
Быть заслуга знати прѣзіиъ ходатайство заслуги
и заслугъ народу нравъ, почитаніе заслугъ
Заслуженніе заслугъ заслуженіе

ДР. І. МІРЧУК:

Г. С. Сковорода.

(Замітки до історії української культури).

В історії нашої боротьби за культурну незалежність можемо запримітити дивне явище а саме, що коли праця, розвиток на всіх інших ділянках знання поступає живо наперед, то на полі фільософії по нинішній день не зроблено майже нічого. Дех шукати нам причини цього сумного стану? Як візьмемо під розвагу історію людства, то побачимо, що фільософія в повнім розумінні слова дозвіває доволі пізно як продукт культурного розвитку і проявляє свою діяльність в історичних часах щойно тоді, якщо вже інші науки приготували їй відповідний терен.

Бо розум наш так само як кожний інший орган потребує відповідного часу до повного розвитку, заки стане він адібним до найвищих подвигів; — перед тим служить він в першій мірі щоденним потребам, удержанню життя одиниць, удержанню існування цілого людського роду і їм відає на службу всі свої сили. Щойно тоді, коли зовнішне життя є забезпечене, коли найгрубіші потреби і вимоги хвилі не вяжуть вже всіх сил розуму, щойно тоді можуть сили розуму стати на службу вищим цілям. Лиш в часах забезпеченого державного істинування, лиш серед гарнійших, вигіднійших умов життя, коли що найменше деякі верстви суспільства можуть у вільних хвильях віддатися свого рода „*dolce far niente*“, можуть знайти вільний час, щоби віддатися роздумуванню над нічними загадками життя з вищої точки погляду, — щойно тоді витворюється відповідний ґрунт для розвитку фільософії. Тому находимо властиві початки фільософічного мислення в тих богатих йонських, надморських околицях, де через надзвичайний розвиток торговлі, мореплавби і промислу витворився відповідний добробут, необхідна умова культурного розвитку, де під опікою вільнодумних законів, людська думка могла широко розпростерти крила, через що ціле життя набрало більш духової закраски.

Цих всіх вище згаданих умов так необхідних для всякого культурного розвитку взагалі а тим самим для розвитку фільософічної думки зокрема не достає нашому народові вже від віків цілковито. Про власне державне життя годі навіть говорити, ми його стратили в ранній молодості і по нинішній день не були в тім щасливім положенню дефінітівно доборотись його на ново. Але навіть тоді не зазнав наш народ спокою, коли був інтегральною частиною чужих державних організмів. Через своє експоноване географічне положення був він виставлений на ріжні катакліами, що потрясали ним аж до самих основ. Окрім цого мав наш народ щастя, за цілий час державної неволі бути під владою народів, які придушували всякий

прояв культурного життя, всяку іскру вільної думки. Через довголітну неволю затратив наш народ всі вищі суспільні верстви, які звичайно в наслідок матеріяльного положення є посіями культурного розвитку. Міцанство і ціляхта перейшли на сторону національного ворога, або загинули безслідно. Цілий народ зрештований до одної майже верстви бідного селянства не був в силі витворити цих умов вигіднішого, безжурного життя, яке для вищих цілей завільнює духові сили від тяжкої, щоденної праці. Це все, що ми перед тим навели як необхідне „*conditio sine qua non*“ для розвитку фільософічної думки находимо у нас, але познучи словами математично, з негативним значком. Замісьць власного свободного державного життя — довголітня неволя, замісьць забезпеченого існування евентуально в чужім державним організмі — безпереривні катастрофи, замісьць добробуту що найменше деяких суспільних верств — крайна нужда дрібно-селянської маси, як одинокого представника цілого народу, замісьць певної свободи хочби на культурному полі — безоглядний гніт чужих гнобителів. Не диво, що серед таких обставин всі сили народні вуживалися цілковито в іншому напрямку, на боротьбу о життя одиниці, на боротьбу о життя народу, так що на такий люксус як фільософія не ставало юже жадної енергії.

Першим і, скажім одверто, одиноким представником фільософічної думки на Україні, не фільософом звичайного собі фасону, але мислителем цілковито оригінальним, що виринув зовсім несподівано з самих глибин народної стихії, якимсь первісним життєвим типом, якого даремно шукатимемо у інших європейських народів, — був Григорій Савич Сковорода. На його особі і творчості відбиваються ті риси і властності, що характеризують цілий український народ в даному моменті. Це тому зрозуміле, бо кождий діяч є до певної міри дитиною свого віку і того соціального оточення, серед якого він виріс. Проблеми даної хвилі не є виключно твором одиниць, не є лише в них але також поза ними і залежать в першу чергу від інтелектуальної аріости цілого людського роду так, що дуже часто розвязаку якогось зрілого вже питання находимо в ріжких місцях землі у людей, що абсолютно цілком самостійно дійшли до тих самих результатів. Зновуж добір проблем, якими якась одиниця захоплюється і сила з якою вона прямує до їх розвязки, це все не дається пояснити тільки соціальними моментами, а мусить бути спроваджене до особистих умов, що розвинулися завдяки своєрідності природних здібностей, так що одиниця, хоча вона творить епоху, то з другого боку являється рівночасно продуктом той же самої епохи, того часу, в якому вона живе. І в тім розумінні є Сковорода дитиною свого часу.

Дуже часто чуємо погляд, що Сковорода — це український Сократ. Безперечно погляд цей цілковито оправданий, бо так в життю як і в творчості Сковороди дається запримітити великий вплив могутньої індивідуальності Сократа. Звичайно чуємо тільки про зовнішні признаки цього впливу, мені однаке здається, що він сягає далеко глибше і що ми, розглянувши особу Сократа, знайдемо не один причинок до характеристики Сковороди. Бо не в тім діло, що так Сократ як і Сковорода мали богато спільніх аванішник признак, що так один як і другий не звертали найменшої уваги на матеріяльні добра, що і український Сократ мав своє ті бацибоню, якусь „силу“ що водила його в місце на місце, перестерігала перед влим а намовляла до доброго, що в кінці в обох мислителів переважає моральний елемент над чисто теоретичним думанням, але що найважливіше — *оба вони як Сократ так і Сковорода — це фільософи без системи*.

Якщо хочемо відтворити собі діяльність Сократа, як єтичного рефор-

матора, педагога своєї суспільності, фільософа, якщо хочемо зафіксувати його індивідуальний вклад в загальну скарбницю знання, то тут зустрічаемося з великою трудністю, яка не лежить головно в тім, що Сократ не залишив нам ніякої літературної спадщини і ми приневолені черпати відомості про нього в творах інших авторів, які освітлюють його неоднаково, з плятформи власних особистих інтересів, ця трудність лежить головно в тім, що Сократ *не мав ніякої системи*, якуби він міг всім все однаково проголошувати. Його діяльності були продуктом хвилі, настроїв не лише самого фільософа, але також його співбесідників.

Сократ як знаємо нічого не писав. Але тут кожний мусить поставити собі питання, чому інтелект цеї міри не залишив по собі жадних писаних творів і то в ті часи, коли в Аtenах літературна продукція на полі фільософії у формі прози чи поезії була незвичайно жива. На це питання видається нам найвідповіднішою цілком приста відповідь: Сократ не мав що писати. Його думання не знайшло зовнішнього виразу у якісь готовій системі, якуби можна списати і передати слідуючим поколінням, воно розвивалося головно на власних переживаннях, які стояли в безпосереднім зв'язку з практичним життям. Ми мусимо перенестися в такий стан, коли фільософ у власній діяльності шукає предметів думання з фільософічною специфічною тільки поволі виришав із цілком звичайної балашки на буденні теми. Тут фільософія не має ще готової сталої форми, вона не відмежовув себе китайським муром від думання і життя буденічини. Сократ вештаючися по вулицях свого города, починає розмови з робітниками, ремісниками, купцями, ставить їм питання, змушує до відповідей, які він пізніше точно розбирає, виказув їх недокладність, нестійність а щойно поволі і то не в кожнім випадку а тільки відповідно до інтелігенції слухача, переходить до загальних справ, до дефініцій, до якогось принципу, який мігби нам розяснити діло в тім або другім разі. Це тип фільософа-чителя, що не обмежує свого навчання тільки до певних предметів, до певного числа учнів, що стало користають з його натхненого слова; він не потребує окремого помешкання, бо місцем його діяльності є вулиця, бурова, ціле місто, ціла батьківщина, а його слухачами не вибрані якісь одиниці а ціле суспільство; він проголошує свої ідеї всюди, кожному, хто має тільки охоту його слухати. I от маємо первоважне для діяльності і творчості Сковороди, який не так може теоретичними основами своєї науки як головно моральним її напрямком а відтак цілім своїм життям сильно нагадув Сократа.

Хоча Сковорода залишив по собі літературну спадщину, то мимо того цілком оправдано наявна є його Кудринський¹⁾ „фільософом без системи“, бо жадної системи він нам не дав ані навіть не показав нам нових методів наукової праці. Щоб мати поняття про Сковороду, досить прочитати один його твір, всі другі його твори повторяють *mutatis mutandis* ті самі думки, не дають нам нічого нового. Незвичайна простора фільософії Сковороди, неможливість підійти до неї зі звичайним масштабом критики робить її тяжкою для викладу і тому у всіх давніших працях про Сковороду з виключенням праці проф. Зеленогорського,²⁾ якої не знаю, бачимо з фільософічного боку звичайно доволі понерховне трактування справи. Подати думки Сковороди так, щоби його фільософія мала вигляд системи, неможливо, бо власне системи у Сковороди і не було. Він був „народним мандрованим фільософом“

¹⁾ Кудринський: Філософъ безъ системы. Опытъ характеристики Григорія Сковороды. Кіевская Старина, 1898. Т. 60. ч. 1, 2, 3.

²⁾ Т. А. Зеленогорський: Філософія Григорія Савича Сковороды, українського філософа XVIII-го століття. Вопросы Філософії і Психології, 1894.

як каже проф. Багалій,¹⁾ „фільософом з народу“ як його називав пані Єфименко.²⁾ Він був вчителем свого народу, для котрого полем діяльності були празники, базарі, торги, цвінтарі, шляхи лівобережної та слобідської України, учителем, який слухачів не шукав в наукних заведеннях, колегіюмах а слово правди ніс в рівній мірі до мужицьких хат і до поміщицьких палат, як тільки трапилася до цього нагода.

Дальшу схожість обох фільософів можемо ствердити в етичному напрямку їх діяльності, яка проявлялася не лише словом, але також і вчинками. Оба вони мають великий вплив на оточення, серед якого вони живуть, вплив, який не спирається на голошенії ними правді а в великій мірі на живім прикладі, який вони давали своєю особою та своєю діяльністю. Певна річ, що Сковорода не сягав цієї величини, що Сократ, який навертаючи людське думання від космольогічної фільософії природи до антропольобичної етики дав йому цілком новий напрям. Але при тім порівнанню не треба забувати, що Сковорода — це перший український фільософ взагалі, що це початок, мік тим коли перед Сократом грецька фільософія мала вже богато визначних представників.

З огляду на те, що Сковорода жадної системи не мав і що його фільософія була тільки поясненням, теоретичною інтерпретацією його життя, не можемо підходити до його оцінки при помочі звичайних критичних методів, значить виказуючи оригінальність його думки а рівночасно вплив чужих авторів. Бо як зачнемо слідти за чужими впливами у творах Сковороди, найдемо там цілу майже фільософію до того часу. З одного боку — Сенека, Епікур, Плютарх, Фільон, Платон. Арістотель, Стоики, Циренаки, значить майже ціла старинна фільософія — з другого боку визначніші із отців церкви Діонізій Ареопагіта, св. Максим ісповідник, Августин, Ориген і Клементій Олександрийський. З найновішої фільософії можемо віднайти вплив Спінози, Лейбніца, а деякі бажають собі навіть звести Сковороду в безпосередній контакт з Кантом. Головно Орест Халявський (Т. П. Данилевський) у своїй праці надрукованій в р. 1862 в Петербурзькій Основі, спираючися на відомостях переданих одним з перших біографів Сковороди Гесс де Кальве, що з'явилися в Українськім Вістнику з 1817 р. ч. VI. оповідав про подорожі Сковороди в Італію, Польщу а навіть Прусію аж по Кенісберг, де мусівби був дійти наш фільософ, щоби познайомитися з Кантом. Мені ці відомості видаються неправдоподібними. Пригадаймо собі, в якім характері Їхав Сковорода на Мадярщину з генералом Вишневським³⁾ — як дачок, що має добрий голос. Не можна думати, щоби Сковорода розпоряджав великими фондами, бо в такім випадку бувби він сам вибрався за кордон. Дальше часово не дастися оправдати це допущення, щоби Сковорода в недовгому релятивно часі міг переїхати цілу майже Европу вздовж і в поперець, тоді коли не було ані зеліниць ані курерських поїздів а подорожі відбувалися доволі примітивно. Що Сковорода будучи в Будапешті переїхав в теперішну Братиславу а пізніше у Відень, це можна з певністю приняти, але поширювати його мандрівку на південну і північну Европу нема причини. Вплив західно-європейської фільософії на творчість Сковороди дастися пояснити його вихованням у Київській Духовній Академії. Що саме тоді уявляла собою Київська Академія годі нині з точністю сказати, але на кожний випадок

¹⁾ Український філософ Г. С. Сковорода. Держ. Вид. Київ 1923.

²⁾ Філософъ изъ народа. Недѣла 1894 №, I, ст. 7—30.

³⁾ „взявшимъ его съ собою въ качествѣ церковно-служителя для православной церкви въ Венгрію“. Багалій, Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологического общества Т. 7. Сочиненія Григорія Саввича Сковороды. Ст. IV.

мусіла мати добрих професорів, які давала так основне знання, яке бачимо у Сковороди. Ми можемо прияти, що і там в ті часи, як вчився молодий Григорій, переважав вже над сухою сколястикою вплив німецької фільософії Вольфа, яка була вихідною точкою для фільософічної творчості Канта. Не є виключенням, що підручник метафізики Баумгаартина, одного з головних представників Вольфіянської школи, яким користувався Кант при своїх викладах, попався в руки Сковороди, що побіч звісних симпатій для Німців, знов теж добре німецьку мову. В решті решт я лишаю справу чужого впливу цілковито на боці, тому що він тут не важкий. Сковорода це не фільософ західно-європейської міри (при чому ця міра не мусить бути однокою можливою), Сковорода це для мене в першій мірі життєвий тип, в якому наче у фокусі перехрещуються не лише всі раніші і сучасні фільософічні напрями, але теж накреслені певні думки на будуче, це тип, в якому виступають скристалізовані може навіть видеалізовані всі риси українського народу.

Ми спробуємо вказати на головні точки світогляду Сковороди, попереджуючи, що його фільософія не в тих убогих амістом творах, які, як нам відомо, цілком випадково повстали та цілком випадково і зберіглися. Як скочемо шукати Сковороди як фільософа в його писаннях, то ми ніколи не відшукаємо його, бо його літературна спадщина так небогата кількістю і неоригінальна формою, що сміло можна сказати, що на тій основі не можна його призначати фільософом в повному розумінні того слова. Окрім цього головні його думки розкинені у його творах без найменшого порядку, так що завданням критика являється щойно певна системізація цих думок. Фільософія Сковороди — це його життя, це він сам. Ця життєва фільософія, хоча своїм впливом важніша, чим много-томові твори деяких західно-європейських фільософів, дуже часто міститься в двох, трьох твердженнях, які треба приймати на віру. Бо вони не утруттовані „*mores geometrico*“, апі не спираються на льогічних доказах чи аргументах. Коли Сковорода розрізняє у світі видимість та невидимість і для кращого ароазуміння взаємного відношення цих двох принципів дає приклад яблуні і тіни, то ця аналогія відається нам нині дивною, але для нього самого мала вона виразне значення, а саме: видима матерія і тінь невидимої сущності і як тінь від яблуні не є яблунею, так само видимий світ не є дійсним світом.

Фільософія у тім розумінні була для Сковороди головним завданням, найбільшою метою його життя. „Главная цель жизни человеческой,каже вин, глава дѣль человѣческихъ есть духъ его, мысли, сердце. Всякъ имѣть цѣль въ жизни; но не всячъ главную цѣль, т. е. не всячъ занимается главою жизни. Иной занимается чревомъ жизни, т. е. всѣ дѣла свои направляетъ, чтобы дать жизнь чреву; иной очамъ, иной волосамъ, иной ногамъ и другимъ членамъ тѣла, иной же одеждамъ и прочимъ бездушнымъ вещамъ; философія или любомудріе устремляетъ весь кругъ дѣль своихъ на тотъ конецъ, чтобы дать духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслямъ, яко главѣ всего. Когда духъ въ человѣкѣ весель, мысли спокойны, сердце мирно, — то все свѣтло, счастливо, блаженно. Сіе есть философія“.¹⁾

Бути фільософом — значить зрозуміти нічимність всіх земних дібр а на їх місце поставити „щось“ нове, невіруще, вічне і це проголошувати світу. Відамскати спокій серця, покріпити душу подувом вічності, напоїти розум знанням безконечної правди — от що значить для Сковороди жити фільософом. І він так жив. Не орав, не сіяв, як птиці Господні а ціле своє життя шукав Правдивого Духового Чоловіка. Для кожного практичного

¹⁾ Ковалинській М.: „Житіє Григорія Сковороды“. Багалій: Сборникъ ст. 30.

фільософа, а для Сковороди зокрема, головною проблемою — була проблема щастя у своєріднім його розумінні: божественна радість, спокій духа, гармонія душі — ось і остання мета фільософського життя.

„Я почію на холмахъ Вѣчного
Обрѣтши вѣтву блаженства“.¹⁾

Життя його душі на горах Вічності — це однока його мета, це і його фільософія.

Головні його твори: „Наркиссь, Разглаголь о томъ, Узнай себе“, „Книга Асхань, о познаннії себя самого“ і „Алфавитъ или букварь мира“ вказують на те, що фундаментальною точкою думання Сковороди був глибокий антропологізм. Для Сковороди в чоловік ключем для вирішення всіх проблем, для розяснення всіх загадок буття. Тільки через пізнання самого себе, через аналізу і то докладну аж до кінця власного „я“ можемо вдертися у найглибші тайни всесвіту. Цей антропольогізм нашого фільософа має потрійний характер: онтологічний, теоретично-пізнавчий і що найважнійше морально-практичний.²⁾ Найважнішим був безперечно морально-практичний бік його діяльності, яка полягала на теоретично-пізнавчім обґрунтуванні моралі та поширюванню її словом і вчинками. Але ми коротко мусимо розглянути і інші моменти, бо вони м'як собою тісно в'язнуться. Отже онтологічний. Чоловік — це мікрокосмос. Всесвіт або макрокосмос в м'етафізичному розумінні міститься реально в малім світі. Згідно зі свідоцтвом Ковалинського Сковорода вірив, що все те, що міститься в малім світі, найдеться теж у великім та на відворот. Що можливе у великім, це можливе так само у малім світі. „Я вѣрю и знаю, что все то, что существует въ великомъ мірѣ, существует и въ маломъ, и что возможно въ маломъ мірѣ, то возможно и въ великомъ, по соотвѣтствованію оныхъ и по единству всесполненія исполняющаго духа“.³⁾

Але більша вага спочиває у Сковороди на другім, себто теоретично-пізнавчім моменті. Чоловік — це мікрокосмос. В такім випадку чоловік не може пізнавати інакше тільки через себе самого. Все пізнання по суті і в своїй основі починається і кінчиться самопізнанням. „Если хощемъ измѣрить небо, землю и моря, должны воверхъ измѣрить самихъ себе съ Павломъ собственною нашею мѣрою.“⁴⁾ „Кто можетъ узнать планъ въ земныхъ и небесныхъ пространныхъ материалахъ, притѣпившихся къ вѣчной своей симметріи, если его прежде не могъ усмотрѣть, въ ничтожной плоти своей?“⁵⁾ Чоловік в маленький світі, якож Сковорода в іншім місці і як тільки піянати його устрій і силу, так само тяжко знайти початок у всесвітній машині. Більш того. Для Сковороди „истинный человѣкъ и Богъ есть тожде“.⁶⁾ Таким способом самопізнання являється тут одиноким можливим методом для пізнання всесвіту, для пізнання Бога. „Кто себе знає, тотъ одній можетъ запѣть: Господъ пасеть мя...“⁷⁾

Але пізнання чи самопізнання — це не ціль сама для себе, вона не має виключно теоретично-пізнавчого значення а в першій мірі морально-практичне. Істота чоловіка не вичерпується лише інтелектуальною працею

¹⁾ „Бесѣда, нареченная Дюе“. Багалій: Сборникъ ст. 68.

²⁾ В. Ернъ: Г. С. Сковорода. Жизнь и учение. Москва 1912, ст. 215.

³⁾ Ковалинский М.: „Житіе Григорія Сковороды“. Багалій: Сборникъ, ст. 35.

⁴⁾ Наркисъ, Багалій: Сборникъ, ст. 12.

⁵⁾ Там же, стор. 13.

⁶⁾ Там же, стор. 17.

⁷⁾ Там же стор. 17.

а міститься головно в серці і в його волі. Не буття для пізнання а пізнання для буття. Все підпорядковується тут практичним цілям. „Сердце твое есть голова виышностей твоихъ. А когда голова, то самъ ты еси твое сердце. Но если не приблишишься и не соприкнешься съ тѣмъ, кой есть твоей головъ головою, то останешься мертвою тѣнью и трупомъ“.¹⁾ Тому залиши ту тінь, оставляючи „фізическія сказки беззубымъ младенцамъ“.²⁾ Тут має своє джерело критичне відношення Сковороди до всякого абстрактного знання; о скільки це агання не має значення для життя і то такого, як він його розвумів, о стільки є воно безвартісне. Не зажиття для науки а наука для життя і то не авичайного життя а справжнього духового, що має вічну вартість. Ось і девіза Сковороди. Він каже: „Я наукъ не хулю, и самъ е послѣднее ремесло хвалю; одно то хулы достойно, что, на ихъ надѣясь, пренебрегаемъ верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ и статьи, полу и возрасту для того отворена дверь, что щастіе всѣмъ безъ выбора есть нужное, чего кромѣ ея ни о какой наукѣ сказать не можно“.³⁾ А цею наукою, в якій рід людський „обучается сродного себѣ щастія“ є „католическая, то есть всеродная наука“. Під цею католичною наукою має Сковорода на думці християнство в найширшому розумінні того слова, яке не є обмежене ані простором ані часом. „Ізыческие кумирницы или капища суть тожъ храмы Христового учения и школы: въ нихъ и на нихъ написано было премудрѣйшее и есеблаженнѣйшее слово Сіс, убий пещто, позсе те ірсум“.⁴⁾ Правду на його погляд виявляє Бог не лише самим Юдеям і християнам, але також і язичникам поганам, подібно як мораль не є виключним монополем християнського світу, а находить дуже визначних представників також серед старинних народів. Тільки тепер можна зрозуміти, що язичник Платон є для него „боговидцем“ найчистішої крові.

При цій нагоді треба нам коротко згадати про відношення Сковороди до Біблії. „Біблію начать читать около тридцати лѣтъ рожденія моего, но сія прекраснѣйшая для меня книга надъ всѣми моими полюбовницами верхъ одержала, утоливъ мою долговременную алчбу и жажду хлѣбомъ и водою, сладчайшей меда і сота Божіей правды и истины, и чувствуя особливую мою къ ней природу“.⁵⁾ На Біблію дивився він як на поетичний твір, який під зовнішніми, невідповідними формами, під образовими зображеннями криє в собі зерна невімірущої правди. Він був вправді свідомий того, кільки нісенітниці міститься в біблійних історіях, але це лиш тоді, коли ми ці оповідання будемо брати в буквальнім розумінні. Але всі ті хиби біблійного письма, це море крови, що роалилося за час історії кругом цієї книги, не примусили Сковороду відкинути хочби одно слово з Біблії. Для нього була Біблія аж до самої смерті, найважнішим товаришем, віркою, що освічув своїм світлом дорогу до царства Божого: „Священное писаніе есть райская пища и врачество моихъ мыслей“.⁶⁾ „Евангеліе твое есть заюженный фонарь, а ты въ немъ Самъ свѣтомъ“.⁷⁾ „Священное Писаніе есть сладкая гуслі Божія“.⁸⁾ Ованайомлений з цілою богословською літературою, Сковорода спирається при інтерпретації Біблії головно на Філоні Юдейськім, Апостолі

¹⁾ Там же, стор. 13.

²⁾ Бесѣда, наречення двоє. Багалій: Сборникъ стор. 70.

³⁾ Равговоръ дружескій о душевномъ мирѣ. Багалій: Сборникъ стор. 94.

⁴⁾ Там же, стор. 94.

⁵⁾ Там же, стор. 111.

⁶⁾ Наркисъ. Багалій: Сборникъ стор. 4.

⁷⁾ Там же, стор. 30.

⁸⁾ Там же, стор. 37.

Павлі і деяких отцях церкви. Розглядаючи її доволі грунтовно старається він пояснити її зміст на свій лад, при помочі відповідної символіки, яку він сам собі зладив. І коли ми підемо слідами Сковороди, то ціла Біблія починає набирати для нас нового змісту. Мертві раніше річи виявляють якесь дивне життя, нам стає ясний таємний зв'язок всіх уступів між собою, річи перед тим абсурдні, неясні стають арозумілими і все перемінюються у символи, що мають бути видимим знаком невидимого. Тут не можемо довше задержуватися над цим питанням, бо відношення Сковороди до Біблії є темою, що заслуговує на окреме розроблення.

Світ в розумінні Сковороди складається з двох принципів, з двох натур, одній видимої а другої невидимої. Тут зараз виступає вплив Платона, який теж відріджняє два елементи, а саме матерію і ідеї. У Сковороди також видима натура — це матерія в найширшому розумінні, значить плоть, земля, тінь і т. п. Ця матерія має очевидно тільки переходовий а не вічний характер, вона находитися в постійній переміні і через те не представляє для нас ніякої вартості. Сковорода не знаходить просто слів, щоби висказати її нікчемність, вона єсть „пята, хвостъ или тѣнь“¹⁾ „грязь, прахъ, желчь, смерть, пельнь, адъ“²⁾. Але на тім не кінець. Бо якби ми мали обмежитися до того одного, нікчемного елементу, то тоді і пізнання людське, щастя, життя не малоби ніякої вартості. Тому кожна річ, хоч якаб вона була беззваргісна на перший погляд, криє в собі щось друге, вказує на існування чогось, що живе в кожній річі, а само не є річю. Це друге: „це істина, красота, существо, планъ, мысль, духъ“³⁾. Таким способом кожна річ істинує побіч другого як тінь побіч яблуні, тінь роастелилася по землі, а яблунь простяглась в гору до сонця. Те невидиме, що криється за всіми річами, цей другий невидимий але сущний світ — це Бог. „Весь миръ состоитъ изъ двоихъ натуръ: одна видимая, другая невидима. Видима называется тварь, а невидимая Богъ. Сія невидимая натура или Богъ всю тварь проникаетъ и содержитъ, неадѣ и всегда быть есть и будетъ.“⁴⁾ Сила Бога розлита по цілому всесвіту, кермує всіми його процесами, як „машинистова хитрость“ (білоюууб Платона). „Не Богъ ли все содержитъ? Не самъ ли глава и все во всемъ? Не онъ ли истину въ пустошъ истиннымъ и главнымъ основаниемъ въ ничтожномъ прахъ нашемъ? И какъ сумнился о точномъ, вѣчномъ и новомъ тѣлѣ? Не думаешь ли съскать, что ни есть такое, въ чемъ бы Богъ не правительствовалъ за голову и вмѣсто начала? Но можетъ ли что бытіе свое кромѣ его имѣть. Не онъ ли бытіемъ всему? Ось въ деревѣ истиннымъ деревомъ, въ травѣ травою, въ музыку музыкою, въ домѣ домомъ, въ тѣлѣ нашемъ перстномъ новымъ есть тѣломъ точностю или главою его. Онъ всячина есть во всемъ, потому что істина есть Господня; Господь же Духъ и Богъ — все одно есть.“⁵⁾ Таким способом Бог як первісний елемент, правдива сущість істинує у всіх річах в одинаковій мірі тільки у різних зовнішніх формах, які через свою нікчемність нічим не пригадують цього високого принципу, що в них криється. Тому що початок і кінець то одно, то Бог в Вічності, безпочатковий початок, безконечний кінець, він в правдою, мудрістю, природою (natura патаганс Спінози) він в кінці є і любовію.

¹⁾ Там же, стор. 6.

²⁾ Там же, стор. 23.

³⁾ Там же, стор. 6.

⁴⁾ Там же, стор. 25.

⁵⁾ Там же, стор. 11.

Як ціла природа розпадається на видиму матерію і невидиму сущість, так само і чоловік як інтегральна частина цеї природи мусить існувати рівночасно в двох екземплярах тобто як тлінне видиме тіло і невидимий дух; як „скотське т'ло и духовное т'ло“.¹⁾ „Есть т'ло земляное и есть т'ло духовное, тайное, сокровенное, ильчное“.²⁾ Матеріальний чоловік — фальшивий, тьма, прах, сон, тлінь. „Духовный же Челов'икъ есть свободъ. Въ высоту, въ глубину, въ широту лѣтаеть безпредѣльно. Провидѣть отдаленное, призираеть сокровенное, заглядаетъ въ преждебышее, проникаеть въ будущее, шествуетъ по лицу окіяна, входитъ дверемъ заключеннымъ“. За тим духовим чоловіком, за тим образом Божим тужив Сковорода фібрами чутливої своєї душі, його кликав він як власного спасення. Кожний чоловік приходить на світ без ції людини — Духа. Ми мусимо її в собі витворити і це в друге, справжнє, народження чоловіка.

Всі абстрактні ідеї зачіпав Сковорода лиши о стілки, о скільки це відноситься до головної мети його фільософії, до його етических поглядів. Сила його творчості не в теорії а в практиці і тому практичну фільософію мусимо поставити на першім місці.

Найвищою ціллю, остаточною метою, до якої кожний чоловік прямує, це щастя. „Наше желаніе верховное въ томъ, чтобы быть щастливыми“.³⁾

„Премилосерднѣйша мати наша натура и отецъ всякия устѣхи всякому безъ выбору дыханію открыть путь къ щастію“.⁴⁾

I Сковорода в також євдаймоністом, тільки що його ефіциою має в личім відмінний характер. „А въ любезнѣ моей книжечкѣ, которую всегда съ собою ношу, недавно начиталъ, что щастіе ни отъ науки, ни отъ чиновъ, ни отъ богатства, но единственно зависить оттуду, чтобы охотно отдаваться на волю Божію. Сіе одно можетъ успокоить душу“.⁵⁾

„Ищемъ щастія по сторонамъ, по вѣкамъ, по статьямъ, а оно есть вездѣ и всегда съ нами; какъ рыба въ водѣ, такъ мы въ немъ, а оно около насъ ищетъ самихъ насъ“.⁶⁾ „И сіе то есть быть щастливымъ — унагать, найти себе самаго“.⁷⁾ „И сіе то есть быть щастливымъ, познать себе или свою природу, взяться за свою долю и пребывать съ частію себѣ сродною отъ всеобщей должностіи“.⁸⁾ Бути щасливим значить пізнати себе, свою природу, пізнати свою долю і відповідно до цього жити (бюлоуочнѣюс тѣ фрѣєт ҃їїв. Стойки). Це для Сковороди дуже важна річ, робити, що відповідає нашим здібностям і нашій охоті. Кожна праця став легка і солодка, якщо вона властива організму. „Сродное нужное латвое есть тоже“.⁹⁾ „О глубина премудрія благости, сотворція нужное не труднымъ а трудное не нужнымъ“.¹⁰⁾ Невластиве заняття викликує недоволення, вбиває охоту до життя і спроваджує на нас пристрасті. „Лучше быть натуральнымъ котомъ, нежъ если съ ослиною природою львомъ“. Тому щоби бути щасливим мусимо уникати всего, що моглиби нас знести на невідповідну дорогу. Тут Сковорода вертає назад до своєї вихідної точки. Щастя наше залежить від того, щоби робити річи властиві, значить жити згідно з при-

¹⁾ Тамже, стор. 15.

²⁾ Тамже, стор. 21.

³⁾ Рыловоръ дружеский о душевномъ мирѣ. Багалій: Сборникъ стор. 84.

⁴⁾ Тамже, стор. 86.

⁵⁾ Алфавитъ мира. Багалій Сборникъ стор. 115.

⁶⁾ Рыловоръ о душевномъ мирѣ. Багалій: Сборникъ стор. 91.

⁷⁾ Тамже, стор. 95.

⁸⁾ Алфавитъ мира. Багалій: Сборникъ стор. 117.

⁹⁾ Бесѣда нареченная Двоє. Багалій: Сборникъ стор. 73.

¹⁰⁾ Тамже, стор. 74.

родою, себто жити в агоді з Богом. „Чемъ кто согласиѣ съ Богомъ, тѣмъ мириѣ и щастливѣ. Сie то значитъ: жить по натурѣ“.¹⁾ Властиве, легке, потрібне, вічне — Боже — це імення для одної і тої самої річи. Щастє наше, таким способом зависить від серця, серце від спокою, спокй від авання, авання від Бога. Тут кінець, не ходи дальше. Цей (себто Бог) есть джерело всякої утіхи і царству його не буде кінця.

Представивши коротко і систематично головні риси світогляду Сковороди хочу повернути до нашої основної теми, що Скворода-це фільософ без системи.

У Сквороди не лише немає ніякої системи, але йому недостає ще чогось більше; його думання не виступає у формі готових понять, вироблених вже категорій, але має все ще не зафіксований вигляд, так що в тих самих рамках дається примістити ріжнородний зміст. Подібне явище бачимо також у Сократа, хоча цей фільософ мав на полі фільософічної думки визначних попередників, головно софістів, які свою діялектикою причинилися у великій мірі до ясного і точного формулювання думок, і понять. Мимо цого Сократ виступає в цілком відміннім освітленні у Платона, Ксенофонта, Арістотеля не агадуючи вже Арістофана. Це явище бачимо у збільшенні потенції у Сквороди, який через недостачу систематичного плану і готової виробленої вже фільософічної термінології дається представити так, як ми собі цого бажамо залежно тільки від точки глядання, а якої ми підходимо до його творчості. Таким способом у одних критиків виходить Скворода рішучим націоналістом, який, як каже Єфименко, любив гаряче свій рідний край, свою рідну Україну так що в іншому місці жити навіть не міг. Так само Лаврецький у своїй праці надрукованій в „Правді“ за рік 1894 уважає його теоретиком українського націоналізму. „Треба уважати, каже Лаврецький, що наш український фільософ виступає з проповідю ідеї національності в ті ще часи, коли скрізь в західній Європі панувала ідея космополітизму, а ідея національності ледве ледве, виникала. Се може бути вияснено тим, що в самій натурі національності в живою, хоча може і несвідомою ідеєю, а Скворода висловив її і підняв до теорії“.²⁾ А добродій Яворський у своєму докладі „Скворода і громадянство“³⁾ уважає нашого фільософа „предвісником міжнародності, що однаково гидніся молодим імперіям та откидав національний патріотизм, ще тоді, як вони що іншо зароджувалися“. На думку цього останнього критика Скворода закріпив свій національний аполітизм, чи радше індеферентізм утворенням окремого літературного діялекту з російської, української та старославянської мови тільки тому, щоби його розуміли такі як і чужі⁴⁾.)

Що на тій самій основі фільософічної творчости Сквороди повстали найріжнородніші погляди і думки, про це можемо переконатися розглядаючи літературу про нашого фільософа, яка повстала в минулому століттю і тепер. І так Товкачевський у своїй книжці,⁵⁾, що на нашу думку надзвичайно вірно підхопила духа і характер Сквородиної творчости, називає Сквороду невмирущим типом людини, практиком-фільософом, який не знає

¹⁾ Альфавітъ мира. Багалій: Сборникъ стор. 116.

²⁾ Стор. 766.

³⁾ Державне видавництво Київ, 1923.

⁴⁾ Стор. 67—68.

⁵⁾ Андрій Товкачевський: Г. С. Скворода. Видавництво: „Життя і Мистецтво“. Київ 1913

цього фарисейства, щоби проголошувати „смітки“ інші принципи а знову щось другого робити у приватному житті. „Одна річ — обороняти якийсь принцип, друга — переводити його в життя. Доаволяється бути лібералом в теорії — і монархістом в практиці, проповідувати ціломудріє — а не вилазити з домів розпусти. Теорія сама по собі а практика сама по собі. Так виглядає наше догматизоване фарисейство“.¹⁾)

Природа, котрої улюбленцем був Сковорода, зробила його не лише ширим до себе і світа але дала йому можність нарівні з богами віддатися творчому неробству. „Мнози глаголють, что ли дѣлаетъ въ жизни Сковорода? Чемъ забавляется? Азъ же о Господѣ радую ся. Веселю ся о Божѣ Спасѣ моемъ.... забава.... есть корифа і верхъ и цѣль, зерно человѣческія жизни.“²⁾) Але цей радости, цей забави не знає загал, хоча всі люди однаково прямують до щастя а тільки не знаючи, в чим воно лежить, не можуть його досягти; вони шукають його там, де не треба. І тут лежить ціла трагедія людства, таким способом рід людський засуджений на муки Тантала. „І ніякого виходу з цього становища нема: так мусить бути; мусять одиниці молитися на горі а миліяди біснуватись під горою. Демократизм бунтом проти цього закону природи, але природа в дивний спосіб забезпечила себе від всіляких бунтів: чим більше людина скоряється стражданням, тим блюкче стає вона до рая; і навпаки — чим більше вона протестув проти закона природи, тим дальшим від неї стає Олімп. Інакше кажучи: чим більші успіхи зробить демократизм, тим гострійшою буде боротьба між здемократизованою чередою і одиницями і в результаті — наслідком демократизму завше буде збільшення сумми страждань. Стремління до чарівного Олімпа і ненависть до Олімпійців за те, що їм більше дано, ніколи не зникнуть з душі середньої людини; об ці мури завше розбиваються всякий демократизм“³⁾.)

Є ще одне почування в природі чоловіка, на яке звертає Сковорода свою окрему увагу а саме почування подиву перед річами великими новими, які виступають перед нашими очима. Це почування є джерелом всякого пізнання, всякого вищого духового життя взагалі, початком всякої релігії, джерелом фільософії, а також джерелом краси. XIX. стол. принесло тут радикальні зміни. Розійшовся кліч механізації всяких проявів життя, яке стало звичайною машиною може тільки більше складною, яка однаке на кожний випадок не викликує ніякого зачудовання. „Nil admirari“ цей ганебний кліч вбиває тільки душу, бо щож зостанеться людині, коли в душі її витравити почування подиву? Щож буде дивного, великого в світі, перед чим можнаби склонити коліна? Але на щастя наука не в силі розяснити всіх тайн буття і чим глибше вдираються її представники у ту темряву, тим сильнішого набирають вони переконання, що а кожним кроком наперід зростає число нерозвязаних загадок, неясних для нас питань. Тільки мілке знання, поширене на широкі маси може ядоволитися фразами про все-можучість науки так, що поруч неї немає місця для подиву. Бо справжня наука, як і все на світі, не вносить демократизму. „Демократична тільки глупота людська — її не можна звульгаризувати, бо вона по своїй суті вульгарна. Глупота — чи не єдина цінність, що не губить своєї цінності в руках юрби, а навіть збільшує: глупота одиниці, як відомо, збільшується відповідно до численності юрби, в яку попадає одиниця“⁴⁾.)

¹⁾ Тамже, стор. 22.

²⁾ Там же, стор. 26.

³⁾ Там же, стор. 28.

⁴⁾ Там же, стор. 30—31.

Як бачимо праця Товкачевського, навіння антідемократичним духом, хоче представити Сковороду як невмірнутий тип людини, що являється живим протестом проти тодішніх а також і теперішніх загально-сусільних настроїв. Бо Сковорода не дав про матеріальні добра т ді, коли цілій світ тільки про це мріяв, п'оби в своїх руках накопичити як найбільші богацтва, — наш фільософ не робив в дійсності нічого в часах, коли давалися чути голоси як найбільшої інтенсивності і загальноти праці, він з подивом глядів на творчий процес в світі, який для тодішніх матеріалістів був тільки складною механікою. Сковорода мав свою релігію, вірив в Бога, займався Біблією тоді, коли ці речі видалися інтелігентним колам, вихованим на французькій літературі, цілком зайвим баластом.

Різким контрастом до поглядів Товкачевського про Сковороду є вище наведена праця добр. Яворського, яка освітлює особу, творчість нашого фільософа не менш ярким але відмінним світлом. Сковорода виступає тут як фільософ боротьби пригнічених класів, боротьби, яка щойно у його фільософії нашла своє ідеольгічне оформлення. Всякі попередні спроби розяснити це дивне явище в історії українського культурного відродження треба називати невдалими, бо тільки при марксівськім підході можна найти відповідь, хто такий Сковорода.

„Фільософія Сковороди, як каже Яворський, це не фільософія однієї класи, а обох пригнічених на Україні класів, це фільософія, що спиралася одною ногою по часті на матеріалістичному світогляді придавленої української буржуазії, а саме своїм матеріалістичним пантеїзмом а другою стояла на сектярській утопійності українського селянства своїм етичним евдемонізмом та містичною формою виложення думок“.³⁾

Ті самі рікници в поглядах виступають може ще сильніше, як що вільно під увагу чисто-фільософічний бік творчості Сковороди. І так Яворський називає його раціоналістом *sui generis*, що проповідував матеріалістичний пантеїзм та монізм буття. Пані Безобразова натомісць в короткій статті у архіві для історії фільософії⁴⁾ представляє Сковороду як найрізкішого дуаліста, котрого дуалізм в рівночасно спіртуалізмом. Пані Єфименко головно у першій своїй праці⁵⁾ про Сковороду бачить у нього вплив пантеїзму Спінози а проф. Зеленогорського⁶⁾ заперечуючи погляд цієї авторки зводить його творчість до впливів старинної фільософії а саме Платона, Аристотеля, Епікура і Стоїків. Проф. Сумцов⁷⁾ уважає його містиком, міжтим коли Ерн⁸⁾ впевняє всіх, що Сковорода це вірний послідовник „восточно-христіанського логізма“.

Розглядаючи всі ті діаметрально протилежні погляди як на особу так і на фільософічну творчість Григорія Савича Сковороди мимоволі мусимо поставити собі питання, як пояснити цю розбіжність критики, ці контролери на релятивно так вузкому полі. Трагічно, що правда, в історії людства універсальні генії, які шириною та повнотою своїх думок дають можність найріжнороднішим групам та напрямкам згуртуватися доокола їх особи, але Сковорода таким універсалістом не був. Це мусимо собі щиро та одверто

¹⁾ Яворський: Ст. 58.

²⁾ Archiv für Geschichte der Philosophie Bd. XXVI, 1 Abt.

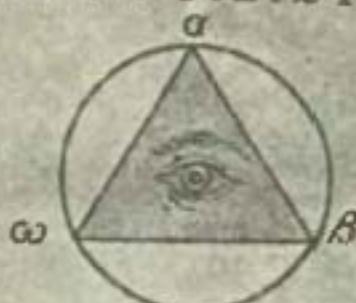
³⁾ Єфименко: Южная Русь, том II.

⁴⁾ Вопросы философии и психологи 1894—95.

⁵⁾ Київська Старина 1886.

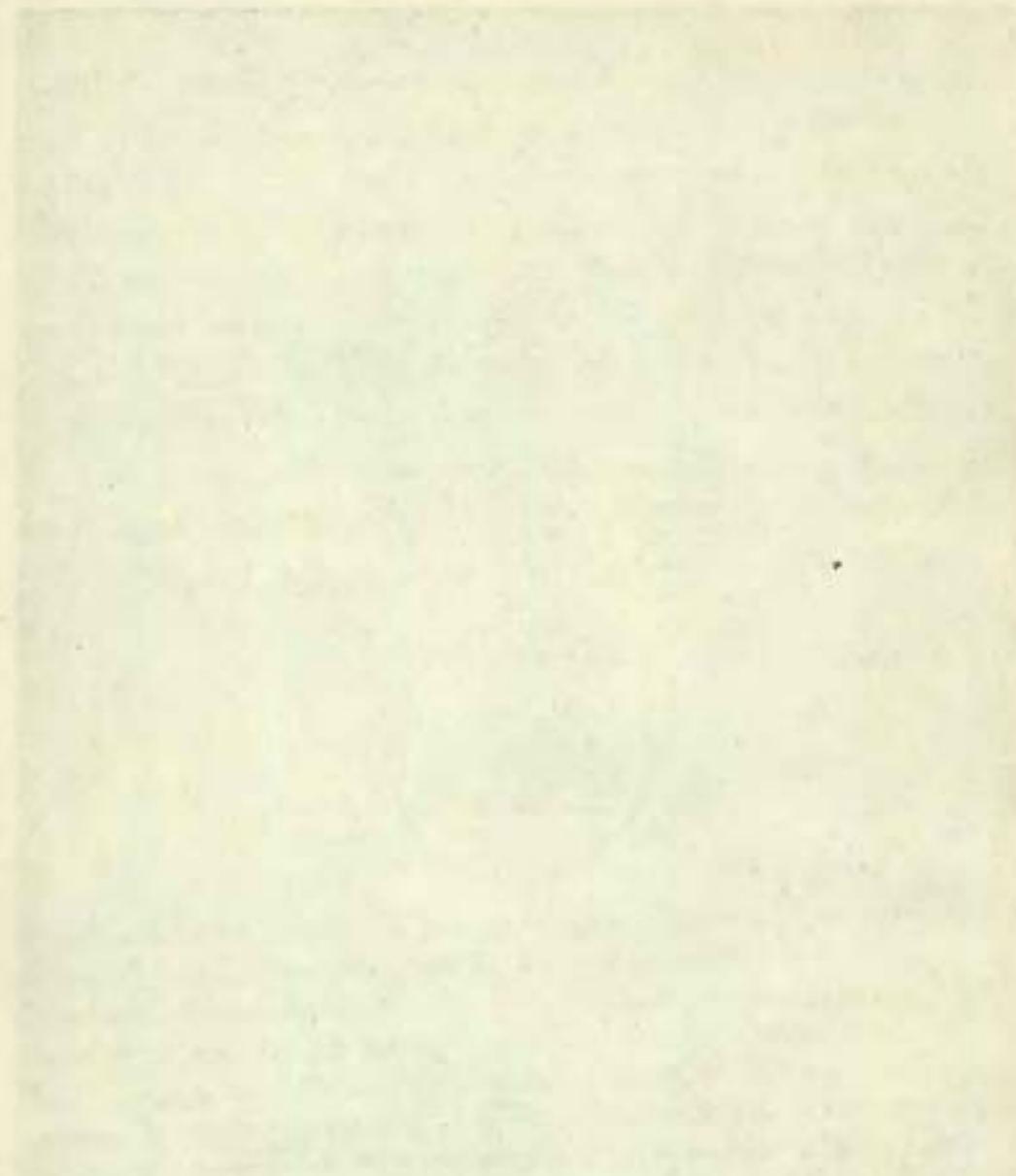
⁶⁾ В. Ернъ: Г. С. Сковорода. Жизнь и учение. Москва 1912. Восточно-христіанський логізмъ есть не только общая стихія філософствованія Сковороды, но въ то же время общая умопостигаемая стихія его жизненного характера, лежащаго ить основѣ феноменологіи его жизни, объясняющаго наль частные факты его біографіи, такъ и общий духовный обликъ. Прологъ на небѣ, стор. 38.

Знаю. Тебе видъ соблажнии Адамовы Гости. Прошу
 не унывати и не ругаюся ^и. Видо, что Сие не Дур и не
 Вздор: когда слазуют, что Сороки в Біблія съешиши
 исчезаютъ. • В Нагаївъ сотворилъ Боги сие Небо
 и съеши. Рахмунъ? сотворилъ? Сие засланъ Едем.
 Боги? Сие засланъ не Едемъ. Геродово пишется и о Суде
 иже онъ: • Сонцо ўбо [Справедливе разе] удрю. Помоли:
 • Моя погубленіе [говорить потопе Справедливе] Ибо то сие
 я ^и мы ^и видѣвъ, что здѣсь засланъ Тоже. • Такъ кто є
 Міфіалоръ распутье Фігури Триуголь: образующій Пла-
 му: Той видятъ: яко въ нѣ ^и 3. 2 - и 1. си тъ Тоже.

Тройца со Единицею, и Святинею въ Тройце бывъ не мѣжено-
 ријет Единицы. И наимѣре ЕДИНЪ: то же Святъ Богъ.
 Всѧ Миръ, ешь то Плотъ: рудитъ, спасительна Плотъка:
 спасительный Гѣсокъ: съблажненіе Прахъ: радиціяко во съѣ
 Вѣковѣгностъ: Радбесіе съеши и Стреміе отъстѣху про-
 тивостолѣтому Стремству Бѣзю: Единицю свою въ перво-
 дѣянную Вѣковѣгностъ, въ Вѣковѣгнную Неревѣгностъ проспери-
 тоиу. Убо всѧ Миръ, ешь то Святиня Напуръ. Ибо та
 Притасківъ

ЗНИМОК ВЪ ЕНВОРОТУ 21 СТОРІНКИ РУКОПИСУ Г. С. СКОВОРОДИ
 ПОТОПЪ ЗМИНЪ.
 (1791 РОКУ).

сказати — а мимо цього помічаємо в його оцінці анальгічне явище. Це дається тільки пояснити обставиною, яку ми вже з початку видавали а саме браком всякої системи у Сквороди. Ці протилежності в оцінці є тільки доказом нашого зasadничого твердження, коли ми порівнювали Сквороду зі Сократом.

Тепер на закінчення хотівби я дещо сказати про метод дальнішої праці над Сквородою. Мені здається, що з історичного боку зроблено юке дещо, хоча може не богато; цікавоб наприклад було розслідити також ще науковий стан Духовної Академії, щоби таким способом точно провірити, що Скворода міг з неї винести. Але психольогічна сторінка творчості Сквороди цілковито не розроблена. Один тільки Ерн старається у розділі: „Основные черты душевного склада”, дати психольогічний нарис, який містить в собі тільки одну рису характеру фільософа а саме його глибокий пессимізм а окрім цього закрашений своєрідною тенденцією російського критика. Тут треба психольогічного освітлення зі всіх сторін, тому кожна спроба, якщо вона переведена як слід і об'єктивно, заслуговує на повне признання; а це тим більше, що до такої індивідуальності, як Скворода мусимо підходити головно з' боку психольогії, щоби зрозуміти появу так дивну, якою безперечно був наш фільософ. — Його життя з цілою масою ріжких загадочних моментів, його літературна творчість, соціальні погляди дають нам пребогатий матеріал для інтересних розслідів але не з точки погляду історика а тільки з точки психольогічної аналізу. І ми не можемо називати обмежитися на саму психольогію а мусимо взяти до помочі всі сумежні дісципліни, що доповнюють та провірюють її результати. До тих останніх належить молода релятивно наука, або скажім новий науковий метод т. зв. психоаналіза, яка, що правда, виросла в межах психіатрії але зараз віддає прислуги також психольогії. Приклонники психоаналітичного методу прикладають свої здобутки не лише до лікування нервово-хворих, але поширяють свої досліди на твори літератури, аналізують маркантні, історичні постаті і т. п. Дорога ця не така проста і вимагає богато терпеливості тому, що тут мусимо звертати увагу власне на дрібнички і кожний хочби навіть на перший погляд неважливий факт, випадок брати під шкіла мікроскопу, в якому дістаємо образ значно збільшений, „переборщений“, що представляє нам невеликий вирізок дійсності. Щоби розміри привернути до нормальної величини, треба цей образ, який ми дістали при помочі цього нового методу, відповідно зменшити а тоді перед нами матимемо справжнього живого чоловіка з його душевними функціями. Як це треба розуміти позволю собі пояснити на такім невеличкім прикладі спу, (мрії) Сквороди, в якому відбивається його критика суспільних відносин.

„О півночи 24. падолиста 1758 р. в селі Каврай бачив я в спі ріжні (схильності) пристраси людського життя, на ріжких місцях. В однім місці бачив я царські палати, музику, танці, де любячіся то співали, то дивилися у зеркала, то бігали із кімнати в кімнату, адімали маски, сідали на богаті лінска і т. д. Звідтам повела мене сила між простий народ, де менше-більше те саме діялось, однак в іншім порядку і на інший лад. Люди ішли вулицями зі склянками в руках, співаючи, веселячись, як звичайно це в простому народі бував; любовні сцени відбувалися і тут, однак у відповідний паняттям народу спосіб. Тут поставились в один ряд мужчини а в другий жінки а пізніше розглядано, хто хороший, хто кому подібний, і хто другому повинен бути парою. Дальше відідав я і вайдні доми (готелі), де бачив я коні, упряж, сіно, розрахунки, спори і другі речі. Наконець сила ввела мене в храм великий і прекрасний: тут так неначе в день „Сошестя Духа

Святого", я служив літургію з діаконом і памятаю добре, що грімою голосом читав я слова „яко Свят еси Боже наш" і даліше до кінця. Під час того співав хор протяжно „Святий Боже". Я сам однак кланяючись з діаконом до землі перед престолом, мав у нутрі, незвичайно-приємне чувство вдоволення, котрого описати не можу. Однак і це місце було осквернене людськими налогами. Любов гроша виступав і тут у формі збирання складок. Від мясних обідів, які відбувалися в сусідних поруч храму кімнатах, до котрих численні двері вели від вівтаря, чуті було під час літургії запах аж до самої святої трапези. Тут бачив і ось який страшний образ. Як дещо недоставало звичайного мяса звірят і птах, то вони держали на вогни вбитого чоловіка, убраного в чорне плаття, що мав голі ноги і убогі сандали, пекли коліна, літки а відрізуючи і відкусуючи кусники мяса з капаочим тощем. Їли та робили це інеше яксь служителі. Я не могучи знести смороду і страшного в своїй дикості образу відвернув очі і вийшов. Цей сон застрашив мене але і до певного степеня зробив на мене приемне враження." Цей сон переданий нам учасником і найліпшим товаришом Сковороди, Ковалинським, який чув його від самого автора і прив'язував до нього велику вагу. Я хочу дещо довше задержатися над цим оповіданням і вяснити його по можності, як слід.

Сон як психічний феномен належить до найтіжших проблемів психольогії. Психольоги і лікарі-психіяtri найновійших часів стараються спільними силами вяснити фізіольогічні умови повставання сну а також вказати джерела і походження тих елементів, що складаються у фантастичній образі, які ми бачимо в сні. Кожний сон характерний в першій лінії браком ісикого порядку; поодинокі частини, які органічно до себе не належать, зединуються і творять щось нове, чого ми в дійсності не стрічаємо. Цей власне брак порядку дається звести, аглицько умотивувати браком контролі дійсності.

Елементи, що виступають в сні, ділімо на дві категорії, одні суть частинами дійсного життя цего, що ми наяві переживали, думали, бачили, другі знова — це думки, зображення, яких ми абсолютно наяві хочемо позабути, про які ми силою нашої волі забувавмо. Однак вони не пропадають безслідно, лиш виривають при сприяючих фізіольогічних умовах знов в нашій свідомості у формі сну.

Як представляється нам сон Сковороди в тім освітленні? Не улигає сумніви, що Сковорода бачив і часто роздумував над ріжними формами тих самих явищ у ріжних суспільних верств. Дальше є річо певною, що симпатії Сковороди були по стороні простого народу і що спосіб любовного життя і добору полового у мужків представлений в сні відповідав реформаторським амаганням цего фільософа-мораліста. Внутрішнє вдоволення при служенню літургії і читанню в церкві апостола мусимо віднести до його молодечих часів, бо фільософ в пізнійших літах, значить в тім після, коли мав цей сон, відносився до таких річей більше індиферентно. Опонція його проти монашого життя і оправдані його закиди на адресу иживаючих життя монахів знаходять вислів в третій часті його сну, коли він находитися в великому і пишному храмі. Це все лиш коротко зазначені елементи дійсного життя наяві, це „residua" самим автором пережитого або передуманого.

До другої категорії елементів — автором немилих, несимпатичніших — в його сні належить передусім обставина, що явище, яке представляється йому в ріжних формах у ріжних верств суспільних — це власне любовне життя. Тяжко припустити, щоб Сковорода, що поклав підставою свого існування чистоту душі і тіла, роздумував в дійсності так часто над формами любовних відносин у ріжних людей, напіаки ми мусимо приняти, що він

цего питання не торкає, старався його від своєї свідомості викреслити — однак сила його волі кінчилася в сні і тоді цей від своєї свідомості усунений елемент вертає з подвійною силою. Щож вкінці мають означати у вищі згаданім сні ті людоїди-служителі, що в браку завіринного мяса пекли тіло вбитого чоловіка і що з апетитом кусники його мясо. Це місце для нас зовсім незрозуміле, якщо будемо лише триматися значіння поодиноких слів. Однак найновіший дослід методом психоаналізу, утворили згідно відкривши цілу систему символів, яких сон юживав для висловлення думок, що скриваються в найглибшім закутку нашої індивідуальності. І в тім символістичнім словарі знаходимо пояснення для цього місця. Канібалам, людоїдство — це лише образове представлення любовного життя, це те саме явище, яке Сковорода бачить у спів в різних місцях, в панських підлатах, в простого народу, в заїздних домах. Явище це дається теж сконстатувати і поза мурами монастирів, в найближчому сусідстві трапези Господньої. Однак перед цею думкою жахається ціле братство Сковороди, який може боятися кинути одверто цей заїзд могутньому тоді духовенству — одверто, тому сон вибирає собі відповідний символ на означення цього факту. Здається, що і сам Сковорода так розумів той сон, бо в противінні випадку незрозумілою була б його замітка, що сон цей його врадував але і застрашив. Цю аналізу можна би перевести ще докладніше і з твоєї точки погляду розглянути всі подробиці, однак це завело бы нас за далеко. Нам ішло лише о те, щоби практично на одному прикладі може безвартісному для оцінки творчості фільософа показати, як а психольоїчного боку треба підходити до Сковороди, — але не до Сковороди фільософа, мораліста, чи педагога своєї суспільності а тільки Сковороди — чоловіка, бо життя нашого фільософа — це рівночасно його наука, і тут не вистарчає навіть сама психольоїя а треба взяти до помочі теж психопатологію, бо в личності Сковороди знайдеться безперечно богато патологічних елементів. Його відношення до Ковалинського, страх перед жінками та сімейним життям і інші моменти вказують на це, що не все тут ішло нормальним шляхом. Також факт, що Сковорода, який критичним оком дивився на цілу обрядову систему, приймав без застережень цілу Біблію, не має свого психольоїчного пояснення і це питання домагається від нас відповіди. І не треба перед тими річами жахатися і думати, що таким способом обнужуємо вартість чоловіка, бо звичайний перебіг психічних явищ є тільки теоретично можливий а в дійсності мішається він з хоробливими проявами людської душі. Як у хворої одиниці знаходимо в кожнім випадку сліди нормального життя, так само в кожного здорового осібняка знайдемо деякі явища, що мають менше або більше явний психопатологічний характер. А щож доперев говорити про геніальні одиниці, у яких не лише нормальні функції психічні, але також і збочення від звичайного шляху, хиби, виступають у збільшенні потенції. Тут затрачується та лінія, що відмежовує хоре від здорового, границя між Genie und Irrsinn стає проблематичною.

Ось і шлях, який може також довести нас до повного зrozуміння Сковороди.

В. БІДНОВ.

*„Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“
та його походження і значення.*

З старих праць, присвячених минулому Степової України, дослідувачі найбільше користаються устними оповіданнями бувшого запорожця Микити Коржа, що записано архієпископом Гаврийлом Розановим і видано окремою книжкою 1842 року в Одесі під заголовком: „Устное повѣствование бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа“ (стор. 4 ненумер. + 94 + 1). Не буде перевільшеннем вказати, що ні одного труда так охоче й часто не цінують вони, як ці устні оповідання самовидця старого Запорізького життя. Ап. Скальковський перший зробив популярним ім'я Коржа, надруковавши в „Журналѣ Министерства Народного Просвѣщенія“ (1838 р., кн. VI та 1839 р. кн. II) уривки з його оповідань та широко використавши їх, як безсумнівне джерело, на сторінках своєї „Історії Нової Сѣчі“, у всіх трьох виданнях. Пант. Куліш в своєму виданні „Михайлъ Чорнишенко, или Малороссія восемьдесят лѣтъ назадъ“ (1843 р.) та Олекса Стороженко своїми „Споминками“ про Микиту Коржа (1863 р.) поширили ім'я його серед українського громадянства й надали особливий авторитет його оповіданням. Д. І. Еварницький, безумовно довірюючи їм, теж часто покликається на них в своєму, „Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ“ та — I томі „Історії Запорожскихъ козаковъ“, беручи потрібні для нього відомості з „Устного повѣствованія“ Коржа. Не можуть обйтися без нього й академік Д. І. Багалій в своїх „Очеркахъ історії колонізації Новороссійскаго края“¹⁾) та інші відомі й маловідомі дослідувачі минувшини Катеринославщини або Катеринославу: всі вони не забувають Коржа й беруть в нього потрібні відомості, беруть без всяких вагань, без критики, бо їх правдивість, на думку цих всіх істориків, не підлягає жадному сумнівові. Цей факт й дає підставу зупинитися на „Устному повѣствованію“ Коржа, як на історичному пам'ятнику, та з'ясувати його походження, зміст і наукову вартість, як історичного джерела.

I.

Походження „Устного повѣствованія“ Коржа тісно з'єднане з іменем архієпископа Гавриїла Розанова, що являється видатним істориком колонізації Степової України, „Новороссійскаго края“ — по московській термінології. Видатна його прихильність до старовини, до минулого бувших За-

¹⁾ Кіев. Старина 1889 р., апріль — юль.

порозьких земель зробила те, що ім'я його, не вважаючи на його московське походження, зайняло почесне місце серед дослідувачів південної України, і тому він вартий того, щоб подати тут про нього де-які біографічні відомості, необхідні для докладного вирішення поставленого нами завдання, тим паче, що його науково-історична діяльність тісно сполучена з умовами його життя.

Архієпископ Гавриїл Розанов, син священика на Костромщині; народився 1781 року й до чернецтва звався Василем Хведоровичем. Вчився спершу в костромській семінарії, а потім у Тройцькій, що пізніше перетворилася в Московську духовну академію. Ставши ченцем, він проходив педагогичну службу в різних семинаріях, між іншим був і ректором семінарії у Вологді, де саме єпископом тоді був Євгеній Болховитинов, відомий знавець московської й української старовини й збірач історичних памяток. Під впливом Болховитинова, Гавриїл Розанов теж захопився дослідженням старовини, ї це захоплення виявляв скрізь, де тільки доводилося посидати вищі єпархічні посади. Немало він уділив уваги старовині вологодській, потім — орловській, коли був там севастіанським єпископом (од 1823-го до 1828 р.); але-ж найбільше оддав він уваги та сил чужій для нього Степовій Україні, де він послідовно посадав архієрейські катедри: катеринославську (1828—1837 рр.), херсонсько-таврійську (1837—1847 рр.). Умер він у Твері 8 вересня (ст. ст.) 1858 року, залишивши по собі немало праць, присвячених минулому Степової Україні.

Докладної біографії архієпископа Гавриїла Розанова, хоч про нього й писалося немало, не маємо; не зроблено й огляду його науково-історичної діяльності.¹⁾ Через те в звязку ще й з відсутністю потрібної для того літератури, зупиняємося тільки на „Устномъ повѣствованіи“ Коржа, як найбільше відомому його труду.

На Катеринославську катедру Розанова було призначено 22 травня 1828 р.; до Катеринославу прибув він 1 серпня того року. Катеринослав тоді був глухим кутком, закинутим серед наддніпрянських степів, далеким від культурних осередків. Населення в ньому було тисяч пятнадцять. Отже зовнішній вигляд Катеринослава був не дуже-то привабливим; але ж Розанова він притягував не сучасним виглядом своїм, а минулим — споминами про героїчне Запоріжжя, про попередні зусилля московського уряду колонізувати „дикі“, „бездюдні“ степи, нагадував про Потьомкіна, Катерину II, часи якої тоді російському громадянству здавалися близкими. Минуле Степової України, в момент приїзду до Катеринославу Гавриїла, ще не було, можна сказати, предметом історичного дослідження; місцеві архіви нікому з істориків ще не були відомі. 20-ті роки XIX стол., завдяки „Історії Малої Росії“ Д. Бантиша-Каменського та збірникам Українських пісень князя Цертелева та М. Максимовича, будили в московському та українському громадянстві зацікавлення історією українського народу, його попереднім життям та поетичною творчістю. Те-ж саме зацікавлення підтримувалося й „Енейдою“ та „Наталькою-Полтавкою“ І. Котляревського й „Полтавою“ О. Пушкіна. Мало відоме тоді Запорожжя з своюю оригиналлюю організацією та своєрідним побутом, про яке ходило в народі багато легендарних переказів, приваблювало до себе увагу прихильників старовини та досліду-

¹⁾ Єдиною працею з цьому відношенню являється стаття протоієрея С. Серафимова: „Гавриїль, архієпископ Екатеринославський, Херсонський і Тавріческий“ — „Записки Одесского общества истории и древностей“, т. V, 919—953. Головний літературний архів архієпископа Гавриїла показано в моїй статті: „Список єпархій Екатеринославської єпархії“ в X вид. „Літописи“ Катеринославської архівної комісії (в окремій відбитці ст. 16—17).

вачів минулого. В цей час відомий пізніше І. І. Срезневський приступав до складання своєї „Запорожской Старины“ й збирав для неї матеріали в наддніпрянських селах коло Ненаситецького порогу.

Природно, що й катеринославський єпископ, учень Євгенія Болховитинова й прихильник старовини, звернув увагу на Степову Україну, на її минувшину, й став її дослідувачем. Катеринославські архіви, особливо консисторські, дали йому багаті матеріали, частину яких використував він в своїх надрукованих працях, починаючи з „Історической записки о Пустыни-Николаевскомъ Самарскомъ монастырѣ“ (Одеса, 1838 р., 66 стор.), частина ж їх залишилася невикористаною. Поруч з архівними матеріалами він збирав і народні перекази, користуючися для цього всякою нагодою (особливо під час одиудувань параджії своєї єпархії¹⁾). Прихильність архієп. Гаврила до місцевої старовини була помічена зразу ж, на перших порах його перебування в Катеринославі. Із. Срезневський, автор згаданої вище „Запорожской Старини“, в одному з своїх листів до матері, в 1839 році, згадує про нашого архиєрея й називає його „самымъ страстнымъ“ прихильником „до этой старины“.²⁾

Шукаючи народних переказів, Гаврил звернув увагу на столітнього обивателя слободи Михайлівки, над р. Сурою, в 35-ти верстах од Катеринославу (тепер Сурсько-Михайлівка) Микиту Леонтієвича Коржа, який багато пам'ятав про Січ та Запорозьке товариство, бо народився 1731 року в містечку Новий Кодак, за хрещеного батька мав одного з запорозьких старшин Якова Качалова, який взяв семилітнім свого хрещеника до себе, й з того часу останній жив з ним і в Січі, й в його замовнику, що був над р. Сурою (Сухою), на тому самому місці, де пізніше виникла слобода Михайлівка. Качалов не втратив свого замовника й після зруйнування Січі й, видно, ставився лояльно до московського правительства та того, що воно робило в запорозьких „палестинах“, так треба думати, вважаючи на те, що цей Качалов, після 1775 р., мав московський військовий чин прем'єр-маіора.) Качалов у своєму замовнику мав немало худоби, поставив там рубану хату з липового дерева, а коло неї розвів сад. Все це, по смерті Качалова, досталося його хрещеникові, який, маючи жіже онуків та правнуків, умер в жовтні 1835 року. В Михайлівці згоріла од близкавки церква, й селяне роспочали будівлю нової; Корж, що й раніше часто виконував громадські доручення, ходив, не дивлячися на свою старість, за збором жертв й застудився. Ця хвороба й обрвала довге життя Коржа; його поховано коло нівтаря нової михайлівської церкви.³⁾

Збудовану Качаловим хату, що в ній жив Корж, архиєпископ Гаврил бачив на власні очі й у передмові до „Устного повѣствованія“ описув ї так: „Жив він (себ-то Микита Корж) у властній хаті, яка дісталася йому од його предків, чистих Запорожців, й само собою, се б то і старістю своєю, й зовнішнім виглядом надмірно цікавила всіх проїзжих через те село, простих і значних людей, з яких багато через те саме й зупинялися на ніч у Коржа... Оселя була обсажена віковими деревами, а кругом обтікала ї річка, тинка, як птиця, що обвивала ї, немов плющ дерево“. З неї

¹⁾ Старий протоієрей Фортунат Пухальський в 1897 році росповідав мені, що Гаврил, під час обіду єпархії, ростигнув про минуле старих селян; такий випадок він аналіз відносно містечка Широкой, Херсонського повіту, де о. Пухальський був синяцівником в сороках роках XIX ст.; оповідач називав і імя тих селян, а іншими він розмовив Гаврил.

²⁾ „Кіев. Стар.“. 1901 р., іюль-август, стор. 283.

³⁾ „Устное повѣствованіе.“, передмова, стор. 2—3; порів. Біднов В., Къ исторіи запорожской старшинъ и козаковъ“ в X вид. „Літописи“ Катеринославської архівної комісії.

хтось зробив малюнок, а під ним помістив уривок пісні, яку Корж співав в часи веселого настрою:

„Ой, Січ - мати,
Ой, Січ - мати!
У Лузі заробити,
А в Січі пропити...”²⁾)

Як архиєпископ Гавриїл знайшов Коржа? Покійний академик Мик. Петров, покликавшися на одну з приміток редакції „Основи”, каже, що його з Коржем познайомив Олекса Стороженко, який знав Коржа й залишив про нього „Споминки...”³⁾

Справді, в цій примітці (до рецензії на книгу А. Афанас'єва-Чукбінського — „Поїздка в Южну Росію...”) говориться, що оповідання Коржа „було записано архиєпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, перед цим років за двадцять („тому назадъ около двадцати лѣтъ“). Але ж, як побачимо пікчє, така хронологічна дата не відповідає дійсності: оповідання Коржеві записано в 1828—1831 рр., отже значно раніше, ніж твердить редакція „Основи“. Зацікавлення архиєпископа Гавриїла місцею старовинною, його положення та поїздки по єпархії давали йому можливість, за допомогою місцевого духовенства, вишукати таку цікаву для нього людину, як Корж, і без вказівок Ол. Стороженка. „Споминки“ останнього про Коржа,²⁾ на мою думку, мало дають підстав вірити, що Стороженко знав Коржа персонально, а перебування його на військовій службі, на межами Катеринославщини, й не давало йому можливості знати особисто ані Коржа, ані Гавриїла, а тому найправдоподібніше, що архиєпископ сам вишукає Коржа.

Про те, як з'явилось „Устное повествование...“, перш за все знаємо од самого Гавриїла: в його передмові до цієї книжки бачимо, що оповідання Коржеві записував не сам він, а спільно з ректором катеринославської семінарії, архимандритом Іаковом Вечерковим, що пізніше був єпископом саратовським і вмер нижегородським архиєпископом: „обидва ми (се б то Гавриїл та Іаков), кожий в своєму стані та на посадах, од 1828 р до року 1831, мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Митрополит Леонтьєвич Корж. І от він росповідав про своє давнє запорізьке життя-перебування, а ми слово в слово записували. І коли сполучили між собою уривки, вийшла книжка“ (з передмови Гавриїла, ненумерований стор. 2).

Що архимандрит Іаков брав участь в записуванні оповідань Коржевих, це видно й з його власних споминів, уривки з яких наводить І. М., автор брошури: „Преосв. Іаконъ, архиепископъ Нижегородскій и Арзамасскій“ (Москва, 1855 р.). Про те-ж саме свідчить в своїх „Запискахъ“ і Н. Н. Мурзакевич, який був добре знайомий з архиєп. Гавриїлом і брав участь в виданні окремою книжкою „Устного повествования...“ В Мурзакевича читаємо: „преосвященній (Гавриїл), разом з ректором семінарії Іаковом (пізніше архиєпископом нижегородським), записали слово в слово оповідання Коржа й, таким чином, збогатили йсторію Нініорєсійського краю дорогоцінним ма-

¹⁾ „Устное повествование“, передмова, ненумеровані стор. 8—4. Цей малюнок можна бачити в другому томі творів архиєп. Гавриїла (Москва, 1854 р.). Звідти попав він в різкі пізніші видання (в Кащенка та ін.).

²⁾ Н. Петровъ, Очеркъ по истории украинской литературы XIX. ст., Кіевъ, 1884, стор. 280. Примітка редакції „Основи“, на яку він покликався — „Основа“ 1862 р., січень, відділ бібліографії, стор. 44—45.

³⁾ „Твори Олекси Стороженка“, видання львівської „Просвіти“, 1911 року, стор. 296—379.

теріалом¹⁾. Гаврила Мурзакевич вважає „першим редактором“ оповідань Коржа.²⁾

Той факт, що оповідання Коржеві записував не сам Гаврил, а спільно з Вечерковим, дає підставу з'ясувати коли написано „Устное повѣствованіе..“ Явишися до Катеринославу 1 серпня ст. ст. 1828 р., Розанов вже застав там архимандрита Іакова; а на початку 1832 року останній вже був єпископом Саратовським,³⁾ отже „Устное повѣствованіе“ повинно бути вже готовим до кінця 1831 року. На це вказують і наведені вище слова передмови архиєпископа Гаврила до цього, єс б то Устного повѣствованія: „обидва ми... од 1828 р. до року 1831-го мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтьевич Корж“. У 1912 році мені довелося бачити в Катеринославі список „Устного повѣствованія..“, виготований для новоросійського генерал-губернатора, графа М. С. Воронцова, ніби то од імені самого Коржа, в таким написом: „его сіятельству, сіятельнѣйши му графу Михаилу Семеновичу Воронцову, г. Ново-Россійскому и Бессарабскому генерал-губернатору, всего южнаго края особому благодѣтелю и просвѣщеннія любителю со всеунженіемъ поднести осмѣливается повѣствователь старины, дряхлый, столѣтній старець Никита Корж. 1835 года сентября 15 д.“⁴⁾) Список цей виявляє в себе зшиток авичайного сіруватого папиру формата нашого поштового аркушу великого розміру, що од часу пожовк; його покрито дрібним письмом, сторінки не нумеровані; містить в собі весь текст „Устного повѣствованія..“. Наведений напис свідчить, що він призначався для М. С. Воронцова й, напевне, саме тоді, коли Ап. Скальковський, збраючи архівні матеріали, з дорученням загаданого Воронцова, для свого „Хронологического обозрѣнія событий Новороссійскаго края“, перебував у Катеринославі. Через Ап. Скальковського, мабуть, і гадав Корж чи, правдоподібніше, сам Гаврил, передати М. С. Воронцову цей список, бо той цікавився минулім Степової України.

Наведений вище напис, зроблений дуже старано і штучно, міститься на першій картці списку; на другій картці починається текст оповідання, а таким заголовком перед ним: „Устное повѣствованіе бывшаго Запорожца, а нынѣ Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайлівки, жителя Никиты Леонтьевича Коржа, 1831-го года октября 12-го учішенню“. Зазначена дата, без сумніву, й показує, коли саме Гаврил та Вечерков з поодиноких уривків утворили „книжицю“, єс б то коли саме записам Коржевих оповідань надано було остаточну редакцію, в якій вони, з де якими невеличними змінами, з'явилася в друкові.

Що оповідання Коржа остаточно були закінчені 1831 року, можна бачити і в Скальковського, в його статті: „Иаустные преданія о Новороссійскомъ краѣ“. Тут, в першій частині, у вступі до наведених ним уривків з „повѣствованія“ Коржа, Ска-ий подає відомості про самого оповідача його ж власними словами, взятыми з книги архиєпископа Гаврила, і от, навівши його слова: „зимовникъ свой со скотоводствомъ имѣть (Качалов) при рѣкѣ Сухой-Сурѣ, гдѣ нынѣ я проживаю“ — Скальковський робить таку примітку: „это было говорено въ 1831 году“. Одержавши, од Гав-

¹⁾ „Русская Старина“, 1889 р., т. I, стор. 258.

²⁾ Іаков Вечерков був ректором Катеринославської семінарії з 20. augusta 1823 р. до кінця 1831-го, коли його було викликано до Петербургу й там 19 марта 1832 р. висвячено на саратовську катедру; вмер він 20 мая 1850-го року в Петербурзі. „Літопись“ Катеринослав. архів. комісії, вип. VI, 1910 р., стор. 86 і 88.

³⁾ Див. статтю В. Біднова: Къ характеристицѣ мѣстныхъ литературныхъ ирановъ (С. А. Никитинъ и его „Екатеринославская старина“) — в VIII вип. „Літописи“ Катеринославської архівної комісії, 1912, стор. 265—288.

⁴⁾ „Журналъ Мин. Народ. Просв.“ 1838 р., N 6, отд. II, стор. 491.

рила копію Коржевих оповідань, він очевидно, довідався од записувача й редактора їх й про те, коли саме зацінено „Устное повествование...“, й це було для нього настільки безсумнівним що, наводячи уривок про „атакування“ Січи, в кінці якого говориться, що задунайські Запорожці були під владою турецького султана „до нинішнього времени, по 1830 годъ“, Скальковський перероблює „1830“ на 1831-й.¹⁾ Факт, що Іаков Вечерков у грудні 1831 р. вже виїхав з Катеринославу, в заявку з заявкою самого Гаврила, що він і Вечерков спільно жили й розмовляли з Коржем в 1828—1831 роках, дає підставу пристосовувати остаточне закінчення „Устного повествования...“ іменно до 1831 року, а тому й треба визнати справедливим і згідним з дійсністю напис на згаданому вище спискові 1835 року, що „Устное повествование...“ „учинено“ (закінчено й з поодиноких частин складено „изюкию“) 12 жовтня 1831 року.

Оповіданням Коржа, як і самому йому, архиєпископ Гавриїл уділяв багато уваги. Корж був бажаним гостем в архиєрейському домі й часто „бесъдоваль“ з архиєреєм та ректором семінарії. Під час святкування Катеринославом столітнього ювілею свого існування (в 1887 р.) було опубліковано уривки споминів А. Н. Молчанової, жінки рефента архиєрейського хору в Катеринославі за Гаврила. З них видно, як ставився останній до Коржа. Молчанова говорить: „Корж в нього (Гаврила) бував частенько; тепер я не пригадую твої людини, але пам'ятаю, моя прислуга знайдись-то донідувалася про приїзд його й докладувала було мені: „а до преосвященного Корж приїхав“. А цей приїзд тоді значив, що архиєрейський хор буде спочивати“.²⁾ Річ в тім, що архиєпископ Гавриїл дуже любив співи, й хорої доводилося багато працювати. Приїзд-же Коржа заставив Гаврила забувати про хор: весь час тоді він оддавав розмовам з Коржем. Не обмежуючись тим, що сам слухав Коржа, Гавриїл іноді випускав Коржа й на різних прилюдних святах та урочистостях. Так, 22 травня ст. ст. 1830 р. в Катеринославі одбувалися закладини катедрального собору. Правин сам преосвящений Гавриїл; „в кінці відправи на сцену виступив поселанин Корж, який був присутній на перших закладинах цього храму, що одбувалися 9-го травня 1787 року“.³⁾

У передмові до „Устного повествования...“ Гавриїл заявляє, що видав Коржеві оповідання „въ оригиналномъ его тонѣ“, се б то „въ тѣхъ самыхъ словахъ, выраженияхъ, оборотахъ, словомъ — въ томъ самомъ разскажать, какимъ они вышли изъ устъ самого автора“. Отже, вважаючи на це, можна сподіватися, що його оповідання буде писано мовою народньою, українською. Але ж читач „Устного повествования...“, бачить, що воно написано мовою російською. Очевидно, записувачі-москалі не могли справитися з українською мовою Коржа, а перекладали ї на мову московську й тільки арілка, де-нде, зберігають правдиву мову оповідача, який переказував те, що він бачив або чув. Через те оповідання Коржеві стилем своїм нагадують інші історичні праці архиєпископа Гаврила (як, наприклад, „Отрывокъ повествования о Новороссийскомъ краѣ изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый“ — „Записки Одес. Общ. Исторіи и древностей“, т. III, стор. 79—129 та його продовження — там же, т. V, стор. 420—488), з тією лише різницею, що в останніх помічається вплив мови архівних документів, а в опо-

¹⁾ Ibid., 1838 р., іона, отд. II, стор. 510—511; порів. „Устное повествование“, стор. 54—55.

²⁾ „Екатеринослав. Юбилейный Листокъ“ 1887 р., N 22, стор. 211.

³⁾ „Лѣтопись“ Катеринослав. архів, комісії, вип. VI, стор. 87—88, примітка (уривок з споминів Іакона Вечеркова).

віданнях Коржа почувається сильна українська стихія, що особливо помітно на стор. 13—20, де йде мова про права запорозькі та закони, на стор. 30—36 (про звичаї запорозькі) та ін. Це Корж говорив не такою мовою, як ви-
друковано його „Пов'єстнованіе“, це идно з де-яких місць „книжці“ Гаврила.
Наводимо приклади, з додержуванням правопису книги. „Вотъ яки у нас були
суды и права по Запорожскимъ обычаямъ“ (стор. 20). Страву „насыпаютъ
кухари въ деревянные ваганы и ставлять на сырно“ (стор. 37.) Говорячи
про те, як Корж зробив для Новоходацької кріпости два плетені з лози
кошлі, Гаврил так передав слова Коржеві: „видя, що люди роблять, зробивъ
и соби для памяти, собственными руками, два кошели и, отвезши волами
на мѣсто, поставилъ, якъ треба, и насыпалъ землею“ (стор. 89). Але ж
трапляються цілі сторінки, де не адібуємо українських виразів або слів,
а бачимо переклад, а може й вільну передачу оповідання Коржевого (осо-
бливо в розділах восьмому та девятыму). „Сии кошели (в Новых-Кодаках)
подъланы были на счетъ защиты противу непріятеля“ (стор. 88); „самый
городъ (Новомосковськ), въ разсуждениі своеї судебной зависимости, при-
надлежалъ тогда къ Кременчугской губерніи“ (стор. 60); „вся сія украина
и вся палестина... разными способами, случаями и разными россійскими
царями пріобрѣтена, завоевана и присоединена вновь къ истой нашей Россіи“
(стор. 61) й багато інших виразів свідчать, що записувачі часто передавали
слова оповідача зовсім не так, як говорив Корж. Варто уважи, що, перелі-
чуючи запорозькі страви, записувач (а може й сам Корж) користається
словами „Енеїд“ Котляревського: „тетеря, рубци, галушки и рыба „на стяблю“,
а свинячу голову до хрину, а иногда и локшину на перемѣну“ (стор. 37,
порівн. „Енеїда“, частина I, строфа 27-ма).¹⁾

Що до фактичної правдивості оповідань Коржа, то в них єсть очевидні
помилки. Де-які з них записувач і вказує в своїх примітках та поясненнях,
як: от рік мандрівки цариці Катерини по Степовій Україні — 1785 рік,
замісць 1787-го (стор. 69), неістнування de jure Кременчуцької губернії
(стор. 72), оповідання про Козар та їх „полководца Кошевого Германа“
(стор. 85), тверження, що Хмельницький був гетьманом після Маєни (стор. 10);
де-яких помилок він не вказує, бо тодішній стан відомостей що-до мину-
лого Степової України не дав можливості помітити їх. Так, в другому
розділі говориться про заснування слободи Михайлівки та про судовий
процес громади цієї слободи з поміщиками Петром Папчинським та Вер-
мінкою а-а захопленіх ними селянських земель. В цьому оповіданні Корж,
напевне, перепутав хронологію подій.

Факти захоплення михайлівської землі Папчинським та Вермінкою, що,
по свідоцтву Коржа, трапилися пізніше наказу про знищенні вільних
хуторів, мали місце ще у 80-х роках XVIII стол. В архіві Катеринослав-
ського губернського правління збереглися документи 1786 року, що освіт-
люють сварки одного з запорозьких старшин, полкового осавула Гната
Каплуна з Петром Папчинським з-за бувшого зімовника Якова Качалова
(свідка N 58, „дѣло“ N 64). Ці документи опубліковано мною в праці:
„Къ исторії бывшихъ запорожскихъ старшинъ и казаковъ“ — „Льготиъ
Екатеринославской Архив. Комиссіи“, вип. X, в окремій відбитці стор. 33—40.
Це дає підставу гадати, що Корж помилково відносить наказ про знищенні
вільних хуторів до 1800 р.: ще 1779—1780 рр. адміністрація Новоросійської
губернії згаяла населенії з хуторів до слобід та міст. Див. мою статтю

¹⁾ В берлінському виданні „Українського Слова“, 1922 року „Твори І. Котлярев-
ського“, т. I, стор. 7

„Матеріалы для исторії колонізації бывшихъ Запорожскихъ владѣній“ — „Лѣтопись“ тієї-ж Архивної Комисії, в. IX, стор. 204—215.

Судовий процес, по умовах старих часів та загальній російській практиці, тягся, очевидно, десятки років. Та так, справді, й було. Згадані вище документи свідчать, що наказ про знищенння вільних хуторів (1779—1780 рр.) спричинився заснуванню Михайлівки; захоплення Папчинським землі перед 1786 р., се б то в момент заснування слободи, викликав початок процесу, про який оповідає Корж. Зазначений процес, проходячи ріжкої інстанції та стадій, провалився дуже довго: справа з Папчинським закінчилася в часи Павла I (1796—1801 рр.), а з Вермінкою тягнеться до 1804—1805 рр. Цікаво те, що Корж згадує лише трьох катеринославських губернаторів: Синельникова, Селецького та Берха,¹⁾ справді-ж їх було значно більше: не називає Каховського В. (1789—1792), Хорвата (1793—1796), Бердяєва (1797 р.), Миклашевського (1800—1802 рр.). Він пам'ятав лише тих губернаторів, що мали найближче відношення до судового процесу: при Синельникові (од 1783 до 1788 р.) справа роспочалася, при Селецькому (1798—1799 рр.) закінчився процес з Папчинським, а при Берхові (1803—1806 рр.) — з Вермінкою. Такий хід подій можна бачити і в самих оповіданнях Коржа: він мешкав, після смерті хрещеного батька, в його зимовникові (стор. 3 і 4); там померла його жінка, а Папчинський захопив землю; на тій землі він заселив дві свої слободі, а в зімовникові Коржевому було поселено всім родин-кріпаків Папчинського. Самого Коржя було витіснено та вигнано з його оселі. „І я тоді“ — каже Корж, — „тиявся по чужих дворах з малолітнimi дітьми-сиротами, що залишилися од моєї пойїної жінки“ (стор. 6). В цей час йому довелося жити разом з Глобою коло Половиці, „на тому самому місці, де тепер будинок світлійшого (се б то Потьомкіна) та скарбовий сад, внизу над Дніпром, під скелею, де його й млин був — один на каміннях поставлений, а другий байдачний для фалюшів, на якому валяли сукна“. З ними-ж мешкав ще один жонатий козак (бувши запорізький полковий осавул) Гнат Сидорович Каплун. Всі три вони й „жили з своїми сем'ями в одній хаті, під одним дахом“, а в цій хаті „було дві половини“ (стор. 56). Це мешкання з Глобою після того, як Папчинський одібрав у нього зімовник, і дало Коржеві можливість бути свідком закладин Катериною II величезного собору в Катеринославі 9 травня 1787 року, про що він докладно росповів Гаврилові (стор. 67—72). На тому місці, де стоїть Потьомкінський дворець, Корж посів ячмінь; його ще не було зібрано, як каменярі „почали розміряти на фундамент“, а Глоба та Корж покинули свою оселю та заведений ними сад і „пішли по своїх місцях“ (стор. 76). Процес з Папчинським роспочав агаданий вище полковий осавул Гнат Каплун, що 1786 р., в березні, подав скаргу на Папчинського „правителен“ Катеринославського намісництва Синельникову, а в підтвердження своїх прав на зімовник Качалова Каплун покликався на росписку самого Качалова й по-свідку новокодашкої громади, як доказ того, що Каплун купив зімовник Качалова за 38 рублів.²⁾

У восьмому розділі оповідач припускає де-які неточності, вживуючи наяву „Кременчуцька губернія“. Хоч він, як це видно на стор. 60-ій, й одержав її од Новоросійської, але-ж такої губернії не було. 1764 року було утворено Новоросійську губернію, в склад якої увійшли: Полтавський полк

¹⁾ „Устное повѣстов.“, 76 і 9; на стор. 9 стоїть „Берг“ помилково.

²⁾ Біднов В. „Къ исторіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ (одбитка з X вип. „Лѣтописи“ Катеринослав. архів. коміс.), стор. 33—37 (текст скарги, росписка та посідки.).

Гетьманщини, Новосербія, Словиніосербія та стара Українська лінія.¹⁾ В 1775 році, по зруйнованні Січи, до Новоросійської губернії було прилучено Запорозькі землі, які лежали між Дніпром і Бугом. Ті-ж Запорозькі землі, що лежали на схід од Дніпра, з Таганрогом і Бахмутом, вийшли в склад Азовської губернії. Губерніальні установи Новоросійської губернії весь час містилися в Кременчуці, через що населення й саму губернію називало просто Кременчуцькою, навіть і тоді, коли 1783 р. Новоросійську та Азовську губернії було об'єднано в одно Катеринославське намісництво, бо й тоді, аж до 1787 року, ті установи залишалися в Кременчуці. І Корж вживав назву „Кременчуцька“ (губернія), як тоді вживали цю назву народні маси. Назви губернії „Азовська“ Корж не вживав, хоч не раз згадує про Новомосковськ, колишню Самару або Новоселицю (стор. 60, 90—91); називав ж Новоросійська губернія (стор. 60—61) прикладає до часів Павла I, який велів називати Катеринослав Новоросійском, а мало не всю Степову Україну губернією Новоросійською. Це стає очевидним, коли звернемо увагу на початок восьмого розділу: „почавши од давніх часів Запорозьких Катеринослав має юже четверту назву: першою була Половиця, друга — Катеринослав, третя — Новоросійськ, а четверта знову Катеринослав“²⁾ (стор. 55). Через те восьмий розділ буде зрозумілий лише тоді, коли пригадаємо, які адміністраційні зміни довелося пережити Степовій Україні в кінці XVIII ст.

Припускає Корж фактичні неточності й у розділі третьому. Тут він говорить, що в Січі було сорок курінів і сорок отаманів, з яких кожний „роспоряджався своїм курінем“ (стор. 11 і порів. 36). Справді-ж їх було 38, яку кількість бачимо в тих документах, січового архіву, якими користувався Ап. Скальковський,³⁾ князь Мишецький,⁴⁾ Ал. Рігельман,⁵⁾ А. Андрієвський.⁶⁾ Перелічуєчи назви 22 курінів, Корж називає куріні: „Плахтієвський“, „Глушківський“, „Конинський“, „Вербицький“, „Шастунівський“, „Гадяцький“ та „Летушківський“ — такі, яких в дійсності не було, в чому легко переконатися, переглянувши списки курінів в показаних вище джерелах (стор. 12). Не зовсім однаково зазначає він і кількість козаків у кожному куріні: на стор. 11-їй говорить: „в кожному куріні рахувалося військових козаків 1000, а в деякому куріні було й більше“,⁷⁾ а на 36-їй: куріні були такі великі, „що по 600 козаків і більше могло вміщатися в кожному“ з них „за обідом“.⁸⁾

¹⁾ Стара Українська лінія починалася од Дніпра й тяглась по-нар. Орілю та Берестовиною аж до Донця, на протязі 240 верстов. — „Записки Одес. Общ. исторії и древностей“, т. III, стор. 900.

²⁾ Половиця до 1787 р., чи властиво до жовтня 1788 р.; од цього часу. — Катеринослав; а 12 грудня 1796 р. до 1802 р. — Новоросійська, потім знову Катеринослав. Це — Катеринослав другий, од 1778 до 1783 року існував Катеринослав перший, як головне місто Азовської губернії, в бувшій Богородицькій кріпості, там, де р. Кільчень вливався в Самару. Про Катеринослав перший див. „Записки Одесского общества истории и древности“, т. III, стор. 289. (Описані городища и уезды Азовской губернії).

³⁾ „Історія Нової Січі“ . . . , вид. 1841, стор. 22—23; вид. 8-те, т. I, стор. 50—51.

⁴⁾ „Історія о козакахъ Запорожскихъ . . . , стор. 16—17 (Москва, 1847 р.).

⁵⁾ Літописне повѣщование о Малой Россіи . . . , ч. IV, кн. VI, стор. 73—74.

⁶⁾ „Записки Одесского Общества Исторії и Древностей“, т. XIV, — Дѣла, касаючися Запорожцевъ . . . , стор. 655.

⁷⁾ Тисячу „й більше“ козаків показано й на стор. 21-їй.

⁸⁾ Цю рівнину можна пояснити тим, що в першому випадкові розуміється кількість, яка рахувалася в кожному куріні, значилася по списках, а в другому — кількість тих, що могли разом обідти в одному куріні. Скальковський дає відомості про кількість козаків в кожному куріні за 1757, 1759 та 1769 рр.; але ж в нього цифри значно менші — 150—600 („Історія Нової Січі“, ч. I, 8-и вид., стор. 50—51). У 1783 році козаки Татарівського курінів заняли у Кінні, що всіх запорожців буде „сь 30 тисячъ членікъ“. („Записки Одес. Общ. Истор. . . .“, т. XIV, стор. 294—295.).

Трудно визнати правдивим оповідання Коржа про „багату трапезу“, якою вішанував у своєму (Кущівському) куріні кошовий Калниш генерала Текелія, під час „атаковання“ Січи, — з такими подробицями, що, хоч страву й подавали в дерев'яних ваганах і на дерев'яних же тарілках, а напої в дерев'яних „коряках“, але ж Текелій був дуже задоволений обілом й просин кошового, аби той дав йому такого досвідченого кухаря, який варив козакам (стор. 48—49). Це оповідання, як і де-які інші подробиці в сьомому розділі („объ атаковані Сѣчи“), треба віднести до продуктів народньої творчості.

Фактичні источники бачимо і в одинадцятому розділі, в кількості запорозьких сел та церков. Коли подивимося в Скальковського, в його „Історії Нової Січі“, або в Д. Еварніцького, в другому томі його „Істочники для історії Запорожських козаковъ“ то там знайдемо значно більш слобід, ніж 17; так само й церков на території Запоріжжя було значно більше, ніж дев'ять.¹⁾) Пояснюються це тим, що Корж, як помітно з усіх його оповідань, був знайомий тільки з околицями Кодаків, себто теперішнього Катеринославу, далікіх же кутків Запорозьких палестин він не знав, а тому про них і не розповідав.

Неможливо погодитися й з його тверженням, що „в часи Запоріжжя, до атакування Січи, ніколи не було холодної зими й такої нікто не пам'ятав, а тому скотина літо й зиму ходила в степу“ (стор. 33). Маємо докази цілком протилежного. Наприклад, присланий російським урядом до Микитинської застави в 1754 році, для видачи „печатних“ московських билетів тим, що, по торговельних справах, ходили до Криму або в Туреччину, урядовець Семенов зазначував в своїх рапортах до київського губернатора, що зима 1754—1755 року була лютя, в січні були страшні хуртовини та морози, які ініційно в татар силу худоби й примушували купців сидіти на місці.²⁾)

Здібуємо помилки і в іменах де-яких осіб, як ось катеринославський губернатор Берт, замісьць Берх (стор. 9), новокодацький городничий Василь Шостик, замісьць Шостак (стор. 64) та інші, які скоріше всього треба вважати за друкарські помилки.

Низку таких неважких хиб можна б іще продовжити, але ж всі вони дрібниці в порівнанні з тими коштовними відомостями, що містять в собі оповідання Микити Коржа: для дослідувача минувшини Степової України вони виявляють надзвичайну вартість. Оповідач являється видатною людиною серед колишньої народної маси, цікавився всім і до всього ставився уважно, а тому й оповідання його мають такі подробиці й риси, яких не знайдемо ні в яких архівних матеріалах й які надзвичайно яскраво оживлюють перед нами минулe;³⁾ їх захоплення та цікавості не може ослабити

¹⁾ Єпископ Феодосій (Макаренський) в своїх „Матеріалах для історико-статистичного описання церквей и приходовъ Екатеринославської епархії“ налічує значно більше запорозьких сел і церков. Вміщені мною на сторінках „Лѣтописи“ Катеринославської архів. комісії „Матеріали для історії церковного устроїства на Запорожьї“ сідічать, що церкви була, окрім перелічених Коржем, ще в слободі Брегодирівці (або Даниловці — вона настількі була стара, що 1761 року збиралася ставити замісцеїїї нову), Камянському, Бабайківці, Гунадіївці (дозвіл на будування ІІ просив Кіш одноразово з дозволом на церкви в Могиліні та Караваухівці) та в Котіщі („Лѣтопись“, вип. IV, 89—40, 51—65, 61—63, 68—70 та ін.). В труді єпископа Феодосія Макаренського (1880—1881 рр.) таких слобід і церков можна знайти значно більше, та, на жаль, цього труда не маємо в себе.

²⁾ „Записки Одес. Общ. истор. і дрігн. . . .“, т. XIV, стор. 618 і 619—20.

³⁾ Корж ставився з великим пізнанням та любовию до пам'яті Запоріжжя. Запорозці для нього окремий якийсь народ, його „предки“, а передачу відомостей про них на пам'ять традиційним поховальним, шляхом запису ютого пластичних оповідань, вважав своїм обов'язком. Він говорив: „Я вже слаблю й наближаюся до землі, в ней-ж взятих, і звісно помітно єсть, яко скоро в ю подобает мі возвратитися й переселитися до

навіть та чужа, не народня мова, в якій записано Коржеві оповідання. Тому й не диво, що всі прихильники старовини багато уділяють уваги „Устному повістюванню...“ й повною пригорщею, як воду з чистої криниці, черпають з нього відомості.

Невідомо, чому архиєпископ Гавриїл довго не публікував записаних ним та Вечерковим оповідань Коржа. Загал про них довідався завдяки Ап. Скальковському. Літом 1835 р., з доручення новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, він зібрав по різних місцях Степової України архівні матеріали для складання історії „Новоросійського краю“¹⁾ Одышани Катеринослав, Скальковський скористувався досвідом та знанням архиєпископа Гавриїла й придбав од нього список „Устного повістювання...“, яке він потім ріжноманітно використовував. Перш за все, він, без відома складача цього „повістювання“, видрукував уривки з нього на сторінках „Журнала Міністерства Народного Просвіщення“ під заголовком: „Изустный преданія о Новоросійскомъ краѣ“ (1838 рік, кн. VI — іюнь, отд. II, стор. 487—513; 1839 р., кн. II — февраль, отд. II, 171—202); потім, видаючи 1841 р. свою „Історію Нової Січі“, він вмістив на її сторінках цілі розділи оповідань Коржа, часто задоволінняючися ними як єдиним джерелом для освітлення того чи іншого питання з минулого Запоріжжя. Через те, що про „Історію Нової Січі“ нам вже доводилося говорити,²⁾ то на цей раз обмежуємося тільки статтею: „Изустный преданія о Новоросійскомъ краѣ“. Першу частину її Скальковський написав 28 квітня 1837 року; в ній подано, з промітками та увагами Ска-ого, три уривки з оповідань Коржа: 1. „о Запорожской Січі“ (стор. 491—494); 2. „о радутахъ и фигурахъ Запорожскихъ и о степной войнѣ“ (стор. 494—499); 3. „атакованіе Січі“ (стор. 501 511). Ці уривки відповідають розділам „Устного повістювання...“ — третьому (стор 9—12), десятому (стор. 77—83) та сьомому (стор. 44—55). У вступній замітці (стор. 487—491) він подає загальні відомості про Степову Україну та самого Коржа. Що до Коржа, то відомості про нього бере з першого розділу книги архиєпископа Гавриїла (стор. 2—3), додавши до них своє властне, не зовсім правдиве свідчення: „в останні роки свого життя, залишивши захисток в домі преосвященного Гавриїла, архиєпископа Катеринославського, він передавав багато подробиць про цей народ (се б то про Запорожців), які уважно записувалися та передавались; з цього оповідання утворилося щось ціле, що й передано мені од його преосвященства“.³⁾

Уривки з оповідань Коржа Скальковський оголошує з тою метою, щоб ознайомити „любителей отечественной истории“ з „новоросійскою народною исторією“. До третього уривку додав список запорозьких слобід (стор. 511 513), що перераховано в одинадцятому розділі в Гавриїла (стор. 84—94), тільки значно скорочує відомості про кожну з них.

В другій частині своєї статті („Ж. Мин. Нар. Прос.“, 1839 р., кн. II — февраль отд. II, 171—202), Скальковський містить ще три уривки: 1. „законы и права (гражданские) Запорожцевъ“ (стор. 175—182); 2. „о наказанияхъ

предків. Обаче не вмру, но жив буду і повім діла Запорозькі“. („Устное повістювання...“, стор. 3).

¹⁾ Про це докладно в моїй статті: „Ап. Скальковський, як історик Степової України“. Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. II.

²⁾ У згаданій вище статті „Ап. Скальковський, як історик Степової України“.

³⁾ Стор. 490; останнє речення в оригіналі читаємо так: „Изъ сего разсказа состоялось нечто цѣлое, что и сообщено мнѣ отъ его преосвященства“. Згадуючи про походження Коржа в Нових Кодаків, Скальковський каже, що це „село“ лежить „у Днѣпровскаго порога сего ж имени“, се б то зміщує Нові Кодаки з Старим Кодаком, який справді знаходитьсь над Кодакським порогом, Нові ж Кодаки вище його верстов на 15.

преступниковъ“ (стор. 182—185) та З. „о запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 185—200). Ці уривки відповідають розділам — четвертому (стор. 12—21), п'ятому (стор. 21—26, скорочено Ска-им опис кар) та шостому (стор. 26—43, теж скороченому) „Устного повествования...“ За цими трьома уривками Ска-ий агадує (стор. 201) про подоріж Катерини II та заснування Катеринославу й, таким чином, вичерпув аміст записаних Гаврийлом оповідань Коржа.

Наводячи уривки з цих оповідань, Скальковський не дбає про точну передачу тексту, не копіює його, а почасти скорочує, почасти перероблює його, замінюючи слова та вирази, вжиті Гаврийлом, на російські. Для доказу, наводимо кільки прикладів того, як Скальковський користувався текстом оповідань Коржа.

Гавриїл.

1. „Тяжущіся приходять до Свіч“ (стор. 14).

2. „И не медлите Отаманова, бо имъ не одно дило ваше“ . . . (стор. 17).

3. „Всѣ казаки Запорожские обыкновенно принадлежали до Сѣчевыхъ куреней“ (стор. 21).

4. „Що у лями по рибальняхъ или на авѣриной ловлѣ загорують“ (стор. 22).

5. „Обычай Запорожские чудны, поступки хитры, а рѣчи и вымыслы остры и большево частію на насмѣшки похожи. Запорожцы всѣ вообще головы брили и оставляли только одну чуприну (т. е. пучокъ небольшой волосъ или хохоль, отъ чего и всѣ малороссіянинъ „хохловъ“ называли) надъ лбомъ, и если оная чуприна отростаетъ большая и длинная, такъ что препятствуетъ арѣю глазъ, то они закладываютъ ея за ухо; иногда чуприну сю называютъ Запорожцы еще и „оселедцемъ““ (стор. 26—27).

6. „Сѣчевые казаки занимались по обычаю и авѣриной охотою, рыбною ловлею: ибо и въ великомъ лузѣ . . . водилось великое множество дикихъ авѣрей“ . . . (стор. 38).

7. „Сѣчь атакована за блаженной памяти Екатерины II“ (стор. 44).

8. „Архимандрить бывало съ прочими іеромонахами, поперемѣнно, всякое воскресенье и въ каждый праздничный день говоривали имъ въ церкви проповѣди наизусть, самыми разительными, по ихъ малороссійскому штилю, выраженіями“.

9. „О Ногайцахъ и бывшихъ съ ними происшествіяхъ, я не только слышатель, но почти очевидный свидѣтель“ (стор. 88).

Такого рода прикладів можна навести дуже багато; але ж і вказаного досить для того, щоб побачити, як свавільно поводився Скальковський з текстом „Устного повествования...“, як він зміняв його стиль, а нерідко й самий аміст його. В такому виді, з своїми змінами та поправками, він наводить оповідання Коржа великими уривками і в своїй „Історії Нової Сѣчі“, не підозріваючи того, що тим самим зменшує вартість своєї праці. Тому

Скальковський.

1. „Тяжущіся приходять въ Свіч“ (стор. 176).

2. И не держите Атаманова, бо имъ не одно ваше дило“ (стор. 179).

3. Всѣ казаки Запорожские, какъ мы уже говорили, принадлежали къ Сѣчевымъ куренямъ“ (стор. 182).

4. „Шо у лямы по рибальняхъ или на охотѣ зарабатываютъ“.

5. „Обычай Запорожские чудны! поступки хитры! и рѣчи, и вымыслы остры и большево частію на критику похожи!“ говорить Коржъ. Всѣ вообще Запорожцы голову и бороду брили; на головѣ оставляли только небольшой пукъ волосъ, чубъ, или хохоль, отъ чего и всѣ Малороссіянинъ отъ своихъ соратниковъ Москвичей, названы Хохлами. Этотъ чубъ иногда былъ такъ великъ, что закрывалъ его лицо; въ такомъ случаѣ его закручивали, какъ косу, и закладывали за ухо; такой чубъ назывался оселедецъ“ (стор. 186).

6. „Сѣчевые казаки, кромѣ военной службы, занимались страстью авѣриной охотою, ибо изъ Неликомъ Лугѣ . . . водилось множество дикихъ авѣрей“ (стор. 197).

7. „Сѣчь была атакована при блаженной памяти Екатерины II“ (стор. 501).

8. „Архимандрить бывало съ прочими іеромонахами перемѣнно всякое воскресенье и въ каждый праздничный день говоривали имъ въ церкви проповѣди напищутъ самыми разительными, на ихъ малороссійской языке, выраженіями“ (стор. 504).

9. „Что сказала я о Ногайцахъ, всему этому я, Коржъ, очевидный свидѣтель“ (стор. 499).

то архієпископ Гавриїл і визнав необхідним „издатъ Коржевы преданія въ оригинальномъ его тонѣ“ (друга сторінка передмови) і тим самим зберіг для нас ці перекази в більш правдивому вигляді.

II.

Видаючи устні оповідання Микити Коржа окремою книжкою, архієпископ Гавриїл розбив їх на одинадцять, не однакових що-до розміру, розділів.

Перший розділ: „о житті Н. Л. Коржа“ (1—4 стор.) знайомить читача з особою Коржа. Народився він в Нових Кодаках, під Катеринославом, 30 мая 1731 року. Прадід його Василь Жадан, родом з Кобеляк, зайдов до Нових Кодаків ще в XVII стол.; дід Тарас Жадан та батько Леонтій, що прозвивався іже Тараном, перебували в тих-же Кодаках, жили доброчинно й побожно „по христіанському обряду“ й „занимались хлѣбопашствомъ, скотоводствомъ, пчеловодствомъ и рыбною ловлею, а иногда и авѣриною охотою“, бо за часів Запоріжжя з обох берегів Дніпра росли „сильні“ та густі ліси, де водилося багато дикого авіра. Семілітнім хлопцем Микиту взяв до себе в Січ його хрещений батько Яків Омелянович Качалов, що належав до військової старшини (був полковником і військовим осавулом), а по зруйнуванні Січі „быть пожалованъ отъ короны преміеръ-майоромъ“, се б то прибав московський офіцерський чин. Качалов мав свій аїмовник над річкою Сухою Сурою, на тому самому місці, де пізніше виникла слобода Сурсько-Михайлівка; тут він зробив з різаного липового дерева рубану хату, що мала тільки сіни і в цій самій хаті Корж жив аж до самої смерті своєї. Живучи в хрещеного свого батька, Корж був у різних „послушаніяхъ“ в нього як в Січі, при куріні, так і в аїмовникові, по його господарству¹⁾). Одружившися з новокодакською дівчиною, Корж вже сам вів своє господарство й коли передавав архієпископові Гавриїлові свої спомини, то налічував собі сто років і мав 18 онуків та чотирьох правнуків; тоді він вже думав про смерть. Він каже: „уже изнемогаю и преклоняюся къ землѣ, отъ нея же взять быхъ и явъ уже есть, яко скоро въ ню подобаетъ ми возвратитися и преселитися къ предкамъ. Обаче не умру, но живъ буду и повѣмъ дѣла Запорожскія“. Але ж з початку говорить про слободу Михайлівку, „осадчимъ“ якою він був, а потім переходить до Запорозької Січі, Катеринославу та інших місць і подій „адѣшній Українѣ“.²⁾

Другий розділ: „о началѣ селенія Михайлівки“ (стор. 4—9). Після смерті хрещеного батька, Корж залишився в його земові никові; коло нього потроху зібралося чимало народу з різних місцевостей, і заснована таким чином слобода звалася „великими вольними хуторами“. Але ж 1800 р.³⁾ царським наказом було велено нищити хуторі, а мешканців їх збирати в певні місця по-над трактовими дорогами й такі слободи називати не вольними хуторами, а селами. Зібрані коло Коржа хуторяні (з Кодаку, Діївки та Сухачівки) постановили переїменувати свої хутори в слободу й через нього подали прохання про це до „казацьког“ палати в Катеринославі, а та однела землю під слободу, яку й названо було Михайлівкою. Сусідні поміщики Петро Папчинський, бувши тоді секретарем, „в Кременчуцькому губернському пра-

¹⁾ Корж ніде не говорить, до якого куріння належав як його хрещений батько, так і він сам, а ми з тим росповіда: „як привище куріння, наприклад, Канівський або Пластунівський курінъ провівається, то так і козак по курінно звѣтсѧ“. („Устное пояснение . . .“, стор. 21).

²⁾ Очевидно, порядок такий дав записувач і редактор споминів архієп. Гавриїл.

³⁾ Про хідість цієї дати мова була інше.

влінню“, та Олексій Вермінка, капітан з колишніх запорожців, самовільно захопили частину земель новоутвореної слободи — Папчинський 3000 десятин, а Вермінка — 1500 десятин. Михайлівцям довелося мати з ними судовий процес, а повіреним їх був Корж. Справа тягнеться довго, доходила до сенату й навіть царя; Коржеві доводилося їздити до Москви й до Петербургу. Справу було вирішено на користь михайлівців. В примітці до стор. 8-ої записувач „Устного повістювання“ згадує ще про ті випадки, які траплялися з Коржем в Москві (як його було арештовано в Москві, коли він виміряв довжину найбільшої гармати в Кремлі, наприклад) і про які він оповідав Гаврилові.

Хоч в цьому розділі мова йде тільки про слободу Михайлівку, але ж походження її од Запорозького земовника та судові процеси селян з сусідними панами з-за засвоєної останніми селянської землі — явище звичайне в минулому Степової України, коли, після знищення Запорозької Січі, почалася державна й колонізація.

Третій розділ — „о Запорожской Січи“ (стор. 9—12). На підставі того, що Коржеві відомо од прадіда, діда та батька, він говорить, що Запорожці в стародавні часи називалися Козарами, а через те, що головне місце перебування їх було по-над Дніпром нижче порогів, то за часів Хмельницького вони й придбали назву Запорожців. Влада над ними належала Хмельницькому, „а Россія до распоряженій ихъ дѣла никакого не имѣла“. Зазначаючи територію Запорожжя, Корж піділлю-західну границю його доводить до Случа. Січ стояла над Підпільною; в ній було найвище Запорозьке „правительство“. Підпільною січовики плавали на човнах в Дніпро, а останнім до Лиману та на Чорне море; тою ж дорогою до Січі приходили й грецькі човни з бакалією та іншим крамом. В Січі було 40 курінів і сорок отаманів, з яких кожен роспоряджався своїм курінем; в кожному ж куріні було по одній тисячі, а то й більше, „військових“ козаків, окрім жонатих, що перебували „по зимовникамъ“, т. е. по хуторамъ, въ разныхъ Запорожскихъ владѣніяхъ, гдѣ хто себѣ мѣсто уподобаль“; але ж і жонаті були приписані до курінів. З усіх курінів Корж наводить імена тільки 22, а останні забув (назуву шести перелічених наків помилково); з військової старшини він пам'ятав кошового Калниша, суддю Касапа та писаря Глобу: „сін три члена составляли верховную власть и управляли всѣмъ Запорожьемъ“.

Четвертий розділ — „права Запорожская и законы“ (стор. 9—21). В цьому розділі Корж розповідає власне про судові порядки на Запорожжі. Коли два козаки побьються один з одним або один своєю худобою витовче одному хліб чи сіно, чи зробить якусь іншу шкоду, тоді вони, не помирившися один з одним, звертаються до суддів, або панів, у паланку. Паланка, по його поясненню, щось в роді пізнійших російських „уездов“ або земських судів; паланки були по великих селах або містах; в склад кожної входили виборні на три роки полковник, осавул та писарь, а до них з Січі призначено було „три підпанка“ з козаків. Паланка — це нижча інстанція. Незадоволені нею, за згодою паланки, звертаються в Січ до курінного отамана того куріння, до якого належить покрицький, а той вже розбирає спрану з отаманом того куріння, куди належить оскаржений. На випадок незадоволення тих, що позиваються й судом курінних отаманів, справа йде до військового судді, а од нього, на випадок незадоволення, до найвищої, останньої іже, інстанції — кошового. Постанова кошового негайно виконується. З оповідань Коржа виходить, що суд на Запорожжі був словесний; він залишив приємні спомини в оповідача, бо Гаврил пише наприкінці четвертого розділу, од імені Коржа: „вотъ яки у насъ були суды и права

по Запорожскимъ обычаямъ, и хотя бы на 1000 или на 10.000 суммы въ тяжебныхъ дѣлахъ, „то въ одну недѣлю времени все рѣшено будетъ, и далѣе волочиться по судамъ не станутъ“. Так само вирівались в запорозьких судах й інші всякі справи — злодійства, грабунки, душогубства та ін.

П'ятий розділ „о смертныхъ казняхъ преступникъ“ (стор. 21—26). Кадри злочинців поповнювалися переважно нежонатими козаками, т.зв. „сіромами“, або сіромахами, бо останні — сіроми „що въ лями на рибальняхъ или на збѣришой ловли загорують, то все то через пьянство скоро и прогайннують“. Пропивши свої заробітки, сіромахи пускалися на всякі злочини,¹⁾ дозволяли собі всяке свавільство, за що їх і карано було жорстоко, через що й утворилася приказка: „воля медь пье, или кандалы тре“. Скупчиваючись у ватаги, сіромахи грабували чумаків та купців по великих шляхах, вбивали і мордували ляхів та жидів у Польщі так сильно, що „ляхи оть страха кидали domы и жилища свои и уходили до лясу, во внутреннюю Польшу, за Варшаву, а жиды безъ вѣсти бѣжали и духу боялися запорожскаго“. Ватажок — голова ватаги — був „характерником“, його ніяка аброя не брала, й він умін напасті на польського пана так, щоб ніхто з його охорони не чув и не бачив січовиків. Ватажки з своїми нападами крилися ід січової старшини; але-ж часто робили їх за згодою курінних отаманів, які поперекали в таких випадках ватажка: „Ну, братчику, гляди жъ, щобъ ты якого козака не утративъ; то тоди уже и до куреня не вертайся! сирѣчь: крадъ, да кинци ховай“. — І ватажки з своїми сіромами робили такі страшні та нелюдські вчинки, що про них „нелѣпъ“ ані говорити, ані на папері викладати. Скарги на ці вчинки доходили не лише до Січі, а й до самої столиці, через що й Січ атаковано та зруйновано. З підманим у грабунках, злодійствах та вбивствах довго не тягалися, а судили негайно й карали на смерть чи то в Січі, чи то в паланках. Кари на смерть були такі: 1.шибениця, що стояла в ріжких місцях, мало не в кожній паланці, коло великих шляхів; нерідко вішали до гори ногами, а іноді й за ребро залізним гаком; 2. гостра паля — дерев'яний стовп, аршинів шість, з залізним гострим шпилем на горі, аршинів два завдовжки, — на цей шпиль насажували злочинця; шпиль часто виходив на піваршина в потилицю вище голови; 3. кій, якими забивали до смерти злочинця, привязаного до стовпа десь на майдані; 4. заслання до Сібіру. Засудженого на смерть могла врятувати дівчина, заявивши, що вона хоче мати чоловіком цього злочинця. На ґрунті такого звичаю в Новомосковському, де була Самарська паланка, трапився такий випадок. Злочинці ведуть на місце кари і за ним йде корба наряду. Коли ось назустріч виходить дівчина, з закритим білою хусткою лицем, і заявляє, що вона хоче вийти заміж за засудженого. Останній намагався, щоб зняли з дівчини хустку, аби він міг побачити її лице, й коли його бажання було задоволено, він рішучо заявив: „ну, когда уже на такой жениться, то лучше умереть“. Його було покарано (очевидно, Гавріїл переклав на російську мову вираз, подібний до поширеної: „як така дзюба, то краще дать дуба“).

Шостий розділ — „о Запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 26—43). Зміст цього розділу, як і попередніх двох, використовано А. Скальковським,

¹⁾ Московський секунд-маіор Олександер Нівишфоров, у своєму рапорті з Січі київському генерал-губернаторові Леонтьеву, 11 січня 1749 року, так характеризує сіромах: „презѣльные пьяницы изъ людей по яздѣшнему называемые сіромахи, не имѣющіе у себя не точію лошадей или маючи скота, но иное на плечахъ своихъ платя, а чрезъ зиму наляются въ куреняхъ до весеннаго времени. . . . Сіромахи, или по просту сказать, пьяницы и плуты“ . . . „Записки Одес. Общ. исторіи и древностей“, т. XIV, стор. 487.

Д. І. Евариницьким та ін., хто торкається побуту колишніх Запорожців, а тому передаємо в загальних рисах.

1. Зовнішній вигляд Запорожця: голова голена, за винятком чуба „надъ лбомъ“, або чуприни чи оселедця; бороди не носили, а залишали вуса, які були часто на стільки довгі, що їх, закрутитиши, закладали за вуха.

2. Оді́ж запорозький — для всіх однаковий та одноколіровий, а саме: каптан, черкеска з вильотами, штани „сітоловы“, чоботи сап'янці, шалевий пояс та кабардинка,¹⁾ кругом і навхрест обкладена галунами; в непогоду та в походах носили воянську волохату бурку. В свята та в урочистих випадках оді́ж був не однаковий, а „по достатку“ кожного — богатий, дорогий, ріжокольоровий, — жуйани. Тут же описано кождий з вказаних предметів.

3. Козак їздив верхи, на сіdlі, до якого спереду було причеплено дві пістолі в кобурах, а з-заду — бурку та найбільш необхідні речі. Зброя його: ратище, шабля, чотири пистолі (2 — в кобурах, 2 — за поясом); крім того, мав ще широкий черес з порохом та кулями; рушниці вживалися тільки в бою.

4. Козацькі звичаї при зустрічі та при однідуванні куріні або зімовника гістими та страві Й напої, що вживали козаки; тут-же дано відомості про побут табунщиків, скотарів, чабанів. І кожен з них посив надітий через плече шкуратяний гаман з кресалом, кремінем та губкою, й був підперезаний ремінним поясом, до якого вішав швайку та ложечник з захованою в ньому ложкою. Ложка була особливо необхідна; хто її не мав при собі, того вважали за недбайливу людину, кепського пастуха. Коли пастухи зного кошу доводилося навідуватися до кошу сусіднього й там заставав пастухів за обідом або вечерею, то відав їх так: „хліб та сіль, пани-молодці..!“ — Ті відповідали: „їмо та свій, а ти в порога постій“. — Але ж гість виймав свою ложку й сідав і собі до страви, промовляючи: „ні, братці, давайте й мені місце!“ — Господарі висловлювали своє задоволення: „от, козак догадливий та справний! вечеряй, братчику, вечеряй!“ — і охоче давали йому місце. Гостинність серед козаків та чабанів була дуже розвинена; отаман чабанського кошу перш, ніж роспітувати гостя про справу, спішив нагодувати його тетерєю, мамалигою, малабм та ін.. Тут дано пояснення назв „кіш“, „котига“ та деяких страв: тетері, малая та мамалиги (це все одно), галушок „з постромою“, загребів (печени в попілі коржі).

5. Звичай запорозький давати імена та прізвища в залежності від вигляду, вдачі, поведінки чоловіка або якогось випадку. Свое прізвище „Корж“ оповідач пояснює тим, що він в дитячих роках, їдучи з Нових Кодак до Січи, зійшов на високу могилу, недалеко од Січи, що звалася Чортомліком, і звідти скотився, з верху до низу, „як корж“; од цього випадку його й прозвали Коржем.

6. Куріні — великі будинки (а не звичайні куріні в пастухів), рубані та з різаного дерева, що його поставав Великий Луг; вони не мали ні чуланів, ні перегородок; в середині куріння, вадовж стін, кругом йшли столи, з ослонами коло них, за якими козаки обідали. На першому місці, під іконами, сидів курінний отаман. Ікони були великі, прикрашені дорогоцінностями; перед ними висіли лампади, які в свята світилися; посередині куріння висіли роскішні панікадила. Піч, в якій пекли хліб, та кухня, де варили страну, були окремо од куріння. Перше місце серед страв займали: тетеря, рубці, галушки, риба „на стяблі“, свиняча голова до хріну, а інколи й лохшина

¹⁾ Кабардинка робилася з шкурки звірька, що ногайці звали „кабарга“; Запорожці називали його „виднаюю“ або „видровю“. У Великому Лузі водилася сила цього звіра,

на переміну. Виготовлену жке страву кухарі роаливали у вагани й ставили на столи, а коло ваганів ставили в ряд, у великих конвах, горілку, мед, пиво, брагу, а до кожної конви (деревяної) начеплювали „михайлики” — дерев'яні корячки, якими пили, замісць чарок. Помолившись Богу, отаман сідав під іконами, а за ним і всі козаки росташовувалися кругом столів. Як подавали рибу „на стябло”, то голови з риби заважди ставили перед отаманом, і такого звичаю додержувалися по всіх курінях і зімовниках. По обіді знову молилися, вклонялися отаманові та один одному й дакували кухарей: „спасибі, братчику, що нагодував козаків!” — Виходячи з-за столу, отаман кланяв карнавку копійку; те-ж саме робили й усі козаки. Кухарь витрачав ці грощи на базарі для купівлі потрібних продуктів. Страву варили на кабиці, в міданих або чавунних казанах.

7. Козаки живилися авірячим та рибним промислами. В густому лісі Великого Лугу та у сильних очеретах коло озер та лиманів, водилися олені, кози, свині, лисиці, — в степах вовки, зайці, бабаки та ін. Шкури цього звір'я продавалися до Польщі та Гетьманщини. Рибу ловили в Дніпрі, озерах та лиманах, а особливо в Тілігулі, на Кінбурнській Косі та на Тендрі; риби була така сила, що не тільки „вся Україна Запорозька” нею живилася, а й Польща вся, Гетьманщина та інші сусідні мешканці.

8. Запорозці були дуже побожні та дбайливі що-до церкви, особливо козаки старшого віку: щодня відвідували церковні відправи, справляли багаті корогви та хрести, забагацали ризничні принадлежності та церковне приладдя коштовними каміннями та роскошними виробами; „по всій Росії вряд чи була ризниця вище ризниці Запорозької”. Щоб підтвердити ці слова Коржеві, архиєпископ Гавриїл наводить, на підставі катеринославського консисторського архива, в примітці, відомість про кількість (841) коштовних предметів у Січовій церкві. Корж передає відомості про Січову церкву й монастир (місце в Січі, де перебували постійно ченці); говорить, що до сел на Запорожжі призначали на духовні посади кандидатів з січовиків. Розділ закінчується докладним описом урочистості обстанови освячення води 6-го січня, на Водохреста. На це свято до Січі козаки прибували з далеких зімовників, збиралося кругом церкви силу піхоти й кінноти, що за духовенством йшла на річку й там, в момент опущення св. Хреста у воду підймали з гармат і рушниць таку стрілянину, що здається, „вся земля вострепещеться і покроється всіхъ зрителей дымомъ”; по завдиченні водосвяття починають „жарить во вся тяжкая” з гармат, „сколько кому угодно”.

Сьомий розділ — „объ атакованії Січи” (44—55). Оповідається про захоплення Січі генералом Текелієм після того, як московськими військами було окуповано „всі паланки, всі містечки та всі слободи по всьому Запоріжжю”. Досить докладно описано останню військову раду, коли вирішалося питання, чи йти військовій старшині до Текелія, се б то — чи здавати Січ без бою, чи битися з ним. Проти добровільної здачі (чи то можна Січ і славне Запоріжжя москалеві oddati за спасибі?! Сього ніколи, поки світ сонця, не буде!) були всі сіроми, бурлаки й нежонаті, які „до того й ослюстей пінкіх не мали, а тому й бунтували”. Але ж більшість отаманів та багатьох козаків, „маючи в себе жінок та дітей і інші „достаточнія обзаведенія” по зімовникахъ”, щоб не втратити свого майна та врятувати жінок та дітей од „безчеловѣчної” смерті, не погожувалися з відважними бунтарями. Виступ старого січового архимандрита (Володимира Сокальського), якого поважали всі козаки за те, що по неділях та святах говорив їм в церкві проповіді „наизусть, самими разительними, по ихъ малоросійському штилю, выраженими”, — дав перемогу противникам бою, й Січ

було здано добровільно. Характерно оповідається про обід Текелія в кочового та втечу з Січі групами „в Тіліул, на заробітки, до ляки“, сіроми. „Гола“ сірома просила Текелія видати їм білети, щоб козаки могли йти на заробітки, бо в них не було ще сорочки, ні штанів, а між тим „трέба буде... і подушне заплатити, та й панам трохи вділити“. Білети давалися на групи чоловік в 50, але ж з ними тікало значно більше, через що в Січі залишилося дуже мало народу: „отамани... роз'їхалися по айовниках, а сірома без вісти розбрілася...“ Військо Текелія стояло в межах Запоріжжя сім літ, „пока соверенно утвердились обычаи московські“. Ті-ж козаки, що втікли з Січі, вступили в турецьке підданство; султан дав їм при усті Дунаю найкращі, що-до рибного та звір'ячого промислу, землі, й воно жили там до 1830 р., до „останньої“ турецької війни, під час якої, „по нѣкотому случаю“, за приводом кошового Йосипа Михайловича Гладкого піддалися російській державі. В момент запису оповідання, частину цих задунайських козаків було росташовано по ріжних слободах Дніпровського повіту, а частину послано в похід на турецьку границю.

Восьмий розділ: „о началѣ города Екатеринослава“ (55—61 стор.) містить оповідання про початок міста Катериніславу. Через те, що останній виник на місці запорозької слободи Половиці, то Корж подає відомості її про неї. На місці Половиці спочатку були зімовники запорожців Крошка (там, де в час запису оповідань Коржевих була гімназія — Клубна ул., де будинок В. М. Хрінникова до революції 1917 р.), Андрія Токаря (де духовна семінарія) та Глоби Лазаря (де Потьомкінський сад пізнійше, над Дніпром, під скелею). Лазарь Глоба, з яким один час жив і Корж, перейшов сюди з Нових Кодаків, де він мав „челядь“ — „до 15 чоловік кравців“; захоплювався він і садівництвом, і розвів два сади (тепер Потьомкінський і городський); в одному з них — городському — його й поховано, й на тому місці, над його гробом, видко ще й досі „кам'янний стовп, замісьць памятника“. Слобода придбала назву Половиці через те, що по вкритій лісом та густим чагарником горі по-над Дніпром, по прогаллях, завжди була сила полуниць. „Як полуничні ягоди постигнуть, і хтось з цікавости захоче проїхати по-воакою по тих полях, то всі колеса стають мокрими, як од води, й покриваються фарбою, наче обшиті червоним сап'яном; од цеї надзвичайної та нечуваної рідкості її адивування людського предка наші Запорожці її те містечко назвали Полоєщею, бо в їй багато було полуниць“. Половицю урядом російським переіменовано було в Катериніслав, потім — в Новоросійськ, і знову в Катериніслав; сюди було перенесено ріжні адміністраційні установи, яким доводилося немало блукати по ріжних містах. Корж оповідає її про їх блукання. — До цього розділу архієпископ Гавриїл додає де-які примітки історичного змісту, а саму назву „Половиця“ пробує пояснити од можливого першого „обивателя“ її, правдоподібно, Половика, як, наприклад, од Гупала пішла назва Гупалівки, од Кота — Котівки та ін.

Дев'ятий розділ — „о путешествії Імператрици“ (61—77 стор.). Тут записано те, що Корж бачив 1787 року, під час проїзду цариці Катерини по Степовій Україні: кам'яні милі, що Потьомкін ставив по трактових шляхах, через 10 верст одна од одної, дворець в Нових Кодаках, пристань і тріумфальна арка там-же, оточення цариці, закладини грандіозного собору в Катериніславі, з досить цікавими подробицями, спуск царицініх галер через Ненаситець лоцманським отаманом Півторацьким, будування для Потьомкіна дворця на тому місці, де був посіаний Коржем ячмінь, через що Глоба і Корж мусили покинути свою хату й розведений ними сад. Оповідання це освітлює історію заснування Катериніславу й характерізує діяль-

ність Потьомкіна, як генерал-губернатора Степової України. Після перетворення запорозької слободи Половиці в Катеринослав, попередні мешканці Половиці перейшли в інші слободи: більшість — до Сухачівки, меншість — до Мандриківки, де тоді сидів земовником лише один козак Мандрика, який жив виключно рибною ловлею. Утворену таким чином слободу й названо було Мандриківкою (тепер передмістя Катеринославу).

Десятий розділ — „орадутахъ и фигурахъ Запорожскихъ“ (стор. 77—83). Мова йде про захист Гетьманщини од набігів татарських. Щоб попередити несподіваність таких нападів, по лівому березі Дніпра, од устя Орлі аж до р. Конки, по-над самим Дніпром, коло води, поставлено було „радути“. Це — „родъ уѣздныхъ дворовъ“, і стояли вони один од одного на 10, 20 або й 30 верст, в залежності од місцевих умов, але ж так, щоб „одна другую могла видѣть“. Радута — подібна до казарми або січового куріння, без чуланів та перегородок, тільки мала сіні та через них коморку „для поклажи“; дах був з дощок або камішовий. Коло радути — просторий двір, огорожений дерев'яним парканом, а в дворі — конюшні (стайні). По радутах стояли партії гетьманських козаків, в яких були четверокутні шапки з довгими ріжками, — або запорозці, чоловік по 50. Коло кожного радута, за четверть або пів-версти (пів кілометра) од нього, стояла „фігура“, зроблена з 20 смоляних бочок, які поставлено було шарами один на один — шість, п'ять, чотири, три, дві, одна, — з віхтем „мочули“, обвареної в селітрі й привязаної до довгого канату, що було причеплено до верхньої бочки. Козаки, що були в радутах, мусили вартувати коло фігури та нтримувати „бекети“ й розіїди в степу, щоб стежити за татарами. Як тільки помічався татарський загін в степу, зараз запалювалися одна за одною фігури, й тим самим повідомлялося населення про небезпеку й про необхідність ховатися або захищатися од степових хижаків. Через те, що татарські напади робилися часто, то радути та фігури мали велике значіння для населення. Корж добре пам'ятає радут і фігуру, що стояли за Дніпром, насупроти Нових Кодаків, й міг показати саме те місце, де вони були. Ногайці часто робили напади невеличкими групами — 10—20 чоловік; — з високої могили вони помічали, де пасуться табуни та череди або де працюють у полі люди, й несподівано нападали, щоб заграбувати худобу або захопити в полон людей. Козацькі „бекети“ та розіїди повинні були попереджати такі несподівані татарські напади. Щоб стежити за татарськими ватагами, козаки теж користувалися високими могилами, але ж вийдти на могилу міг тільки один козак, тоді як татари виїздили на могили по кільки чоловік зразу. Це давало можливість населенню бачити, який розіїзд в даній місцевості — свій чи татарський. „Народ Запорожский“, помітивши татар, готовився з ними до бою: зібралися до гурту, робили з возів табор, спільними силами били ворога. Кожен селянин, йдучи в поле, брав з собою мушкет. Ногайці ж користувалися тільки луком.

Одинадцятий розділ — „о стародавнихъ Запорожскихъ селеніяхъ, бывшихъ еще до атакованія Сѣчи“ (стор. 84—94). Дано відомості про де-які села, найбільш давні на Запоріжжі: про де-які досить докладні, а про інші — коротенькі й не зовсім виразні, а поясненням, од чого пішла та чи інша назва.

На правому березі Дніпра зазначено: Старий Кодак, Лоцманську Камянку, Половицю, Діївку, Новий Кодак, Сухачівку, Таромське, Карнаухівку, Тритузне, Камянське, Романково; на лівій стороні: Самарь (тепер Новомосковськ), а коло нього Самарський монастир з дерев'яною церквою, багатою ризницю та дуже поважаною іконою святителя Миколая, що й зараз уважається чудотворною; Старожила Камянка, Петриківка, Могилів, Гупалівка, Перещепина.

Старий Кодак існував під цим іменем ще до приходу „въ сю украину“ древніх Запорожців, що звалися Козарами; належав він до Польщі, а в ньому була „знатная побережная крѣпость“, що підлягала якомусь польському князькові. Козари прийшли сюди, десь з-за Київа, під приводом свого кошового Германа, „з великою силою народа“ й росташувалися по лівому березі Дніпра, недалеко од Кодака та польської області по-над Дніпром, що нею правив згаданий князьок. З-за тісноти Герман поділив Козар на три частини: одну залишив коло Дніпра, другу поселив над Доном, а з третьою, яка складалася з найбільш сміливих та завзятих, в кількості до 15 тисяч, пішов на Сібір й завоював його для російських самодержців. Козари, які залишилися коло Дніпра й розселилися в околицях порогів, придбали назну Запорожців. Через те, що останні жили в згоді з польським королем, той, вважаючи на недостачу землі в Запорожців, звелів передати їм Кодак і належну до нього область; та польський „старшина“, що був тоді з князьком в Кодаках, утайв наказ і не виконував його. Тоді Запорожці, за згодою короля, сім літ душили, грабували, драли та убивали Поляків, доки останні не втікли аж до бувшої границі, до р. Случа. З того часу Кодак належить Запорожцям, а сліди польської кріпости збереглися до цього часу.¹⁾

Новий Кодак теж був ще за часів польського панування; в ньому була невеличка дерев'яна церква, вкрита соломою та очеретом. Після звільнення цеї місцевості од Поляків, Новий Кодак цілком вигорів. Згодом його було оновлено, й стали називати городом Нові Кодаки. Тут була Запорозька кріпість: все місто оточено було звичайним глибоким ровом та гострими рогатками в дві лави, на сажень од рову. Над ровом було три деревяні, штучної роботи, башти: одна внизу по Дніпру, друга в горі по Дніпру, а третя з пінду. Над ровом, кругом міста, йшов земляний вал, з чотирьма „раскатами“ на рівках міста, де стояли гармати. Над валом поставлено було великі, з лози плетені, кошель наповнені землею. Кожний кошель внизу був узький, приблизно коло аршина, вгорі ж широкий, до одного саженя. Ставили їх так, щоб вони вторі щільно приставали один до одного. За ними переховувалися од ворожих куль оборонці кріпости; в щілині поміж нижніми частинами кошель, як в вікна, вони стріляли в ворогів. Сам Корж, прибувши з Січі до Нових Кодаків, коли робили цю кріпость, й бачивши, що люди роблять, і собі зробив своїми руками два кошеля, для пам'яті, волами одвіз їх на місце, поставив, як треба, й насипав землею. Він дивується тому, що на місці, де було „такое огромное зданіе“, та до того ще й не дуже давно, залишилися тільки ледве помітні сліди.

Говорячи про те чи інше село, Корж (мабуть, на вимоги Гаврила) пояснює „авдки“ взялася назва слободи. Отже більшість назв пішло од тих козаків, що спершу сиділи там земовниками своїми: Діївка — од козака Дея з Нових Кодаків, Сухачівка — од Сухача, Карнаухівка — од козака Карнауха, Тритузна — од козака Тритузного, Камянське та Старожила Камянка — од первого мешканця, що звався Камянський, Романкове — од імені козака Романа, Могилів — од Могили, Гупалівка — од Гупала, Перецепина — од козака Перецепи. Назва слободи Таромського більш складного походження. Корж каже: „назву свою вона придбала од того, що була росташована над самим Дніпром, коло берега й мала місце положення або ґрунт землі камяний, скелястий й дуже сумний, труську та неспокійну для проїзжих людей путь, завдяки чому, як хто їде повозкою, то безупинний

¹⁾ В своїй промітці до цього оновіддання Гаврил каже, що воно „очень темно“ (стор. 86). Питання, авдки Корж має таємні відомості.

і сильний робить грюкіт, і піби, як кажуть прості люди „тарточить“, од чого й Таромським прозвано“ слободу (стор. 89).

Росповіши про перелічені слободи, Корж додає.

„Ось і всі стародавні Запорозькі слободи, бувші ще до атаковання Січи. А на інших місцях, по всіх Запорозьких володіннях, були одні тільки зімовники, хуторі та козацькі шалаши, як і в кочових ногайців, бо взагалі всі без винятку пастухи, що блукали по розлогих степах Запорозьких, як їх табунщики, скотарі та чабани, проводили по шалашах кочове життя й називали їх кошами, як сказано вище при описові їх звичаїв (роаділ VI, стор. 32—33), а про слободи, як і про святі церкви, в них майже й думки не було, або лішнє мовити — й поняття не мали тому, що з усіх переврахованих нами 17 слобід церкви були, помимо Січи та монастирів, тільки в шести селах, а саме: перша в Старому Кодакові, друга — в Новому Кодакові, третя — в Самарі, четверта — в Карнаухівці, п'ята — в Романкові й шоста в Могиліві; всіх же церков, з монастирськими та Січовою, на всьому широкому просторі Запорозьких володінь було тільки дев'ять“ (стор. 93—94).

Цим і закінчується „Устное повѣствованіе“ Микити Коржа.

III.

Книжиця архиєпископа Гавриїла звернула на себе увагу тодішнього громадянства — московського й українського, й оповідання Коржа цінили дуже високо. На сторінках „Москвитянина“¹⁾ з'явилася докладна рецензія В. Григор'єва, яка вказує позитивні риси труда архиєпископа. Ще років за 70 перед тим в межах Херсонщини та Катеринославщини існувала окрема республіка „напів - руська, напів - польська, напів - татарська, свого роду лицарський орден“ — Запоріжжя, од якого нічого не залишилося, все зникло, про яке нічого не знаємо, бо старі люди або повімірали, або ви-селилися звідци, нове-ж покоління виросло в нових умовах, при іншім ладі. Але ж в глухому кутку Степової України знайшла стара людина — Корж, „последня развалина разрушенного здання“, що добре пам'ятас минуле. Це- живий літопис, знідки „чутно голос старовини: перед вами, пі-би килим, розгортається все життя Запоріжжя, щоб все, що трапилося за останні 70 років, зникло з пам'яті, й ви б побачили й тодішні степи, й тодішніх козаків віч-на-віч, — хочете, візьміть і читайте оповідання Коржа“. Рецензент подає відомості про походження книги, що утворилася з записів архиєпископа Гавриїла та Іакова Вечеркова; згадув про те, що Скальковський вмістив де-які частини Коржевих оповідань на сторінках „Журнала Міністер. Народ. Просвіщення“ (1838 р., N 6 та 1839 р., N 2), а 1841 року він „мало не цілком“, вмістив їх в своїй „Історії Нової Січи“ й тим самим надав „много цінності“ своїй праці. Навівши з передмови Гавриїла його сподівання, що книга зустріне „привітну увагу освічених мужів“, В. Григор'єв закінчив свою рецензію такими словами: „нема сумніву, найшановній архієпископію, що за цю послугу вам широ вдячні всі ті, що вміють і ці-нити; вдячні подвійно: ви допомогли Коржеві воскресити для історії померле Запоріжжя й врятували, можливо, його оповідання од іншої смерті — смерти забуття“.

„Устное повѣствованіе..“ зробило сильне враження й на П. Куліша, який теж високо цінив докладність та правдивість оповідань Коржа. 1843 року він випустив книгу: „Михайло Чарнишленко, или Малороссія восем-

¹⁾ 1842 року, N 11, стор. 184—185.

десять літъ назадъ“.¹⁾) Тут він не раз згадує про цю працю Й наводить з неї уривки, якими користається для освітлення та характеристики наміченої ним доби. Так, Куліш малює приїзд гостей так, як це водилося в запорожців („пугу! пугу! пугу!“ — ч. II, стор. 71); картина побивання злочинця кіями (ч. III, стор. 56). У примітках та додатках до другої та третьої частин своєї хроники він наводить уривки з оповідань Коржа, зазначеним того, що слова іменно Коржеві: „о прізвищах“ в Запорожців — ч. II, 164—167; про побожність їх — ч. II, 168—171; про захоплення їх церковними співами — ч. II, 171—72; опис запорозьких курінів — ч. II, 177—179; про козацькі „фігури“ — ч. III, 210. Але ж ці уривки Куліш брав не з книжки архиєпископа Гаврила, а з того, що дав Ап. Скальковський на сторінках „Журнала Министерства Народного Просвѣщенія“ та своєї „Історії Нової Сѣчи“. „Книжиця“ Гаврилова вийшла з друку (чи правдивіше — Куліш довідався про її вихід) вже тоді, як Куліш правив коректу вже третьої частини свого „Михайла Чарнишена“. Не знаючи, як поводився Скальковський з текстом Коржевих оповідань, він констатує той факт, що наведені ним, Скальковським, уривки в „Журналѣ Мин. Народ. Просв.“ не однакові з тими, що вміщено в „Історії Нової Сѣчи“; а все таки вони „дають нове освітлення тій добі (якже Куліш) до якої стосується моя книга“.²⁾) Довідавшися про видання в Одесі „Устинаго повѣстюванія...“, Куліш радить, „всім прихильникам малоруської старовини звернутися до цеї дорогоцінної книжки“.³⁾)

Завдяки П. Кулішеві, оповідання Коржеві придбали широку популярність серед нашого громадянства, їм цілком довіряли й високо ставили, як джерело до знання нашої минувшини. Докази цьому бачимо на сторінках незабутньої „Основи“. В книзі її за січень 1862 року вміщено анонімну рецензію на книгу Афанасьєва-Чужбинського: „Поездка в южную Россію, ч. I, очеркъ Днѣпра“. Автор цієї рецензії висловлює докір Чужбинському з приводу того, що він не придав своїм відомостям „вірогідності відомих оповідань запорожця Коржа“. З приводу цього редакція „Основи“ додає од себе таку примітку (яку наводимо в перекладі на українську мову).

„Оци оповідання було записано архиєпископом Гаврилом, по вказівці О. П. Стороженка, років за двадцять перед цим. Хоч архиєпископ Гаврил і москаль, все таки він в переказі слів запорожця Коржа зберіг більше ідіомів, ніж в своїй книзі затримує п. Афанасьев-Чужбинський, передаючи по своїму те, що чув од українських селян... Через те, що О. П. Стороженко запорожця Коржа знає особисто та, зверх того, розмовляє і з іншими подібними йому січониками, то ми не тратимо надії, що він виповнить наше настирливе прохання — написати для Основи устні оповідання всіх їх, з пам'яті та з книги архиєпископа Гаврила, на чистій українській мові, якою він з такою перфектністю володіє“.⁴⁾)

Чи знати Олекса Стороженка особисто Коржа, чи чув він од нього оповідання про Запорожця, ми не знаємо (схильємося до тої думки, що не знати і не розмовляє). Та під впливом прохань редакції „Основи“, він справді написав українською мовою устні оповідання Коржа та подібних йому січовників, під заголовком: „Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа“. „Основа“ припинилася на десятій книжці 1862 р., а тому Стороженко не встиг видрукувати цих „Споминок“ на сторінках прихильної до нього „Основи“, а помістив їх у другій частині своїх творів, що вийшли 1863 року

¹⁾ Київ, ч. I, 206 стор.; ч. II, 190 стор.; ч. III, 221 стор.

²⁾ Михайло Чарнишев . . . ч. II, стор. 164.

³⁾ Ibid., ч. III, 210.

⁴⁾ „Основа“ 1862 р., січень, від. бібліографії, стор. 44—45.

в Петербурзі.¹⁾ „Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа“ потім перерукоувалися з першого, петербурзького, видання у всіх пізніших виданнях творів Олекси Стороженка: Суворина — 1897 р. (Петербург), Львівської „Просвіти“ — 1911 р., „Українського Слова“ в Берліні (1922 р.). На жаль, в нас під руками є лише видання Львівської „Просвіти“ та „Українського Слова“; припускаємо, що ці видання не одріжняються від першого. Сам Стороженко робить до своїх „Споминок“ таку примітку: „багато де-чого росказував мені старий Корж, але у сім оповіданні тільки те заявляю, що записане преосвященим Гавриїлом“²⁾. Отже сам Стороженку спідчить, що цін передає Гавриїлові записи Коржевих оповідань?

„1827 року, по весні, схотілося мені“ — так починає Стороженко свої „Споминки“ — „подивитися на Ненаситецький поріг, а звідти, водою по Дніпру, спуститися до слобод Капулівки та Покровської і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі коши“. Щоб знайти „чоловічка“, який був добре знайомий з історичними місцями по Дніпру, він, Стороженко, ще з Катеринославу до слободи Михайлівки й там питав людей, де б йому переночувати; вони посилають його до Микити Леонтійовича Коржа. Цей охоче приймає його до себе на ніч і погожується поїхати в ним до Ненаситця й до тих місць, де були Січі. Другого дня рано вони поїхали до Ненаситця, а там у слободі Никольській пайніли дуба „о чотирьох веслах з рульовим“, та й попили в Капулівку, де колись був Баторійов кош“. Сюди вони прибули перед вечором того-ж самого дня; зараз же оглянули острів, оглянули сліди сторовини, а потім через Чортомлик перепили до окопів Коша, що був на правому березі Дніпра в самій Капулівці, де оглядали могили Сірка та інших Запороїців. Стороженко тут посписував з хрестів написи (десять), а потім пішли до Никиполя, а звідти, переночувавши, поїхали кіньми до Покровського. Там оглянули церкву, місця, де були куріні, написи на хрестах та на сволоках стародавніх хат. З Покровського кіньми поїхали назад до Михайлівки через слободу Чумаки. На цю подорож витрачено трохи більше двох днів. Дорогою Корж оповідає Стороженкові про старовину, оповідає те саме, що й у Гавриїла; про ту ж старовину оповідають ще й лоцман та племінник Коржів у Чумаках. Між оповідання Стороженка вставляє написи на хрестах та на сволоках. Отакий загальний зміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа“. „Споминкам“ своїм Олекса Стороженко надає чисто літературну форму й не додержується до послідовності, в якій Гавриїл передає оповідання Коржеві. Твір Стороженка має дванадцять розділів. *Перший* розділ (стор. 296—300)³⁾ присвячено оповіданню про те, як Стороженко попав у Михайлівку до Коржа, якого він до цього часу не знав; Корж розповідає про своїх предків та трохи про себе й свою хату;⁴⁾; при цьому каже, що народився він 1730 року (в Гавриїла 1731 р.). *Другий* розділ (стор. 300—307): Корж показує Стороженкові свій сад та пасіку й оповідає про початок Михайлівки, судової процес в Вермінкою та Пап-

¹⁾ Дорошенко, Д.: Покажчик нової україн. літератури... Чернівці, 1917, стор. 28, ч. 258.

²⁾ „Твори Олекси Стороженка“, видан. т-ва „Просвіта“ у Львові, 1911, стор. 573.

³⁾ Перед першим розділом Стороженка наводять слова Т. Шевченка з його твору „До Основиця“:

„Слава не полявне,
Не полявте, а роскаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия криза
І чиб ми діти...“

⁴⁾ Перший розділ в книжці Гавриїла (стор. 1—3).

чинським, передає зміст другого розділу „Устного повістування...“ (стор. 4—9). На стор. 304—Об пригоди з Коржем у московському Кремлі Стороженко передає в юмористичній формі. Замісць катеринославського губернатора Берха в Стороженка — „Герт“ (стор. 307). Третій розділ (стор. 307—313): діалог Коржа з Зінькою, правнукою своєю; опис хати та відомості про хрещеного батька Качалова й про те, як самому Коржеві дали його прізвище. Умовляються їхати до Капулівки. Відомості про Коржевого хрещеного батька бере з 1-го та 2-го розділів книги Гаврила. Четвертий розділ (стор. 313—317) — їдуть до Ненаситця, љ Корж оповідає дорогою про будування Катеринославу: про Половицю та Лазаря Глобу з його товаришами та садами (в Гаврила стор. 55—61 і 73 та 76). Тут Стороженко вкладає до уст Коржа заяву, що, коли німці-інженери стали рвати порохом пороги, тоді „од того і Кодацький поріг виявився, а то не було його й видю“.¹⁾ Од Михайлівки до Ненаситця Стороженко рахує „верстов з пятнадцять“ (стор. 313), справді-ж їх буде до 50. П'ятий розділ (стор. 317—24): картина Ненаситецького порогу, що чарує й автора, љ Коржа; вони сидять на скелі, дивляться „на Боже чудо“, а Корж розповідає про подоріж Катерини II, закладини в Катеринославі величезного собору та ін., що бачимо в „Устному повістуванні“ (стор. 61—72, 74—75). Розділ шостий (стор. 324—330) од Ненаситця їдуть водою до Капулівки дубом; обидва захоплюються чарівною красою Дніпра. Корж розповідає про територію Запоріжжя (в Гаврила стор. 100—11) та про стародавні села Запорозькі, які були ще „до зруйнування Коша“, всіх слобід сімнадцять, а церков „всіх на всіх з монастирями та січовою було дев'ять“ — те-ж саме, що й у Гаврила (стор. 84—94). Сьомий розділ (стор. 330—338) — Корж спить посеред дуба, який „несло бистринею“; проходять Кичкас, Хортиця, вступають до Великого Лугу; тим часом Стороженко слухає оповідання лоцмана з Капулівки²⁾ про Січ. Колись давно прийшов туди з іншими й писар Попович на прізвище; він був — людина розумна та до того ще й характерник; що-дев'ять років кудись він зникав на якийсь місяць — „ходив напитися живущої води“ — й вертався свіжим, помолоділим. Він рапає товариству, де засновувати Кіш. Так, він порадив осісти над Чортомликом, а потім, як москалі зруйнували Чортомлицьку Січ, він пораяв запорожцям росташуватися „в крейдяній балці коло Каменки“.³⁾ Цей характерник пророкував, де ще будуть Січі; він же говорив, що після зруйнування Січі на Підпільній, козацтво згине, тоді й він сам умре (в Гаврила цього нема). У Великому Лузі Корж прокинувся й вітає його: „адоров був, батьку Великий Луже!“ а потім заспівав:

Ой, Січ-мати, ой Січ-мати,
А Великий Луг — батько...⁴⁾
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити...

1) Стороженко, 816. Цього в Гаврила нема.

2) Скільки відомо, в Капулівці лоцмани не мешкали, там були кріпаки.

3) Стороженко перекладає назву балки „М'ялова“ або „М'яловий оврагъ“, як офіційно по російському звуться та балка, що українська людність звє „Омелове“ або „Омелова балка“, а ця назва не має нічого спільного з російським „м'яль“ — „крейда“. Замісць народної, української назви, Стороженко бере назву російську й перекладає її на українську мову. Звідси в нього „крейдяна балка“. Тільки додаток „коло Каменки“ дає розуміти, що хоче сказати Стороженко (устами лоцмана).

4) Цього рядка в „Устному повістуванні“ ... нема. Порівн. четверту сторінку передмови архієпископа Гаврила.

В Капулівці оглядають місця Січей як на острові, так і на березі; Стороженю спиє написи з могильних хрестів, в тому числі й над Сірком. Текст написів наведено тут; напис над Сірковою могилою наведено неповно, бо Стороженко не міг прочитати всього, та, крім того, й з помилкою: виходить, ніби Сірко вмер „4. мая“ (в дійсності „1. августи“ ст. ст.). До Капулівки приїхали тоді, як вже „вечеріло“, а оглянувшись сліди старовини, як смеркло, пішли пішки до Никиполя, де й ночували. — Таким чином, — розділ цілком незалежний від Гаврила; для нього Стороженко черпає відомості з іншого джерела. Треба запам'ятати ще надзвичайну скорість дуба, за півдня він пройшов від Ненасиття до Капулівки, а це буде верст 150! Скорочує Стороженко й віддалення між Капулівкою й Никиполем.

Восьмий розділ (стор. 338—347) — перебування в Покровському, де була остання, Підлісна, Січ. Приїхали рано, як тільки сонце стало підніматися з-за дерев Великого Лугу, оглянули місце, де були куріні, при чому Корж показував, де саме стояв той чи інший курінь, назву, якого він пам'ятав. Як і в Гаврила, Корж називав тільки 22 куріні (й теж помилковими назвами), решту ж він забув (див. „Устное повествование“, стор. 11—12); описує внутрішню обстанову куріні та картину товариського обіду (так, як і в Гаврила (стор. 36—38); говорить про рибальство та анірачий промисел в Запорожців (Гаврил, стор. 38). Далі йде опис церкви — нової, недавно збудованої, в якій на хорах зберігається старий запорозький іконостас й деякі запорозькі речі (писаній ірмологій, евангеліє, місця для старшини), а Корж оповідає те, що в книзі Гаврила на стор. 39—43. Розділ закінчується оглядом запорозьких намогильних хрестів та двох стародавніх хат з написами в них на сволоках.

Девятий розділ (стор. 347—357) — Корж і Стороженко їдуть кінами з Покровського до Михайлівки; дорогою Корж оповідає про напади Ногайців на Запоріжжя та Гетьманщину, про радути та фігури (Гаврил, стор. 77—83), про запорозький одяг та „муниципію“ запорозьку (*ibid.*, 27—29), про зустріч гостей в зімовникові та чабанське життя (*ibid.*, стор. 30—34). У слободі Чумаках вони зупинилися пообідати в Коржевого племінника; по обіді Корж спочивав, а Стороженко оглядав руїни запорозького зімовника й слухав оповідання племінника про його властника, запорозця Ониська, що сам спалив свою хату з-за того, що його молода жінка не любила його. Оповідання про Ониська та його жінку в „Устному повествованні“... нема. Можливо, що він справді чув його в тих самих Чумаках.

Десятий розділ (357—366). „Од с. Чумаків аж до Михайлівки розказував Корж“ Стороженкові, „як у Запорозців судили, позивались, як і карали за крадіжку, грабунки і смертоубийства“, се б то те саме, що читаемо в четвертому та п'ятому розділах книжки архиєпископа Гаврила (стор. 12—26). Пізно вночі прибули до Михайлівки.

Одинадцятий розділ (стор. 366—374). На пасіці в Коржа Стороженко слухає його оповідання про знищення Текелієм Січі; тут переказано те, що Гаврил помістив у своєму сьомому розділі: „объ атакованіи Сѣчи“ (стор. 44—55). В Стороженка Корж свої оповідання закінчує так: „от тобі, паничу, і кінець!“¹⁾

До своїх записів Коржевих оповідань архиєпископ додає передмову, де зазначає нарітість цих оповідань, а також де-що додає й про самого Коржа, Стороженка в дванадцятому розділі своїх „Споминок“ робить теж саме (стор. 374—379). На початку цього розділу він говорить: „Се було останнє

¹⁾ „Твори Ол. Стороженка“, стор. 374 (видання львівської „Просвіти“).

оповідания Коржа. Після сеї розмови частенько доводилося мені вештатися по Задніпровью, а в турецьку воїну¹⁾ в Бабадазі, де осадились Запорожці; нераз доводилось і розмовляти з старими дідами, бувалими козаками, про Січ, і те саме, без одміни, розказували і вони, що оповідав мені старий Корж²⁾. 1832 року, „на Іванівську ярмарку” в Кременчуці Стороженко чув, як сліпий кобзарь „співав про аруйновання Коша і так подобно до оповідання Коржа”, що Стороженко не втерпів, щоб не записати „ті вірши”: „Гей, із-за зеленого гаю червоне сонечко зйшло; Гей, з московського краю велике військо прийшло... Вірші ці він наводить цілком, і вони справді мало нагадують народну пісню... Закінчує останній розділ відомостями про смерть Коржа (як і Гавриїл говорить в своїй передмові).

Отакий коротенький аміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа”. Аналіз його доводить, що Стороженко, хоч і заявив, що в оповіданні говоритиме лише про те, що „записано преосвященим Гавриїлом”, не обмежується записами останнього, а додає до них інші памятки народної творчості (приказки — про дощ, стор. 366), старовинні написи на хрестах та скелюках, художньо малює картини Ненаситця, Дніпра взагалі та ін., говорити про сучасну йому церкву в селі Покровському і т. д... Словеса Гавриїла він передає в українській мові, але ж надає власний роспорядок та діалогичну форму, а іноді додає до них й де-які властні подробиці. Так, в опису Коржевої хати він не задоволяється тим, що в Гавриїла, а додає де-які риси й од себе (стор. 309) — говорить про малюнки запорожців по стінах. Переказуючи про аруйнування Січі, вносить теж свої риси в сцені обіда Текелія в запорожців (стор. 370), розмови його-ж, а січовиками (стор. 371—372) та старшиною (стор. 373); а говорячи про росташування Запорозців за Дунайм, не може втроматися од іроничного прислів'я: „де вони і теперечка живуть, хліб жують і постолом добро возять” (стор. 374). Завдяки цьому „Устное повествование...” перетворюється в белетристичний твір, з усіма ознаками чисто літературного оповідання. Зрозуміло, що вважати її науково-історичною працею ніяк не можливо, але ж „Споминки” Стороженкові мали свою значіння та вартість. Стороженко ставиться тепло й сердечно до того, про що він говорить. Запорізька територія з своїми степами та природою, Дніпро з своїми порогами й особливо страшний Ненаситець захоплюють Стороженка; він цілком піддається тому враженню, що викликають в ньому природня краса або спомини про минуле, дорогое та славне для нього. Надзвичайний пієтизм, глибокий жаль за колишнім, давнім, замилування всім тим, що він бачить і чує про старе Запорізька — ось ті риси, що бачимо в його „Споминках”. Ними він ще більше популяризує ім'я Коржа й спричинився поширенню серед нашого загалу зацікавлення Запорозькою старовиною; а тон його оповідання передався де-яким дослідувачам (наприклад, Д. І. Еварніцькому в його — „Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа“) та популяризаторам, як ось А. Кащенкові (в його ріжноманітних оповіданнях з Запорозької старовини).

¹⁾ Тобто 1828—1829 рр.

Др. СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.

Ритмика Шевченкової поезії.

На сором нам треба сказати, що ми Українці, хоч відсвяткували столітні роковини уродин нашого генія Тараса Шевченка, хоч що року поминаємо його в роковини смерті, хоч витворили прямо надлюдський культ Шевченка, — то ще і доси не вміємо його поетичних творів читати. З уст декламаторів поем Шевченкових, і то навіть найвизначніших, чував я звичайно тільки патетичну прозу без сліду того чару поезії, яким вони овіяні, який є найбільшою їх окрасою, їх істотою.

Не диво. Чи в чужій, чи навіть в українській школі запізналися ми з атрибутами чужої поезії, з грецькою, латинською метрикою, навчилися читати поезії модерних чужих, ба навіть і своїх поетів, у яких то більше то менше застосовані правила класичної метрики з її ямбами, трохеями (хореями), дактилями, амфібрахами, анапестами і т. п. і очи видячкі гадали ми, що прецінь в поемах нашого найбільшого поета вустрінем ся зовсім певно з усім цим метричним апаратом, хиба що ще в як найбільші видосконалений формі.

Властиво-ж довгий час на формальний бік поезії Шевченка зовсім не звертали у нас уваги. Авторитет Шевченка стояв так високо, захоплення його поезією було таке велике, що ніхто не заставлявся над такими „дрібницями“, бо ця поезія говорила сама за себе і всі читали її, як хто вмів.

Але молодше покоління наших поетів заговорило виразно про мистецьку форму поезії, почало ставляти до форми більші вимоги і річ ясна, що виходячи із свого розвуміння поетичної форми, не пайшло її в поезії Шевченковій, а навпаки богато, богато хиб, так що цю поезію як безформенну прямо знектувало. Був це, як мені здається ся, *Євшан*¹⁾). Дуже несміло став тоді в обороні Шевченкової поезії *Людкевич*.

Як глибоко закорінилося переконання про хиби і недостатки форми в поезії Шевченка, виходить з того, що Якубський (*Тарас Шевченко. Збірник* за редакцією Е. Григорука і П. Філіповича. Державне Видавництво. Київ, 1921. Гл. мою рецензію в Славії I) ще 1921-го р. уважав потрібним в свой гарній праці „Форма поезії Шевченка“ взяти рішучо Шевченка супроти загального погляду на форму його поезії в оборону. Він у вступі

¹⁾ Не маю тут під рукою цієї статті а пишу в пам'ять.

свої праці перш усього констатув, що „у широких колах читачів панув думка, що Тарас Шевченко... що до форми його поезій дуже простий, малокультурний, справді „мужицький” поет... він подав найпростіший, неопрацьований вірш, якого не вмів навіть втиснути в суворі рамки правильного віршового метру. Коли підходить до цього з певними версифікаторськими вимогами, то прийде ся ніби знайти велику плутанину віршової силябіки та тонах в його поезіях, та велику недбайливість що до рими, до строфічної будови та інших елементів складної віршової техніки... доводить ся вказувати на бідність форми¹) поезії Шевченка”. З таким поглядом на Шевченка „треба вирають остаточно порвати, переконати ся в його хибності й твердо проголосити думку, що найбільший в наших поетів був великим майстром віршування, чудово володів усіма його складними тонкощами та його можна й з цього боку поставити поруч зо всіма съвітовими поетами як великого художника слова” — зовсім справедливо каже Якубський.

Зовсім незалежно від того руху серед молодшого покоління наших поетів, що виступили в гаслом мистецької форми, бо навіть раніше, звернув я в семинарічних вправах при читанні поезій Шевченка свою увагу і на їх форму. Здається, стало ся це під впливом того, що я як студент пільно займався Горацием і Софоклем і навчився при тім високо цінити форму поезії, так що опісля як професор забажав і у Шевченка розкрити чари його форми, бачучи таку велику її ріжкіородність. Зпершу і я приступав до того з старими метричними засобами, але небавом, зустрівши ся на кожному кроці з непереможними труднощами, мусів я все ново переконувати ся, що цього чужинецького метричного апарату ніяк не можна прикладати до Шевченкової поезії. То наголос слів тому противиться ся, то анов „стіл” або за богато або за мало, то нарешті виходила-б якась дивна мішаниця всяких метрів, яка прямо противиться всяким знаним доси правилам. А все-ж таки виразно чути було, що форма є і то чудова. Тільки яка? — Яким чином її скопити?

В своїй скруті звернув ся я до наших музиків, які склали композиції до слів Шевченка, і перестудіював особливо Лисенкові композиції. Тут виринув у мене ясно в перший раз музикальний ритм. Стежучи за ним, звернув я свою увагу на ритмiku народних пісень взагалі, зібрах увесь приступний тоді матеріал, перестудіював і його докладно. Я прислухався народним пісням, але це були самі коломийки та козачки. Тут стало ще мені в пригоді, що одного разу зачув я у моого тестя в Рожнові на різдвяні съвятки від колядників жовтісіньку народну колядку, а знов на весіллю моого брата в Немилові (в Радехівщині) мав нагоду почути живі весільні пісні, а далі і обжинкові і так склався у мене живий образ ритмики народних пісень.

Мушу ще згадати про один цікавий прикладок. Одного разу був я у Федьковича і він показав мені деякі свої нові вірші. Я почав їх в голос читати і виходячи тоді ще із старослов'янської метрики, не міг якось попасті на метр і нераз спіткнувся на фальшивим наголосом. Федькович, дуже чутливий на хиби наголосу, зараз поправлив мене і слово по слові в нашій розмові виявилося, що Федькович свої вірші складав, маючи на умі „нуту” якоїсь

¹ I. X. Корш в своїй статті: Шевченко серед поетів Славянства, передрукований в книзі „На спомин 50 років смерті Тараса Шевченка”, Москва 1912, в Повіті видання творів Тараса Шевченка, Українська Накладня, Київ-Літпідг, I, стр. 511, каже: „Що до форми, то він ставив ся до неї досить недбало; це виявляється і в розмірі, виявляється і в ритмі, в котрих він дозволяв собі такі вольності, яких ви не зустрінете і в народній українській пісні... В своїх кращих віршах він неначе більше злопочеть ся про форму, але чим далі, тим меншою він звертає на це уваги”. Велике непорозуміння.

народної пісні. Це пізніше навело мене також на думку, що і у Шевченка, який так тісно вріс ся в народною піснею,¹⁾ що, як знаємо з його біографії, завсіди сипівав, чи рисуючи чи малюючи в академії, чи при всякій нагоді, може також завсіди мотала ся на умі якась пута, коли він складав свої поезії. Відсі та, думав я, і велика мельодийність Шевченкової поезії.

Прикладаючи добутки моїх ритмічних студій до поезії Шевченка, я перш усього зараз таки нашов цілу масу віршів, в яких зовсім виразно дається відчути *коломийковий* і *козачковий* (шумковий) народний ритм. Сипівчість цих віршів на лад коломийки або козачка лежить прямо на долоні. Згодом став мені ясно, що в Шевченковій поезії чути скрізь ритму народних пісень. Не збило мене з пантелеїку ані авторитетне становище Франка, котрий в своїй інтерпретації „Перебенді“, йдучи за Потебнею, сполучув склади в синтактичні групи і так старається пояснити віршову форму в цій поесії.

Висновків цих моїх ритмічних студій — як і богато дечого іншого — я не публікував. Знав про них тільки невеличкий кружок моїх слухачів. Тілько в другому і третім виданні моїй шкільній граматики я помістив маленький додаток „Українське віршування“, де коротенько засував в загальних рисах його істоту і головні прикмети народних ритмів, позначуючи виразно, що і в штучній поезії уживаються українські народні ритми, і наводячи там на це приклади особливо із Шевченка (додати треба, що тоді не було ще „Ритмики українських народних пісень“ Філарета Колесси, яка з'явилася аж 1907). Але наші поети не заглядають до шкільній граматики і так цей додаток аістав для них неавісним. Нарешті в ювілейнім році 1914-ім помістив я в „Рідній Школі“ розвідку „Як читати твори Шевченка“, але і вона, як бачу, не звернула на себе — очевидчаки задля воєнних подій — особливішої уваги, бо н. пр. Якубський про неї нічого не згадав.

З того самого джерела, із праць в українськім семинарі в Чернівцях, бере свій початок велика стосунково праця Василя Сімовича „Віршування“ як додаток до другого видання його щінної „Граматики української мови“ (Київ — Ляйпциг, 1919), що обіймає аж 71 сторону, а богата своїм матеріалом.

Окрім повсталої студія „Наука віршування“, Київ 1922, Б. Якубського, з якою зазнайомити ся не мав я тут спроможності. Одно певне, що Якубський називаних вище праць не знає, для нього „наука українського віршування“ це непочатий край, цілана. За те в своїй „науці“ він залежний від теорії російського поета і критика А. Белого (гл. Л. Білецького Перспективи літературно-наукової критики, Нова Україна, Прага, грудень 1923).

Тепер отже українське віршування вже не непочата цілана, а все таки треба сказати, що Шевченкових поезій ми й досі не вміємо ще читати.

Та дотеперішні досліди аістались не без успіху. Бодай в одній точці треба сконстатувати агоду, а саме, що більш ніж половина поетичної спадщини Шевченка (по рахунку Якубського 11831 віршів, т. зв. 58%) написана роаміром народних пісень, скажім виразно — аложена *коломийковим ритмом*. „Коли-б ми хтіли розклести цей вільний народний ритм на стопи, ми мали-б у ньому й хореї й ямби й пірхї й численну кількість неонів, але не мали-б

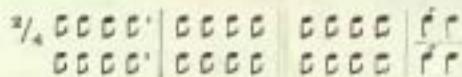
¹⁾ Це підтверджує також Х. Карш в наведеній вище статті на стр. 504 словами: „Він був пронятим до мозку кісток свою рідною піснею. До такого ступні велике його знайомство з цією піснею, до такого ступні безпосередньо ся пісня пройшла всю його істоту, що коли він писав, він іноді, на око, несъвідомо брав уривки з окремих пісень...“ „Як найкращий знавець українських пісень Шевченко зважає не тільки розмір тих пісень, що найближчі у нас відомі, то б то пісень, так мовити, схожих на романси, що складаються в рівних ритмів але він зважає також і більш стародавні пісні обрядові...“ (стр. 510).

жадного метру як правильного чергування наголосів" — зовсім вірно каже Якубський. Тільки „*ападко*” утворюється певний метр, найчастіш — хорейчний”, в чим за Перетцом Якубський добачає процес тонізації народного віршу. Зовсім безпідставно. *Муничний* ритм коломийковий правильно буває також, як що так можна сказати, „хорейчний”, іктус паде на непаристі частини такту, то-ж зовсім не дивно, що і поетичний бував „хорейчний”. Більше диво, як що наголос поетичний з музичним не згоджується, а це буває дуже часто і дастися ся пояснити не інакше як мельодичним наголосом, т. зв. підвищеним тоном так наголошених складів супротив сусідніх складів з низшими тонами. Тому нім зможемо говорити про якінебудь процеси, мусимо перш усього, залишивши всякі спроби зводити цей народний ритм на якінебудь метри, заглубитися в саму істоту коломийкового ритму, пінати його закони. Це тепер на основі праць Філарета Колесси легше дастися досягнути. Особлившу увагу треба звертати на те, як цей народний ритм, в котрій музичний елемент має рішуче значення, отже властиво музичний ритм пристосовано у Шевченка (і у інших наших поетів) до чисто поетичного ритму, бо тут з природи речі можуть показатися деякі ріжниці.

Не хочу поки що вдавати ся в дальші загальні і подрібні питання того відношення, констатую тільки на підставі моїх дослідів коломийкового ритму у Шевченка, що

1. в цім поетичному ритмі рішуче значення має музично-коломийковий ритм;
2. музично-ритмічний наголос згоджується правильно з наголосом слів тільки в закінченнях віршів на складах з подвійною часовою стійністю (в каденціях), які з собою римуються, а перший з обох римованих складів обов'язково наголошується;
3. зрештою наголоси слів часто не згоджуються з музично-ритмічними наголосами, але не можна в тім найти ніякого правила.

Нормальна ритмічна схема коломийкового вірша виглядає отже так:

т. зв. коломийка складається з двох віршів, які з собою римуються; кожний вірш має по 4 такти, а кожний такт по 4 склади однакової стійності, тільки послідній такт кожного вірша має 2 склади подвійної стійності, і ці 2 склади з собою римуються а перший з них обов'язково наголошується. Разом з 2-им і 3-им тактом кожного вірша мусить починати ся нове слово, кожний вірш має отже 2 цезури (пересічки): побічу після першого такту (зазначену '), а головну після 2-го такту (зазначену ||).

Звичайно коломийкові вірші на головний цезурі розпадаються на двоє і пишуться так, що на одну коломийкову строфу виходить не 2, а 4 вірші, з котрих 2-ий з 4-им римуються, але це дійсного стану речі під час не змінює.

До поодиноких точок мусимо ще ось що запримітити:

Наголоси.

Наголоси слів в 3-х перших тактах найчастіше спостерігаємо у Шевченка на третій вісімці, дуже часто на другій, далеко рідше на першій, а найрідше на четвертій вісімці. Здається, що вдається ся мені по закінченню моїх досліджень сконстатувати, що місце наголосу в двох перших тактах того самого вірша гармоніює з собою, за те місце наголосу в третьому такті стоять немов в якімсь протитенстві до попередніх.

Приклади:

1. Вігре буйний, | вігре буйний, | ти з морем гово́риши;
Збуді його, | заграй ти з ним, | спітай синя | море.
2. Защебетав | жайвороном | угору лєтічи,
Закуяла | возуленыма | на дубу сидичи.
3. Зареготіась, | розігнала ся | — та з дуб голо́вою . . .
4. На калій | одиноке | гнадечко гойдáє,
А де-ж ци си | силивейши? | Не заній, не заній.
5. Схаменулись | нехрешченої, | дівалять ся: мелькіє
Щось ліве вверх | по стовбуру | до самого | краю.
6. На самий верх | на гилляці | стáла — в сérце | коле,
Подивійсь | на ці боки | тай лізе до | долу.
7. Кохáйте ся | чорнобрíві | та нé з москалáми,
Бо мосналí | чужкі люди, | роблять ліхо | з вами.
8. Катеріно, | сérце мóє, | лішенько з то бою!
Де ти в сыйті | подінеш ся | з малім сиротою?
9. Сидáть бáтюко | кінець стола, | на руки схиляв ся,
Не лізить ся | на сыйт бóжий, | тяжко звикнів ся,

Франко в своїм виданні Кобзаря наголошує слова і в коломийкових і козачкових віршах. Це має свої добри сторони, але треба бути дуже остережним, бо дуже часто повстає питання, чи поданий ним наголос дійсно правильний, напр. козаченка чи козаченка, дівчина чи дівчина, опівночи чи опівночі, слáонський чи слáбники, дівчиночка чи дівчинська, сиротою чи сиротою, самого чи самого, зібрали ся чи зібрали ся, милéнького чи милéнького, своé чи своé і т. д. і т. д. В поезії може справді бути син і так. Ритм музично-поетичний (мельодичний) модифікує нераз наголос слів. Оскільки і як, треба би цю справу що йно докладно розслідити.

Цезура.

Цезура в коломийковім віршу буває нормально, як це зааночено в схемі, після 1-го і після 2-го такту. Але 1-ша (побічна) цезура нераз, хоч рідко, у Шевченка не заховується. Напр.

Чернобриво|го придала (Катерина).
Кого бог ка|ра на сыйті (Катерина).
А тому, то|му на сыйті (Катерина).
Обізвався ко|зак Павлого
Обізвавсь Тарас Трасило (Тарасова ніч).
І слово тихе|е! О, Боже (Гус).
В селі не ба|чили й не чули (Княжна).
Чи ще мі|тарства, чи вже буде (Сон).
і т. д.

Стилізований коломийковий вірш.

Найважнішою присмакою народних коломийкових віршів є, що по два повні вірші, закінчені римованою каденцією, сполучають ся тісно з собою, так що і синтаксично становить для себе цілість (строфи). Шевченко поширив рамки цього ритму на епічні оповідання, де не заховується ся вже більше

єдність двох приналежних до себе віршів, а думка може нести ся далі і переходити до другої віршової строфі.

Приклади:

1. По улиці вітер віє та сніг замітає,
По улиці вонідти ніку здова шкандибас
Під давінняцю, сердешная, руки простягати
До тих сажих, до багатих, що сина в солдати
Поваторія ваголили . . .
2. Ой сиду я під хатою, на улицю глину,
Як то тій дічкаточка без своєї Ганни,
Без моєї Ганусенни, у хрещика грають.
3. А ви ІІ купуете, їсте на адровя
Та славите Запорожжя, а число кровю
Ота земля напоєна, що картонлю родить,
Вам байдуже, — аби добра була для городу.
4. Замість пива — прямедньюю кров із ребер точутъ,
Просыпіти, кажуть, хочуть материнські очі
Современними огнями . . .
5. Розгуйте си, братайте ся! У чужому краю
Не шумайте, не питайте того, що немає
І на небі . . .
6. А поїх що з матерями Аландова мати
Пішла його зустрічати, съятих привітати
На бересі.

Тут народний вірш коломийковий також стилізований Шевченком для поетичних потреб.

Повна перевага музичного ритму.

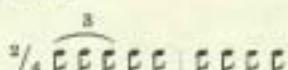
Що у Шевченка музичний ритм грав найважливішу роль, доказом мені на це є:

1. що в першім такті може бути 5 складів замість нормальних 4-х складів, т. зв. три склади займають стільки часу, що два (*тріоля*).

Приклади:

1. Лечу . . . Джало ся, | аж світає, | край неба па|дає . . .
2. Нехай чориб, | червоніє, | полум'ям ві|віє . . .
3. І слово тихе! О, Боже . . .
4. Зареготав ся | я тай годі . . .
5. Чи в що краще, | лучче в світі . . .
6. В селі не бачили й не чули . . .
7. Аж до Межигор'я Спаса . . .
8. Отож і вивчав ся, я ширіс . . .
9. Було роблю що, | чи гульво . . .
10. Лічу в неволі | дні і ночі . . .
11. Бо валили за | шкуру сала . . .
12. Неначе в Бога | за дверима . . .
13. Про ту криницю | москалеву . . .
14. А ти задришанко шинкарко . . .
15. Не малодушіє в неволі . . .

Схема для цих віршів така:

Всі ці вірші стоять в окруженню самих коломийкових віршів або належать як доповнення до другого коломийкового вірша, тому і самі в коломийковими віршами, хоч складів в них є не 14 (чи там в першій віршовій частині 8), як нормальню буває, а 15 (т. зв. 9). Річ ясна, що і вони мусить втиснути ся в музичний коломийковий ритм, а це дісться при помочі *тріольки*. Такі тріольки нічого незвичайного. Я дуже часто чував їх у нашик сільських музиків, а також у кобзаря Імця, особливо на самім початку козачка. Вони тільки съвідчать про те, що і в тім зберігає Шевченко одну наскрізь народну прикмету коломийкового чи козачкового ритму. Музичність (мелодійність) стоїть над словом (складом).

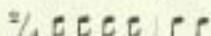
2. Це саме доказує і факт, що у Шевченка з найбільшою легкістю переводить ся заміна 4-х вісімок (складів) одного такту на дві чверті (два склади), або взагалі двох вісімок (складів) на одну чвертку (один склад).

Напр.

(Кому я що | заподіяв? | Чий тяжкі | рузи)
В тілі душу | пакували, | сердце запалили
І галич | силу | — думи роапу стили?

Бачимо отже, що в другім такті коломийкового вірша замість 4-х вісімок маємо 2 чверті — силу.

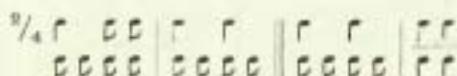
Схема для цих віршів (І таличі силу) така:

Так само

Чи ще митарство, | чи інше | буде?
Буде, буде, | бо холодно, | мороз розум | будить.

т. зв.

Оба вірші римують ся, належать до себе, це коломийкова строфа. Тут другий вірш показує, що перший тільки так, як зазначено в схемі (склади зазначені чверткою мають подвійну часову стійність), можна читати і що тільки таке читання ритмічно правильне.

Так само:

1. А добрі | люди || найдуть тебе | всюди
І на тім съїті добряги || тебе не забудуть.
2. Наш отаман | Гамалія, || отаман за взятий,
Забрав хлопців | тай поїхав || по морю гуляти, —
По морю гуляти, || слави добувати,
Із турецької неволі || братів виволяти . . .

Тут підкреслене люди, — ляти виповняє цілий 2-ий такт двома чвертками замість 4-х вісімок.

Ми навели доси приклади — а їх ще богато, де таке заступство 4-ох вісімок 2-го такту двома чвертками подибується тільки спорадично в коломийковім вірші. Воно очивидчаки має у Шевченка своє значення, служить йому на те, щоб сильніше щось підкреслити, збільшити враження і т. п. Але маємо і такий приклад, де це діється правильно:

Есть на світі | доля, || а хто її | знає?
 Есть на світі | воля, || а хто її | має?
 Есть люди на | світі, || сріблом-златим | скажуть;
 Здається, па|нууютъ, || а долі не | знаютъ,
 Ні долі ні | волі. З иудього та | з горем
 Жупан наді|ваютъ, || а плакати | сором.
 Возьміть срібло-алото || та будьте багаті,
 А я возьму | словои || — лихо вимішвати;
 Затоплю недолю || дрібними словами,
 Затопчу всюлю || босими ногами.
 Тоді я веселій, || тоді я ба|гатий,
 Як буде сер|денько || по волі гу|ляти.

Або

Засыпала в до|ліній || червонна ка|дина,
 Ніби усміхнула|сь || дівчина дістинна . . .

Це такоже, як бачимо, чисто коломийковий ритм, тільки що правильне заступство 4-ох вісімок (складів) 2-ма чвертками (складами) в 2-му такті має на меті особливий натиск покласти на цей такт. Але заразом ми запримічаємо на цім вірші, що хоч загалом розміщення наголосів в такті — так як звичайно в коломийкових віршах — і тут зовсім свободне, то якраз в 2-му такті наголос паде завсіди на першу чвертку — зовсім так само як в другій частині коломийкового вірша, в каденціях віршів, що з собою римуються. Другій частині коломийкового вірша подібна ця перша частина ще і тим, що в ній не заховується цеура після першого такту так правильно, як в звичайному коломийковому вірші: па|нууютъ, наді|науютъ, не|долю, не|волю, ве|селий, сер|денько, до|ліній, усміх|нулась.

Порівнаймо ще

Бо вас лихо | на світ | на сьміх породило,
 Попинали | словои, | — чом не затопили,
 Не виесли | в море, | не розмили | в полі?
 Не питали-б | люди, | що в мене болить;
 Не питали-б | за що | проклинаю | долю,
 Чого вузку | світом; „Нічого робить.“
 Не скагали-б | на сьміх . . .

Маємо тут знаменитий приклад на те, як коломийковий вірш далі розвивається і як все можемо порозуміти *тільки* на основі музичного ритму. Перші два вірші це якраз обговорений нами коломийковий вірш з двома чвертками (складами) в 2-му такті. До них наставують ся дальші вірші з тою самою прикметою, але в 4-му такті другого вірша строфі запримічаємо тільки один склад (замість двох), очивидчаки в часовій стійності двох чверток, т. зв. одної половини. Заразом бачимо, що ці вірші римуються інакше, а саме перший з третім, другий з четвертим, так що тут стрічаємо строфічну будову не з двох, а чотирох віршів.

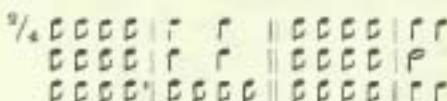
Схема цих віршів виглядає так:

Як тісно цей вірш відходить від звичайним коломийковим віршом, так що він є тільки іншою формою цього-ж вірша, найліпше съвідчить оцей приклад:

А коли почуєш, | що на чужім | полі
Сховали Ярему, | нашком помолись —
Одно сердце | на всім світі | хоч ти помоли ся.

т. зн.

Або:

Сивий ус, ста|ру чуприну | вітер розі|вав
То пріяже, | то послуха, | як кобаар смі|вав,
Як сердце сми|єть ся, | сліш очі | плачуть . . .

Який тут легесенський перехід з одної форми коломийкового вірша в другу!

Таких віршів у Шевченка налічив Якубський 622 і дивним дивом називав він цю безперечну форму коломийкового вірша силябічним віршом („чергування віршів у 12 та в 11 складів“). „Цю вірлову міру — каже він — не можна вважати за народню: ми не знайдемо для неї певної паралелі в народній поезії“. Тому гадаємо, що тут маємо ми справу з **силябічним віршом польського походження**. Це велике непорозуміння і велика помилка. Пісень народних з таким ритмом є величезна маса. Називім тілько найзвичайнішу: Ой не ходи Грицю та на вечериці, бо нема потреби на таку кожному Українцеви знану річ подавати доказів. А знов між силябічним віршом польським а цим українським віршом у Шевченка нема майже нічого спільногого. За те є істотні різниці. По перше авчайший польський силябічний вірш в 13- і 11-складовий; 12-складовий силябічний вірш в польській поезії дуже а дуже рідко подибується. По друге польський 13-складовий силябічний вірш має постійно цезуру після 7-го складу, а 11-складовий після 5-го складу; після 6-го складу *ніколи* в польському силябічному віршові цезури нема.¹⁾ Отже як що лічити мем склади, то наведений український вірш у Шевченка в 12- і 11-складовий — це перша ріжниця. А друга і найважніша ріжниця, що в українськім вірші цезура обовязково мусить пасти після 2-го таєту, цебто коли лічити склади, після 6-го складу.

Безперечно був час, коли польський силябічний вірш служив нам взором для віршування і коли і у нас складали поезії силябічним віршом. Але грубо помиляється, хто каже, що цей вірш держав ся у нас до кінця XVIII-го століття та що Шевченко ним послугується ся. Правда, були у нас ще і недавно поети (Шашкевич, Могильницький, Метлинський, Чарнецький, Лепкий), що складали силябічні вірші. Але з другого боку цей первісно польський вірш вже дуже загоді пристосовував ся у нас до ритмики народних пісень,

¹⁾ За ті ласкаві інформації дивую проф. Вас. Сімовичони.

так що вже в XVII-му в. виступає виразно в формі того коломийкового вірша, який ми у Шевченка якраз сконстрували.

Так треба читати вже панегірик П. Могилі з р. 1632

Пречъ з роїделанскіхъ, смѣтки, оуствишти
границъ, ламенты сердца и тѣрбить;
южъ есть кисель, ахъ досытъ стегана!

Преч наркана.

по схемі: $\frac{2}{4} \text{ Г Г Г Г | Г Г Г Г | Г Г Г Г}$ три рази.
 $\text{Г Г Г Г | Г Г Г Г | Г Г Г Г}$

І загалом треба нам вже нарешті спростувати той фальшивий погляп, що наші вірші XVII-го і XVIII-го в. є силябічні. Перегляньмо докладно хотьби хрестоматію старого українського письменства Пачовського і Возняка, а найдемо там повно віршів, складених зовсім на лад народних пісень (і діялог на різдво, виданий Возняком в № 1 Старої України, 1924, не є силябічний, як думав Возняк). Є там і коломийкові, козачкові і колядкові вірші, а велика ріжнородність і богаство всяких ритмів особливо в Богогласнику нас прямо зачудовує. Душа Українця, що під чужим впливом навчився складати вірші, душа наскрізь музикальна, зараз амодифікувала чужий силябічний вірш на свій лад, підхопила живі народні ритми для своїх віршів.

Не маючи на меті займати ся тут ритмикою українських віршів XVII-го і XVIII-го в., яка вповні на те заслугує, щоб її докладно перестудіювати — це може вдастися мені зробити іншим разом, бажаю цими кількома словами тільки звернути увагу на те, як глибоко коріниться народна ритміка в українській поезії, та що Шевченко як поет наскрізь народний, який так докладно знов не тільки народні пісні, але і давні твори штучної коляди і давні вірші, ніяк не мав причини шукати для своїх віршів чужої форми, не мав потреби захоплювати ся польським силябічним віршом та його переймати. Ця форма, якою Шевченко послугується, була у нас здавендавна і в штучній поезії. Нагадаймо хотьби знану коляду:

Дивная новина: ним панна сина
Породила в Вифлеомі Марія едині.

ритмічна схема якої така:

$\frac{2}{4} \text{ Г Г Г Г | Г Г Г Г | Г Г Г Г}$
 $\text{Г Г Г Г | Г Г Г Г | Г Г Г Г}$

І як тут, так і у Шевченка ми дуже а дуже часто спостерігаємо, що тактам з 4-ма вісімками в однім вірші відповідають такти з 2-ма чвертками в другому вірші, а це дає незбитий доказ, що *тільки музично-ритмічний такт є фундаментом Шевченкового віршування*.

Прикладів на це без ліку. З поміж них вибираємо

а) У *тієї Катерини*. Перші чотири вірші чиста коломийка, а зараз за ними йдуть вірші:

Один Семен Босий, другий Іван Голій,
Третій — славний вдовиченко Іван Ярошенко.
Збадили ми Польщу і всю Україну,
А не бачили такої, як ся Катерина.

т. зн.

$\frac{2}{4} \text{ С С С С | Г Г | С С С С | Г Г}$
 $\text{С С С С | С С С С | С С С С | Г Г}$

б) Або *Ізза гаю сонце сходилів*. П'ять строф. Чотири з них чиста коломийка, тільки друга строфа ось як ритмічно збудована:

Ходить вік годину, ходить він і другу, —
Не виходить чорнобривча із темного лугу.

т. зн.

$\frac{2}{4} \text{ С С С С | Г Г | С С С С | Г Г}$
 $\text{С С С С | С С С С | С С С С | Г Г}$

в) Або *Не так тій вороги*. Після звичайних коломийкових віршів ідуть далі такі:

Щоб з тебе сьміяється, щоб тебе добити,
Без ворогів можна в сьвіті якнебудь прожити,
А ці добрі люди найдуть тебе всюди
І на тім сьвіті добряги тебе не забудуть.

т. зн.

$\frac{2}{4} \text{ С С С С | Г Г | С С С С | Г Г}$
 $\text{С С С С | С С С С | С С С С | Г Г}$

На цих прикладах дуже добре пізнаємо, що поет бажав тим способом зазначити, що та *година* видавалась козакови цілими роками, що той *съміх* страшний та що ці люди не люди а змії.

г) Подібно *На улиці невесела*. Після чистої коломийкової строфи ідуть вірші:

Що-ж мені ро|бити? | Де мені по|йтись?
Чи то в інших | полюбитись, | чи то ут|итись?

— щоб двома складами (замість 4-х) другого такту, який виповняє слово *ро-бити*, зазначити розпушку дівчини.

Або:

Була собі | Гандяя, | каліка не|бога,
Боїлися ся, | молили ся, | що боліли | ноги.

д) Або в коломийконім нірші *Ой я свого чоловіка в дорогу послала*, в другій строфті:

І нагодувала | і спати по|клала,
Сама пішла | до дяка | добувати | пятаха
Тай заночувала.

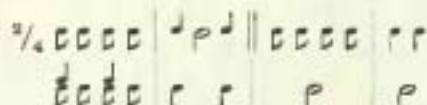
т. зн.

$\frac{2}{4} \text{ С С С С | Г Г | С С С С | Г Г}$
 $\text{С С С С | С С Г | С С С С | С С Г}$
 С С С С | Г Г |

Ще іншу ритмічну комбінацію коломийкового віршу бачимо в пісні невольників, якою починається *Гамалія*. Ця пісня своїм ритмом зовсім схожа на народну пісню

Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Та на Січ рибу їсти . . .

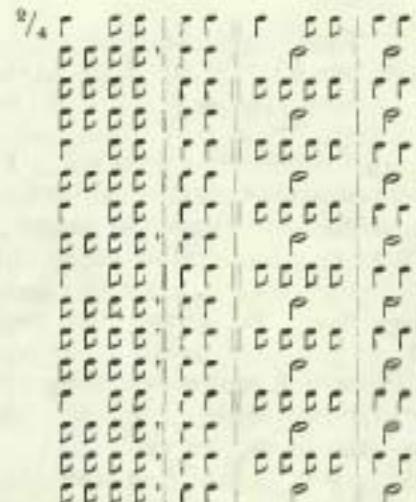
а ритм її тим замітний, що в другому такті першого вірша буває тільки один склад (побіч двох складів в інших інших віршах) — очевидчаки з часовою стійністю двох четвертів або чотирох вісімок, а другий вірш коломийкової строфи виповняє тільки 8, 7 або навіть тільки 6 складів, розмежованих на 4 такти з відповідною часовою стійністю цих складів. Ритмічну схему цієї пісні подав я вже в статті: Як читати твори Шевченка (Рідна Школа, 1914), а тут для наглядності зберу все в одну строфу:

Таким чином виходить, що і перший вірш строфи може мати 11, але і 12 складів; супроти: не-ма, по-вій, за-грай, стойть в четвертій строфті на тім самім місці (2-ий такт) *Боже*, так як супроти чотирох складів першого такту другого віршу: із нашої, не чуемо, та під тими, неси Ти їх, почуємо на тім самім місці в інших віршах стойть та з Вели-, розній, та на сей.

На цей самий лад, хоч знов з деякими відмінами, зложена ця частина *Хустини*, що починається У неділеньку та ранесенько. Це занадто цікавий ритм і нам треба його розібрати.

У неділеньку та ранесенько
Сурмі-труби вигравали,
В похід у дорогу славні компанії
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина
Ту єдину дитину,
Випровожала сестра свого брата
А сірому сиротині.
Випровожала, коня напувала
До вірниці ів криниці,
Виносила вбрую, шабло золотую
І рушеницю гахівницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощала ся при долині,
Дерувала шинту шонками хустину,
Щоб згадував на чужомі.

Перші вірші строфи мають раз 10, чотири рази 11, а три рази 12 складів. Другі вірші завсіди по 8 складів. В першому такті перших віршів строфи замість 4-х вісімок стоять часто одна четвертка з двома вісімками, в третьому такті перших віршів строфи тільки один раз заступлені 4 вісімки четверткою

з двома вісмками. І тут в перших віршах цезура завжди паде після другого такту. Віддаємо гарно що музично-ритмічну будову віршів, виголошуєчи їх як слід, а відчувамо нескавану їх красу і заграють на ново у нас як найживіше всії ті струни, які ворушили душу Шевченка при їх складанні.

Третя на цей самий лад, але знов з деякими відмінами, аложена думка це *У неділеньку та ранесенько*. І тут подаю також ритмічну схему, щоб дати можність порівнати цей ритм з попередушиими.

У неділеньку та ранесенько $\frac{3}{4}$

Ще сонечко не віходило, $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$ | $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$
 А я молоденька на шлях, на дорогу $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$ | $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$
 Невеселая виходила. $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$ | $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$
 Я виходила за гай на долину, $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$ | $\text{G} \text{ G G}$ | $\text{G} \text{ G}$
 Щоб не бачила мати,
Того молодого чумаченка свого
Зострічати.
Ой вострілась я за тими ловами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли, воли полові,
Ідуть, ремигаютъ,
А чумаченка мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притисками яму,
Завернули його у тулу рогожу,
Тай спустили Івана
У ту яму глибокую на високій могилі.
Ой, Боже милій, милій, милосердий,
А я так його любила.

Тут перші вірші строфі мають раз 10, чотири рази 11, пять разів 12, один раз аж 15 складів. Другі вірші строфі мають один раз 4 склади, один раз 6 складів, три рази по 7, а три рази по 8 складів, нарешті 2 рази аж по 9 складів. Річ з того ясна, що складами цих віршів міряти не можна. Так само і метричних стіп тут ніхто не віднайде, бо наголос слів свободний як в коломийковім вірші і не чергують ся тут правильно наголошенні склади з ненаголошеними. Тільки музичний ритм з його законами, де можливі і мельодичні наголоси, є основою таких віршів і тільки заховуючи цей ритм при їх виголошуванню, ми зазнаємо правдивої поетичної роскоші. Ритм один дає можність, що в першому такті перших віршів строфі може бути по 2, 3 і по 4 склади, що навіть в другому такті цих віршів можуть 2 склади замінити ся в 4, що в третьому такті 3 і 4 склади собі відповідають, ба і в четвертому такті один раз замість двох складів бачимо 3. А цезура занеки паде після другого такту. — Другий вірш строфі виконується 9, 8, 7, 6, ба навіть тілько 4 склади, розложені на 4 такти з відповідного часовою стійністю цих складів. Штучна будова, але на тлі ритму незвичайно прозора. Аж просить ся, щоб її виконувати як найбільше музикально, аж просить ся до сlyву.

Це отже неабіті докази, що тільки музично-ритмічний такт як часова одиниця, а не число складів, становить основу Шевченкового вірша (як і народних пісень), та що цього засобу уживає Шевченко не тому, що йому

„стіп“ (складів) не став, а съвідомо, щоб досягнути як найбільшого ефекту, викликати як найбільше враження.

На тому тлі виростають у Шевченка, як правдивого незріваного мистця музичного ритму в віршах, чудові, прямо мельодійні комбінації, так що його вірш вилівається в мельодію і як просить ся, щоб його не так собі якнебудь читати, виголошувати, а неначе съпівати, заховуючи докладно такти і симетрії поодиноких частин вірша.

Возьмім на пр. вірш

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милай гуляє з другою.

Як ці вірші правильно читати? — Це докладно показують всі даліші вірші:

А другая тая, розлучниця злая,
Богата сусідняка, ядова молодая.

т. зн.

$\frac{2}{4}$ С С С С | Г Г | С С С С Г Г
С С С С | С С С С | С С С С Г Г

Отже це знаний нам вже коломийковий ритм. Тому і оба перші вірші (з своїми десятьма складами), що тісно в'язнуться в одну цілість з усіма далішими віршами, мусять виявляти собою коломийковий ритм.

Який саме? — Я їх читаю по цій схемі:

$\frac{2}{4}$ С С С С | Г Г Г Г | або С С С С С С С С | Р Р |

Так виголошую я і пісню Якби мені, мамо, намисто, яка знов має деякі інші ритмічні прикмети.

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла-б я завтра на місто,
А на місті, мамо, на місті
Там музинки грають троїсті;
А дівчаті з парубками лицяють ся, мамо, мамо,

$\frac{2}{4}$ С С С С | Г Г | Р Р | Р Р |
С С С С | Г Г | Р Р | Р Р |
С С С С | Г Г | Р Р | Р Р |
С С С С | Г Г | Р Р | Р Р |
С С С С | С С С С | С С С С | С С С С |

Безталанна я.

Г Г | Г Г | Р | Р |

Ой піду я Богу помолю ся,
Та піду я у найми найму ся,
Та куплю я, мамо, черевинки,
Та найму я троїсті музинки;
Нехай люди не вдивують, нік ні, мамо, потанцюю,

С С С С | С С С С | Р Р | Р Р |
С С С С | С С С С | Р Р | Р Р |
С С С С | С С С С | Р Р | Р Р |
С С С С | С С С С | Р Р | Р Р |
С С С С | С С С С | С С С С | С С С С |

Доленько мен.

Г Г | Г Г | Р | Р |

¹⁾ Я не перечу, що може комусь серед даних обставин видість си більше відповідним розмістити оба перші вірші на такти коломийкового вірша в такий спосіб:

$\frac{2}{4}$ Г Г Г Г | С С С С | Г Г

Це можливе. Тут рішає сяке або таке розуміння змислу пісні.

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої пласти-заплітти,
Бровенята дома вносяти,
В самотній ніку дожити.
А пони я заробляю, чорні брови полиняють,

Безатланна я.

6 6 6 6 | ƒ 6 6 | P P
6 6 6 6 | 6 6 6 6 | P P
6 6 6 6 | ƒ 6 6 | P P
6 6 6 6 | ƒ 6 6 | P P
6 6 6 6 | 6 6 6 6 | 6 6 6 6

P P
P P
P P
P P
P P

P P P P P P

Тут ріжниці обмежують ся на другий такт, а крім того неввичайно харacterистичний для строфічної будови є вірш 5-ий і 6-ий. На долучений схемі все це наглядно виложено. Цікава річ, що цезура при такім розташенню віршів на такти паде після першого такту.

Іншу форму коломийкового вірша маємо в

Ой не п'ять си пана, мели, не п'ять си вода.

Тут в каденціях обох віршів маємо тільки один склад. Схема цього вірша така:

7/ 6 6 6 6 6 6 6 6 P

Що цей вірш є також коломийковий, ясно нам з того, що в 5-ій, 6-ій і 7-ій строфі цьому одному складови в 4-ому такті відповідають зовсім нормальню два склади: *трупу, вкулі, (сизо)крилі, (слу)жили, (прочи)талі, ждала.*

Так само:

Не вернув ся Із походу | гусарин-моєкаль.

Наведем хиба ще такі форми коломийкового вірша у Шевченка:

1. У перетику ходила по оріх	7/ 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ ƒ ƒ
2. Утоптала стежечку через яр	6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ ƒ P
3. Од села до села танці та музики	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
4. Хлопче, молодче в карими очима	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
На що тобі жінка — камінь за плечима	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
5. Ой алід гори та лід кручі	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
Ішли мажі скрипучі;	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
А за ними йде та чорнявані,	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
Та плаче-рида йдучі.	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
6. У горох в чотирох у ночі ходила	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
У ночі ходячи, намисто згубила.	6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 ƒ ƒ
і т. д.	

Ми не маєм зараз на меті вичерпати всі форми коломийкового вірша, а хотіли цим тільки доказати, що музичний ритм зовсім опановує поетичний вірш Шевченка, та що Шевченко ним валюбки послугується, щоб досягнути як найбільших мистецьких ефектів.

Ми глибоко переконані, що таким чином вдалось нам перевести концентричний доказ на те, що Якубський не має рації, коли говорить про силябічні вірші польського походження у Шевченка, аразком яких мали-бути вірші:

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
 Чого серце плаче, ридає, ірчить
 Мов дитя голодне? Серце мое трудне,
 Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?

Ні! Ці вірші треба виголошувати по схемі:

*/. 0 0 0 0 | Г Г | 0 0 0 0 | Г Г а
 0 0 0 0 | Г Г | 0 0 0 0 | Г б
 0 0 0 0 | Г Г | 0 0 0 0 | Г Г а
 0 0 0 0 | Г Г | 0 0 0 0 | Г б

Аж тоді пізнаємо всю красу поезії Шевченка, коли виголошувати мем його вірші ритмічно, коли при виголошуванні мати мем завсіди на умі віддати гарно їх ритм. Це не значить, щоб читати їх, рубаючи такти мов сокирою, визначаючи їх мов молотом, але підставою до доброго виголошування, доброї декламації, мусить завсіди бути ритм вигладжений, вирівнаний; а щоб цього досягнути, треба починати, визначаючи ритм гостро як пританцю і т. п. При вправі ви сам собою як найкраще вигладить ся.

Хоч Сімович (Граматика, стр. 496) каже, що „нам із музичного боку віршів розбрати не можна“, то це може хиба відноситися до віршів тих наших поетів, що послугуються чуланецькими метрами, а піколи до народних пісень, ніколи до Шевченкової поезії. Ані з означенням числом складів, ані з всякими метрами, ані навіть з синтаксичними групами-стопами до Шевченка, як ми бачили, приступити не можна. І я стою твердо на тім, що Шевченкові вірші інакше, як на основі музичного ритму розбрати, читати і виголошувати годі, бо в противнім разі затирається і пропадає марно велика їх краса.

Але як всякий музичний твір, де отже безперечно мусить бути захованій ритм, під рукою доброго виконавця, доброго диригента — на це в всяки знахи, а крім того і музикальне чуття виконавця, виходить для нашого уха до крайності викінченим з усіма як найточнішими, як найніжнішими відтінками, дає нам повну мистецьку наслоду і ми раємося в ритмічних хвилях тонів, розложених на ріжну часову міру, не відчуваючи при такім виконанні твердої схеми ритму і тактів, хоч вона становить основу мистецького виконання. — Так і поезії Шевченка аж тоді заставлять нас роскошувати в повній мистецькій наслоді, коли при їх читанні або виголошуванню станемо мистецькими виконавцями чудового їх ритмічного складу. Аж тоді вийдуть думки нашого геніального кобзаря, всі тонкощі його більшого чи меншого душевного зворушення, всі ступні теплоти і піжності його доброї душі, його гарячого серця, всі відтінки іронії дуже плястично наверх, що йно таке виконання робить нам ці поезії вповні зрозумілими, бо воно одно в силі збудити в нашій душі в найбільший мірі всі ті найніжніші хвилювання душі Тараса, які й пестили, більше або менше ворушили чи бентежили, чи до крайності обурювали при їх написанню; аж тоді викличуть ці поезії у нас повне і найглибше враження. Хто каже, що читати або виголошувати поезії повинно-б ся найкраще так як прозу, щоб не було знати і не було чути її віршової будови, той загоді аріактється всеї тої душевної роскоші і наслоди, яку повинно дати поетичне звязане слово; той взагалі нехтує це, що становить істоту поезії, без чого поезія став, нехай і поетичною, але тільки прозою. Можемо дуже добре відчути всю ріжницю того, коли напр.

виголосимо, хотіби і найкраще, останній уступ Шевченкової поеми На вічну пам'ять Котляревському так, як звичайно виголошуємо прозу — і вийде з того кінець дуже гарного надгробного слова, а більше нічого, або коли виголосимо його з мистецьким збереженням його ритмічності, — тоді це гарне надгробне слово задзвінить в нашім усі цілою оркестральною симфонією, що всіми тонами жалю по Котляревським, всіми блесками екстази козацькою славою, всіми ніжностями почувань одинокости, сирітства, любові до України геть до краю рознорушить нашу душу. Чому-ж мали-б ми зрикати ся цієї музики поетичного слова?

Козачковий (шумковий) ритм.

Хто не знає жвавого, веселого козачка, дуже рідного коломийці, при танці якого народ перекидається жартівливими, дотепними, повними гумору а деколи такими віршами, що від них аж червоніти ся треба? Такі козачкові вірші складає такоже Шевченко і їх основою є також музично-козачковий ритм, якого схема ось яка:

т. ан. чотири вірші, які по два, то лише другий з четвертим римують ся. Кождий вірш складається з двох тактів, а кождий такт має по чотири склади однакової стійності. Цезура звичайно паде після першого такту, але деколи занедбується ся.

Такі чисто козачкові ритми є:

Ой стрічечну | до стрічечки
Мережаю | три нічечки,
Мережаю, | вишивала,
У неділю | погулью.

Або:
Над Дніпровою сагою
Стойть янір | між лозою,
Мік лозою | в ялиню,
З червоною | калинбою.

(з занедбаною цезурою: Дніпрово-ю, вірно-ї, дінчаточ-ка, вихожаю-чи, гадонь-ки);

так само:
Ой по горі | ромен цвіте,
Долиною | козак іде
Та у журби | питаеться:
Де та доля | пишається?

так само:
Туман, туман | долиною —
Добре жити | з родиною;
А ще лучче | за горою
З дружининою | молодою.

і т. д.

Наголос і тут свободній, а тільки ритм дергається вірш прикупом. Цей вірш неначе пливний, нема в ньому каденцій як в коломийковому вірші, він не-наче все преться вперед та вперед. Що і тут, так само як в коломийковому вірші, такт можуть виповнювати не чотири, а три, або і два склади відповідно збільшеної стійності, це в ритмічній будові вірша розуміється самим собою. Ось зараз друга (а так само і третя) строфа наведеного вище вірша „Ой стрічечку до стрічечки“ така:

Ой плахточка-черичаточка —
Дивуйте ся, дівчинаточка!
Дивуйте ся, парубки,
Запорозькі козаки!

т. зв.

$\frac{2}{4}$ **Б Б Б Б || Б Б Б Б** а
Б Б Б Б || Б Б Б Б а
Б Б Б Б || Б Б Г б
Б Б Б Б || Б Б Г б

так само:

Шелесь, шелесь | по дубині,
Шамон хлопці | погубили;
Тілько наймит | не згубив,
Удовівну | полюбив.

Так само добре пізнати характер козачкового вірша:

Як була я | молодиця,
Цілували | мене в лиця,
А як стала | стара баба,
Цілували-б, | була-б рада.

Строфа козачкового віршу поширюється на 8 віршів в „Світі ясний, сьвіті тихий“. Тут ще бачимо занедбання цезури: багряниця-ми, розпяті-єм, о-нучі.

Іншшу строфічну будову козачкового ритму бачимо:

І широкую долину	$\frac{2}{4}$ Б Б Б Б Б Б Б Б
І високую могилу	Б Б Б Б Б Б Б Б
І вечірнюю годину	Б Б Б Б Б Б Б Б
І що снилось, гонорилось,	Б Б Б Б Б Б Б Б
Не забуду я.	Б Б Б Б Г

Тут в трох перших віршах занедбана цезура, а в п'ятім вірші другий такт виповняє один склад. За цею строфою ідуть ще 2 такі строфи.

Чудову строфу козачкового ритму бачимо в „Косарі“:

Понад полем іде,	$\frac{2}{4}$ Б Б Г Б Б Г
Не покоси кладе,	Б Б Г Б Б Г
Не покоси, кладе гори:	Б Б Б Б Б Б Б Б
Стогне земля, стогне море,	Б Б Б Б Б Б Б Б
Стогне та гуде.	Б Б Б Б Г

Подібно:

Ой одна а, одна	$\frac{2}{4}$	Б Б Г Б Б Г
Як баліночка в полі,		Б Б Г Б Б Б Б
Та не дав мені Бог		Б Б Г Б Б Г
Ані щастя, ні долі.		Б Б Г Б Б Б Б

Наведім ще одну строфічну будову козачкового ритму, щоб показати, що і в тім ритмі не число складів, а заховання часової одиниці такту — чи то з чотирма, трома, двома, чи навіть з одним складом — головна річ.

По дорозі ран, ран,	$\frac{2}{4}$	Б Б Б Б Г Г
Нехай буде так, так!		Б Б Б Б Г Г
Якби тани молодиці		Б Б Б Б Б Б Б Б
Посіяти мак, мак,		Б Б Б Б Г Г
Дам лиха замаблукам,		Г Б Б Б Б Б Б
Дам лиха закаблукам,		Г Б Б Б Б Г
Останеться й передам.		Б Б Б Б Б Б Г

В козачковім ритмі йде також і пісня кобзаря в Гайдамаках:

Ой Волохи, Волохи!	$\frac{2}{4}$	Б Б Г Б Б Б Б
Вас остало си трохи.		Б Б Г Б Б Б Б
І ми, Молдавани,		Б Б Г Б Б Г
Тепер ви не пани. ¹⁾		Б Б Г Б Б Г
Ваші господарі		Б Б Б Б Г Г
Наймити татарам,		Б Б Б Б Г Г
і т. д.		

Вже на цім прикладі бачимо, що козачковий нірш уживається не тільки в своїй звичайній, зазначеній вище строфічній будові, але стилізований Шевченком для потреб поетичного оповідання без всякої строфічної будови. Це наглядно видно в поемі *Чернець*:

У Київі на Подолі	$\frac{2}{4}$	Б Б Б Б Б Б Б Б
Було колись і ніколи		Б Б Б Б Б Б Б Б
Не вернеться, що діялось,		Б Б Б Б Б Б Б Б
Не вернеться... А я, брате,		Б Б Б Б Б Б Б Б
Таки буду сподіватись		Б Б Б Б Б Б Б Б
і т. д.		

Так само в *Хустині*:

Чи то на те божа воля,	$\frac{2}{4}$	Б Б Б Б Б Б Б Б
Чи такая її лоля? і т. д.		Б Б Б Б Б Б Б Б

В прологу *Наймички*:

У неділю вранці рано	$\frac{2}{4}$	Б Б Б Б Б Б Б Б
Поле крило си туманом і т. д.		Б Б Б Б Б Б Б Б

¹⁾ Наголос паны, зазначуваний деякими видавцями, ритмом неопранданий.

Або:

Ой у полі могила, $\frac{2}{4} \text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$
Там утова ходила і т. д. $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$

В Слові:

Змія хату запалила, $\frac{2}{4} \text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Дітям ваші нанарила, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Поморщила постоли, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$
Полетіла мовчанка і т. д. $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$

В Причинний:

Пограємося, погуляймо, $\frac{2}{4} \text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Та пісеньку заспіваймо! $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Ух! Ух! $\text{ Р} || \text{ Р}$
Соломяній дух, дух! $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Г Г}$
Мене мати порошила, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Нехрещену полошила. $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Місяченьку, $\text{ Г Г} | \text{ Г Г}$
Наш голубоньку! $\text{ Г Г} | \text{ Г Г}$
Ходи до нас вечерити: $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
У нас ковак я очереті, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
В очереті, в осоці, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$
Срібний перстень на руці і т. д. $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Г}$

Чудово уживає Шевченко даних йому козачковим ритмом засобів до незвичайно живого малюнку у *Сні*:

Нагодовані, обуті, $\frac{2}{4} \text{ Б Б Б Б} | \text{ Б Б Б Б}$
І кайданами окуті $\text{ Б Б Б Б} | \text{ Б Б Б Б}$
Муштрують ся. Далі гляну — $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
У долині лов у ямі $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
На багині город мріє, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
Над ним хмарою чорніє $\text{ Б Б Б Б} | \text{ Б Б Б Б}$
Туман тиїкий . . . Долітаво, $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Б Б Б Б}$
То город без краю. $\text{ Б Б Б Б} || \text{ Г Г}$
Чи то турецький, $\text{ Г Б Б} | \text{ Г Г}$
Чи то німецький? $\text{ Г Б Б} | \text{ Г Г}$
А може те, що й московський, $\text{ Б Б Б} || \text{ Б Б Б}$
Церкви та палати $\text{ Б Б Б} | \text{ Г Г}$
Та пани пузаті $\text{ Б Б Б} | \text{ Г Г}$
І ні однієїкої хати $\{ \text{ Г Б Б} | \text{ Г Г}$
і т. д. $\{ \text{ Г Б Б} | \text{ Г Г}$

Вслушаймо ся добре в музику цього ритму. І чуємо марш москалів на муштрі, бачимо далі город без *краю* (две чвертки замість звичайних чотирох вісімок малоють нам це дуже наглядно), чуємо тонку іронію над безахарактерностю цього города в ритмі Г Б Б Г Г , бачимо *великі* палати і панів пузатих (це залишено двома чвертками), а нарешті розложеннем слів *І ні однієїкої хати* на чотири такти, т. зв. на *два вірші* малоє нам Шевченко не тільки те, що це зовсім йому чужий город, але і глибоке зворушення своєї душі, повне безмежного жалю або подібного почування; це виражене

таким способом, що навіть обовязкову цезауру після двох тактів (конець вірша) занедбано, а складам дано подвійну часову вартість. Нехай же тут хтонебудь дійде кінця не з ритмом, а з складами, з метрами! Замість живого, зовсім наглядного, великого малионку вийшло-б ні це ні то.

Ми лишаємо на боді такі прикмети козачкового вірша, як рими, строфі і т. п. — хоч і це було-б важне для повного вияснення мистецького віршування Шевченка —, бо вся наша увага зараз звернена на переведення доказу, що у Шевченка і в цім козачковім вірші *тільки* музичний ритм становить всю його істоту і основу, і ми глибоко переконані, що цей доказ нам вповні вдав ся. Підпирає його ще й той факт, що козачковий вірш з найбільшою легкістю всувається в рамки коломийкового, як це часто буває. Напр.

Ой умер старий батько	2/4	Г 00 00000
І старенька мати,		Г 00 00000
Та нема кому щирої		0000 00000
Тій радоники дати:		00 Г 00000
Що мені на сьогi сиротi робити?		0000' Г Г 00000 Г Г
Чи йти в люди жити, чи дома журитись?		0000' Г Г 00000 Г Г
Ой піду я в гай зелений, посажу я руту,		0000' 00000 00000 Г Г
Як що зайде тая рута, остануся тута.		0000' 00000 00000 Г Г
І т. д.		

Річ ясна, що всі таї переходи дадуть ся зрозуміти тільки із музичного ритму.

Щоб тій докази вичерпати, наведу ще думку *I багата я*:

I багата я	2/4	00 Г Г Г
I вродлива я,		00 Г Г Г
Та не маю собі пари,		0000 00000
Безталанна я.		00 Г Г Г
Полюбась би я,		00 Г 00 Г
Одружилась би я		00 Г 00 Г
З чорнобривим сиротою,		0000 00000
Та не воля моя.		00 Г 00 Г
Тяжко, ваняко в сьогi жохти.		0000 00 Г
I нікого не любить,		0000 00 Г
Оксамитовы жупани		0000 00000
Одиноїй носить.		00 Г 00 Г

В першій строфі другий і четвертий вірш мають по 5 складів. В другій строфі ці самі вірші по 6 складів. В третьій строфі перший і другий вірш мають по 7, а четвертий тільки 6 складів. Четверта і п'ята строфа збудована так як друга. Один тільки третій вірш всіх строф має постійно 8 складів, він і показує, що це козачковий ритм. Яка тут отже ріжнородність в числі складів і що з ними почати без ритму?

Вони розкладають ся в розмаїтій спосіб на два такти. Другий такт тільки в першій строфі в визначеніх вже вище п'ятискладових віршах виповнюється двома складами в вартості двох четвертік, у всіх інших строфах цей такт збудований по схемі 00 Г. Перший такт належних віршів має

скрізь форму 55Г з вміжкою третьої строфі, де він тільки в четвертім вірші згоджується з тою формою, а в першім і другім вірші складається з чотирох вісімок. Отже бачимо такоже і в складі тaktів велику розмаїтість, але ритм і тільки ритм держить це все прикупі і виходить прямо чудова, несрінана музика, скомпонована поетичним словом.

На той сам лад, зовсім на лад якраз описаної другої строфі, збудована і пісенька *Полюбила ся я*.

Маючи це все перед очима, треба рішучо сказати, що дошукувати ся в козачкових віршах чотиристопового акаталектичного хорея, як це робить Якубський, або якихнебудь анапестів і т. п. ніяк не можна, а треба нам навчити ся розуміти і цінити у Шевченка козачковий, так само як коломийковий ритм, бо він один легко нам вияснить всю його рікнородність, всі дійсно мистецькі тонкощі орудування ним для досягнення найкращих ефектів; він один показує в віршуванню Шевченка лад і систему.

Колядкові вірші у Шевченка.

Якубський виріжняє — побіч коломийкових, силибічних, чотиристопових акаталектичних хорейчих віршів у Шевченка — ще третю велику групу віршів, що обіймає 6381 віршів, т. зв. 31%, усіх віршової спадщини Шевченка. Вірші цеї групи зложені, як Якубський думає, чотиристоповим ямбом. „Цей ямбічний метр, треба гадати, *російського, походження*” — догадується Якубський. „Ні в кого з наших поетів після Шевченка нема такого високогарного ямбу, ніхто в нас не володіє так майстерно всім ритмічним богацтвом „ямбічного діметра”, як автор Кобзаря... Надзвичайна легкість, сильну чистість, музичність ямбів Кобзаря навіть і так, при поверховому читанні, кидається ся в очі” — міркує Якубський. Він ще дещо запримітив у Шевченка: „Як далеко була від Шевченка дрібна та глуха шкільна теорія віршування, що вважає й досі хорея й ямба за прямо протилежні стопи, це видно з того, з якою легкістю переходить він від одного з цих метрів до другого, химерно комбінуючи хорейчні й ямбічні рядки та не боючися за цілість свого ритму”. Цікаве спостереження, але коли так, то чому цей вірш все таки називається чотиристоповим ямбом?

Не дастъ ся заперечити, що деякі вірші Шевченкові справді виглядають так, якби зложені були ямбами. Напр. *Вечір*. Але і тут в третьій строфі найдете вірш

Затихло все... Тілько дівчата,

який словом *тілько* (не *тілько*) протестує проти ямба.

Коли-ж взяти цю віршову будову у Шевченка як цілість, розібрати її докладніше, тоді покажеться якась така неправильність цих кібіто ямбів, якась така мішанина, що її годі виправдувати „химерним комбінуванням хорейчих і ямбічних рядків” та ще і захоплювати ся такою штуковою, хоч це безперечно дуже широкий „принцип”.

Проти погляду, що ці вірші є ямбічні, протестують перш усього *наголоси*:

блідий (замість блідий). — Причинна.

ліг біля моря — Причинна. Тут натиск паде рішучо на *ліг*, а не на *блія*, яке як приіменник властиво остав в мові без наголосу.

встануть, підуть, вийдуть, вигляне, злодій, дарма і взагалі цілий вірш

Злодій заплаче, дарма що злодій.

В першому виданні з р. 1841 в Гребічиній Ластівці поеми На вічну пам'ять Котляревському ці вірші так надруковані:

Встануть сердеги працювати,
Підуть корови по діброні,
Вийдуть дівчата воду брати,
Вигляне сонце. Рай тай годі!
Верба съм'єть ся — съято скрізь!
Злодій заплаче, дарма, що злодій.

Річ кожному ясна, що тут про ямбічний вірш мови бути не може. Але від видання Доманицького пишуть ці вірші вже ось як (в виданні Сімовича):

Встануть сердеги працювати
Корови підуть по діброні,
Дівчата вийдуть воду брати,
І сонце гляне — рай тай годі!
Верба съм'єть ся, съято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.

Видавці виправдують цю зміну так: „Шевченко в пізніших часах, як уже сам додивляв ся, щоб були чисті ямби, посправляв усоди (в рукописі Суліїва) ці вірші на ямби, але первісно було так — а це-ж один з перших творів Шевченка” (гл. Сімович, Граматика, стор. 506, нотка 2).

Щоб Шевченко сам посправляв ці вірші на ямби, іррити не хочеться а провірити не маю можності. Треба би бачити рукопись Суліїва. Далеко правдоподібніше, що коли лагодилося нове видання Кобзаря, то вже ті, що приготовляли рукопись (Суліїва) до друку, самі поробили ці зміни, щоб сяк чи так дістати ямби (всього таки не виправили), щоб таким чином поправити Шевченка на поета, бо який же з Шевченка був би поет — без ямбів?

Рукопись переглянув сам Шевченко. Чи він ці пороблені кимсь іншим зміни в тексті добачив і їх дійсно апробував, це велике питання. Маю відвагу це заперечити. Бо прочитайте в голос обі наведені редакції, а ніхто здається ся не заперечити, що перша редакція (самого Шевченка) рішучо краща, синтактично (своїм порядком слів) ліпша, правильніша (гадки починаються присудком: *засне, повіс, пішла, встануть, підуть, вийдуть, вигляне*).

Ще менше доказів на це, що Шевченко „в пізніших часах сам додивляв ся, щоб були чисті ямби” в його поезії. Зарааз побачимо якраз протилежне. Але отак то повставали у Шевченка ямби, бо як же-ж найбільший поет України та щоб міг обійтися без ямбів?! І вірші Шевченка ще й доси поправляють видавці поному. Аж сором сказати.

шляхта, слово — Інтродукція, Гайдамаки. Зайцев, розуміється, виправляючи Шевченкові вірші, щоб з кобзаря зробити справжнього поета, змінив ці вірші так: Замість *Шляхта сказала ся — Панки сказали ся*, а замість *Слово гонору — Гонору слово*, а все тільки на те, щоб добути трохи ямбів. Так робити з віршами Шевченка — прямо не годить ся,

вимісти хату, внеси дрова — Ярема.

одчінлай проклітий жице, пане — Конфедерати.

І слово ясновельможні наголошується звичайно ясно, а не ясно. Так само съятопомазану — не съятоб — (Царі).

Так само на слові: Що? — Скажеш шельмо? (Титар), на такім же Що в Відьмі, на звір тілько вие (Гонта в Умані), на стать козакові (Гамалія), на всѣх перерізали (Варнак), на хто (І становим гнучим) лежить важкий наголос; ці слова не можуть бути без наголосу — задля уроєних ямбів! — Я не хочу витягати всяких дальших висновків з того, що напр. приіменники попід, поміж, коло і т. д., якими часто починаються нібито ямбічні вірші, мусіли-б мати непрородний наголос.

дітій, стидбм, простѣ — Съято в Чигиринѣ.

огрѣзки — Гонта в Умані.

За що боролись ми — Чигирин. — Не за щб, а здѣшо повинно бути. лаѣ, тихб, в хатѣ, найтвѣрезѣйший, борї та болота, пустота — Сон. старій, ми пташки, як розкопувати муть, три сестрї — Великий Льох. побросту — Наймичка.

наші паны — Посланіе.

ожеїмв ся неббрак, лішень, хоч з гбрн та в воду, І все дітій і все дітій — Відьма.

кажѣ (кілька разів), бачиш, съвітом — Не спало ся.

гостей, з дітьми, скртпі — Княжна.

мік людьми, як людѣ — Моїм соузникам.

що ви творйтѣ — Чернець.

відкли, людьми — Москалева криниця.

головня — знаю тілько головня, а тут задля ямбів мусіло-б бути гбловня або головня, червонѣ по пустинѣ — У Бога за дверми.

Супроти захбдимось в добрий час — коло рабнї заходівсь — Царі. а письма нѣма — Добро, у кого є господа.

присыпівуб, примовляє, чи жива — Титарівна.

два трупи на полі нашли — Марина.

серед ночі — Матері.

Не похвали, захбда сонця, ій Богу — Хиба самому написать. стїну — Петрусь.

спряжї (не конї, але всю шляхту на огнї) — Буває в неволї. Курѧть ся амфорї, сестер — Неофіти.

правдї гонителю — Юродивий.

зєрна неправди — Доля.

з глеком, в пелюшках — Марія.

тугї — Плач Ярославни.

незабаром, гусляра, гусляра — Саул.

вірші — 1861 р.

Здається мені, що протест наголосів против ямбічної теорії такий сильний, що юже це саме повинно-б заставити ямбічних теоретиків свою теорію зревідувати, бо „химерними“ комбінаціями хорей з ямбами таких явних протестів вияснити годі. І яка це арештою наука, що основується на химерах.

Додати ще треба, що уроєні ямби заставили видавців (а також і лексико-графів!) часто вказувати спеціально наголоси противні нормальним наголосам: кіснїки, заквітчала і т. д.

Як зрештою при нібито ямбічному складі читати такі вірші, як

В степу, в невищемому полі
 Середні землі половецької ...
 Сватів упіймі
 Й самі простягли ся Плач Ярославини.

Або:

Давно це діялось колись
 У неділю на селі
 У франді, на стаді
 Сиділи лірники та грали ...

А таких дуже богато місць.

Ні! Нічого тут ніхто не вдіє ні з ямбами, ні з „химерними“ їх комбінаціями з хореями, ні з „ліпометричними“ дастилями, що чергаються з „гіперметричним ямбом“, ні загалом а ніякими шкільними метрами, бо припадковий якіненебудь метричний схемі одного вірша зараз таки противить ся метрична схема іншого вірша, а всю ту ріжкординість виясновати химерами — це юже найбільша химера. В такому разі мали би повну рацію ті, що нехтують поезію Шевченка як беафоремну.

Мистецтво віршування у Шевченка піанаємо і вияснимо, коли найдемо в нім систему, лад, порядок, одним словом — закони, а не самоволю, химеру. А що така система у Шевченка дійсно є, система музично-ритмічна, це ми можемо на найбільшій частині його віршів показали і тепер ще дорешти покажемо.

Хто піанав вже доси силу музичного ритму в віршуванню Шевченка, той і в цих віршах, про які якраз іде мова, перш усього шукати ми народного ритму і знайде, що таким музичним ритмом народним є *колоядковий ритм*. Із цього ритму дадуться вияснити зовсім природно всі ті труднощі, якими доси морочили собі і другим голову ті, що силкувалися до цієї групи Шевченкових віршів прикладати норми метричної системи віршування. І покажеться ясно, що Шевченко зовсім не потребував для своїх найкращих віршів пожичати форми з російської поезії, бо мав готові форми, витворені українським народом здавна для своїх поетичних потреб.

Характеристичною прикметою колядкового ритму є, що такти його складаються не із чотирох або двох, а із трох часових одиниць. Наголос ритмічний паде завсіди на перший склад посліднього такту (нормально таоже і перед цезурою). Найкращий чистий колядковий ритм у Шевченка читаємо в цих віршах:

Затих мій сивий, битий тугою,
 Поник старою буй-голововою,
 Вечірнє сонце гай золотило,
 Дійпро і поле золотом ирило;
 Собор Мазепин сеє, біле,
 Батьків Богдана могила мріє,
 Київським шляхом верби похилі
 Требратні давні могили виріли;
 З Трубайлом Альта мік осокою
 Зійшлися, зedнались мов брат з сестрою
 І все тё, все те радує очі,
 А серце плаче, глянути не хоче.

Схема цих віршів така:

3/8 0 0 0 | f c | 0 0 0 | f c

т. зи. тактів є чотири, три часові одиниці складаються на один тakt, але в другім (звичайно) і в четвертім такті (правильно) є тільки по два склади, з котрих перший є подвійної часової стійності і має на собі наголос. Наголос в інших тактах зовсім *свобідний*. І так в першому такті 10 разів паде на другий, а два рази на перший склад; в третьому такті 8 разів на перший, 3 рази на другий склад, а один раз без виразного наголосу (*між осо-кою*). Цезура паде після другого такту (приклади з народних колядок, щедрівок і т. д. в моїй шкільній граматиці).

Інший незвичайно гарний колядковий вірш маємо на початку поеми Титар (розділений в письмі на місці цезури на два вірші):

У гаю, | гаю, | вітру не має.
Місяць ви[со]ко, | зіроньки | синять —
Вийди, серденько, | я вигля[даю];
Хоч на го[дину], | моя рибчина!
Виглянь то[лубко], | та повор[куем],
Та посу[муем]. | Бо я да[ленко]
Сю ніч ман[дроу], | Виглянь же | пташко,
Мое серденько, | поки близенько,
Та повор[куем]... | Ох тяжко, | важко.

Тут так само наголос в першому і третьому такті паде то на перший то на другий склад. Колядкові вірші не мусить римувати ся (гл. про це мою шкільну граматику) і число віршів неозначене. Колядковий ритм веначе пливе все далі і далі, все рівномірним, лагідним, хвилястим рухом в безконечність.

Але Шевченко вміє з нього витворити і прекрасну строфічну будову, напр.

Ой маю, | маю | я оче[н]ята —
Нікого, | мати, | та огля[дати],
Нікого, | серденько, | та огля[дати].

Ой маю, | маю | і руче[н]ята —
Нікого, | матінко, | та обімати,
Нікого, | серденько, | та обні[мати].

Ой маю, | маю | і ноже[н]ята —
Та ні з ким, | матінко, | потанцовати,
Та ні з ким, | серденько, | потанцо[вати].

Чудова музично-ритмічна будова. Тут бачимо такоже, що принцип — три часові одиниці складають ся на один тakt — находить свій повний вираз в тім, що в другім такті, де звичайно буває тільки два склади, можуть бути і три рівноварті склади, з котрих перший наголошується. Супроти *маю*, *мати* другого такту стоять жкже в третім вірші першої строфі *серденько*. В другім такті другої строфі супроти *маю* стоять жкже в другім і третім вірші трискладове слово *матінко*, *серденько*. Так само в третьій строфі. Діється ся це у Шевченка не без причини. Цим — *мати*, *матінко*, *серденько* —

він очевидчіше виразити живійше зворушення, вищий ступінь ніжності і т. п. — Наголос в перших тактах то на першому, то на другому складі, в третіх тараках невиразний (індиферентний). — По тім всім чи можна мати ліпший доказ на те, що тільки з ритму можна цю віршову будову розуміти?

Як знаменито Шевченко орудує цим ритмом, показує нам вірш Н. Н. (*О мої думи, о слово алая!*). Щоб це наглядно показати подаємо тут ритмічну схему:

О мої думи! О слово алая!	3/4			
За тебе марно я в чужому краю				
Караюсь, мучу ся... але не знаюсь!				
Люблю як ширу, вірну дружину,				
Як беззалинну свою Україну!				
Роби, що хочеш, в темним во мню!				
Тілько не кидай! В пекло з тобою				
Пошкандибаю... Ти привітала				
Нерона лютого, Сврданавала,				
Ірода, Каїна, Христа, Сократа.				
О непотребна! Кесаря ката				
І Грека доброго ти полюбила				
Однаковісінько, — бо заплатили.				
А я убогий, що принесу я?				
За що сірому ти пощлувш?				
За пісню-думу: „Ой гаю, гаю?”				
І не таї як я дармо съпінаюсь!				
І чудно й нудно, як поміркую,				
Що часто котятъ си голови буй				
За твоє диво... Мов пси гризуть ся				
Брати з братами й не скаменуться...				
А твоє диво вейми кохане:				
У шинку покритка, а люди пнай!				

Так само в „Сонце заходить, гори чорніють“ бачимо звичайній колядковий вірш, а щоб ми не забули на ритм цього вірша, що тільки він становить його основу, щоб ми не шукали пояснення його форми в метричній системі, то другий такт в поєднаному вірші має три вісімки, три склади; отже в другім такті два склади (четвертка і вісімка) і три склади (три вісімки) себе вповні зрівноважують. Річ ясна, що і при виголошуванню треба тому дати вираз, видержуючи гарно музично-ритмічні такти, видержуючи відповідно довше склади, які в такті відповідають четверткам. Сам факт, що другий такт, а то і четвертий можуть мати раз 2, то знов 3 склади, повинен би нарозумити і перевірити всіх, що не число складів, не якакебудь метрична міра, а тільки музичний ритм є основою цього Шевченкового вірша.

Хто виголосить ці вірші добре ритмічно, як тут показано, той відразу порозуміє, що саме Шевченко хотів виразити тим, що в другий такт вилів раз 2, то іншим разом 3 склади. Таке читання чи виголошування покаже дуже плястично всі тонкощі всяких зворушень його душі і викличе у нас такі самі зворушення.

Як в коломийковім і козачковім вірші ми виказали різні форми, які повстають таким чином, що заховуючи ритм, заховуючи часову одиницю такту, народ і Шевченко виконують цей такт в ріжкий спосіб (не тільки

четиrom вісімками, але тріолькою і двома вісімками, отже п'ятьма сіладами, я далі одною чверткою і двома вісімками, або двома чвертками, або тільки одною половиною — цим часовим мірам відповідають склади, які в ритмі треба належний час видержати), так і в колядковім вірші все у Шевченка стоїть на музичнім ритмі, а кілько складів припаде на один такт, про це рішав поетична потреба, настрій, зворушення душі і т. п., як ми це подібно ще побачимо.

Перш усього бачимо, що в третьому такті замість трох вісімок може бути — так як в другому такті — одна чвертка з вісімкою, т. зв. тільки два склади, з котрих перший має подвійну часову стійність.

В поемі *А. О. Козачковському* маємо такі вірші:

Неначе злодій поза валами
В неділю краду ся я в поле,
Талами вийду понад Урадом
На степ широкий мов на волю.

Схема цих віршів така:

3/8 0 0 0 | 1 0 || 0 0 0 | 1 0
0 0 0 | 1 0 || 1 0 | 0 0
0 0 0 | 1 0 || 0 0 0 | 1 0
0 0 0 | 1 0 || 1 0 | 0 0

З якою легкотю прямо по мистецькі Шевченко орудує ритмом, бачимо ще краще в цих віршах той-ж поеми:

O моя доле! Моя крайні!	3/8 0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Коли я вирнусь з ції пустині?	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Чи може, ірий Боже, тут і вагину,	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
І почоріє червоне поле . . . ?	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Айда в казарми! Айда в неволю!	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Неначе крикне хто надо мною,	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
І я прокинусь. Поза горою	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Вертаюсь, краду ся понад Уралом,	0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 0
Неначе злодій той, поза валами,	0 0 0 0 0 0 0 0 0 1 0
Отак я, друже мій, съяктую	0 0 0 1 0 1 0 1 0
Отут неділенку съяктую.	0 0 0 1 0 1 0 1 0
А понеділок? Друже-братье!	0 0 0 1 0 1 0 1 0
Приходить ніч в смердичу хату,	0 0 0 1 0 1 0 1 0
Осідуть думи, розібуть	0 0 0 1 0 1 0 1 0
На стократ серце і надію,	0 0 0 1 0 1 0 1 0
І те, що вимовити не вмію . . .	0 0 0 1 0 1 0 1 0
І все на съякту проженуть	0 0 0 1 0 1 0 1 0
І спинять ніч: часи літами,	0 0 0 1 0 0 0 0 1 0
Віками глухо потечуть,	0 0 0 1 0 1 0 1 0
І я кривавими слізами	0 0 0 1 0 1 0 1 0
Нераз постелю омочу.	0 0 0 1 0 1 0 1 0

Далі йде вже ця остання форма колядкового вірша (з двома складами в третьому такті, а часом з одним складом в четвертім або навіть в другому такті, т. зв. з чверткою і вісімкою або крапкованою чверткою), аж інов

між такими віршами з'являється ся один звичайний, чистий колядковий вірш немов на те, щоб пригадати нам, що і так збудовані вірші не інші, а колядкові, та що музичний ритм і тільки ритм обєднує їх всіх в одну цілість, напр.

Перелічу і дні і літа,
Кого я, де¹, коли любив,
Кому яке добро зробив . . .
Піроло в світі, пікому в світі,
Неначе поїд лісу ходив
І т. д.

$\frac{3}{4} \text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

Це саме бачимо і в цих віршах:

Не знаю, як тепер Ляхи живуть,
З своїми вольними братами! . .

які треба читати так:

$\frac{3}{4} \text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

а за якими йде далі цей другий тип колядкового вірша, так що перший вірш своїм ритмом належить з ними докупи і съвідчить, що і даліші вірші є колядкові.

Тут існує іншою цікавий конець поеми «Чернець», який десяти видавці пропускають:

Насамперед йде 20 віршів спокійного, обективного оповідання, почавши від „Моли ся, старче, бий поклони“ аж до „Ченці мов гетьмана ховали“, зложених по схемі:

$\frac{3}{4} \text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С || Г С | Г С }$

А далі чим раз живіше зворушення душі поета виражається і в ритмі перед усім так, що в третьому такті появляються ся знов три вісімки (три рівновагтні склади); ще більше зворушення пробивається в трох вісімках другого такту.

І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні,
Все Паліївські на Хвастовщині;
В ярах, болотах лежать гармати —
На що? . . . тай пікому їх доставати.
Захрасли жидом хвастовські гори,
Хвастяні погані на исенда оркоть.
Інколи, інколи ченця агадають,
А де похованій, в якому краю,

$\frac{3}{8} \text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

$\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$

¹⁾ Другий і п'ятий вірш можна читати і так: $\text{ С С С | Г С | Г С | Г С }$, але я думаю, що поданий вище ритм виразніший, більше відповідає змисловим, настроєм.

Вони не знають, може й не чули!	$\frac{2}{8} \text{ С С С Г С Г С С Г С}$
Києни бачили, тай ті забули.	$\text{С С С Г С С Г С С Г С}$
Отак то стало ся, батьку козачий!	$\text{С С С Г С С Г С С Г С}$
Все занекаяши діти ледачі —	$\text{С С С Г С С Г С С Г С}$
І свою волю, і твою славу!	$\text{С С С Г С Г С С Г С}$
Москалі рознесли вали в Полтаві,	$\text{С С С Г С С Г С С Г С}$
Розруйнували і Січ і Спаса,	$\text{С С С Г С Г С С Г С}$
А над тобою глину токмасять.	$\text{С С С Г С Г С С Г С}$

Кожний чуб, що всі ці вірші належать докупи, становлять одну цілість, яку держить ритм. А все дав незбитий доказ, що тільки ритм є основою цих віршів.

Одну різницю треба зазначити: В колядкових віршах, збудованих по схемі:

$$\begin{array}{c} \frac{2}{8} \text{ С С С | Г С | Г С | Г С} \\ \text{С С С | Г С | Г С | Г} \end{array}$$

цезура не так правильно паде після другого такту, а деколи занедбуеться.

Вірші колядкові другого типу держать з віршами чистого колядкового типу прикупі і зазначують їх колядковий характер перш усього три вісімки (склади) першого такту. Перший такт цих віршів як найбільше противиться тому, щоб їх уважати ямбічними або хорейчними, бо наголос в нім свободний або індиферентний, для ритму вірша неважкий. А в тактах з двома складами, з котрих перший має подвійну часову вартість другого, ми немов чуємо акомпанемент кобзи, нормальній бренькіт трох вісімок в такті, тим ленше нам відповідають чверткам такту.

Але і в першому такті три вісімки (склади), хоч як вони характеристичні для колядкового вірша, дають ся заступити чверткою з вісімкою (двома складами) або навіть крапкованою чверткою (одним складом з потрійною часовою стійністю), як що з окружения ясно виходить, що це вірш колядковий. Цей факт ще більше піддержує мій погляд про виключну музичну ритмічність і колядкових віршів у Шевченка.

Приклади:

1. *Конфедерати* починають ся віршом:

Одчинай, прокланий жиде,
Бо будеш битий! Одчинай!

Ці оба вірші треба читати так:

$$\begin{array}{c} \frac{2}{8} \text{ Г С | Г С | Г С | Г С} \\ \text{С С С | Г С || Г С | Г} \end{array}$$

Але пізнавши велику силу музичного ритму в віршах Шевченка, я ані на хвильку не вагував би, читати перший вірш так:

$$\frac{2}{8} \text{ Г С | Г } \cdot \text{ || С С С | Г С}$$

я думаю, що це навіть вірніше передавало-б образ сцени, як що склад -най- відберіти відповідно через цілий такт. Що в другому такті як і скрізь в колядковім віршу у Шевченка це можливе, щоб такт виповняв один тільки склад, побачимо ще нера.

2. В *Неволинку* йдуть по собі ці вірші:

Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа,
Згадав — тай заплакав
Багатий сивий спрота.

т. ан.

$\frac{2}{8} \text{ G G G | G G | G G | G G }$
 $\text{G G G | G G | G G | G }$
 $\text{G G | G G | G | G }$
 $\text{G G G | G G | G G | G }$

В виданню Романчука додано перед „заплакав“ в скобках „нищечком“. Відки Романчук взяв це слово? Чи не висунув його з цим наміром, щоб поправити „метричну“ будову вірша Шевченкового? Бо очевидччи бра-кують „стопи“! А тимчасом виголосіть правильно ритмічно „заплакав“ і вдумайтесь добре в цілу ситуацію, то і відчуєте впovні все те, що Шевченко розваженням „-плакав“ на два такти сам відчував і бажав виразити (гіркість старечого плачу). І що за значення мало-б в такій ситуації слово „нищечком“? — Для мене річ ясна, що тільки при музично-ритмічній будові вірша можна досягнути таких ефектів, щоб віршом змалювати незвичайність плачу старого козака.

3. В *Неволинку* є ще такі вірші:

А ти, Степане, ляжеши спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлати.

т. ан.

$\frac{2}{8} \text{ G G G | G G | G G | G }$
 $\text{G G G | G G | G G | G }$
 G G | G | G | G

Як тяжко старому приходить ся ці слова „коня сідлати“ вимовити! Але такої пластичності поетичного виразу можна досягнути тільки при музично-ритмічній будові вірша, ніколи при метричній — ямбічній.

4. Між колядковими віршами в „Три душі“ стойть нараз вірші:

Як розкопувати мутъ лъх.

Ямбічно його читати не можна. Припустити „химерний“ перехід в хорейчний вірш — мені годі. Але ритмічно згоджується він вповні з своїм окруженнем, коли його читати так:

$\frac{2}{8} \text{ G | G G G | G G | G }$

5. Вірш *Послання*:

То й мудрість би була своя

найліпше, думаю, читати так:

$\frac{2}{8} \text{ G | G G G | G G G | G }$

„Мудрість” стоять тоді в наголошенні ритмом такті, а „то”, займаючи цілий перший такт, вказує на дуже важкий наслідок вираженої в попередньому вірші думки.

6. Серед колядкових віршів *Відьми* стоять нараз вірші:

Оженився неборак.

Коли його читати мем по схемі:

$\frac{3}{8} \text{ Г С | Г С || Г С | Г }$

тоді він вповні годиться з колядковим ритмом і його будову не потрібно вияснювати якоюсь химерою Шевченка.

7. Зовсім так само вірш *Відьми*:

І все діти... І все діти...

мож іншими колядковими віршами дуже гарно вкладається в ритм:

$\frac{3}{8} \text{ Г С | Г С || Г С | Г С }$

а в окруженню ямбічних віршів він — чиста бресь.

8. А вірш *Відьми*:

Хоч з гори та в воду

т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г С | Г С | Г } \cdot | \text{ Г }$

мож колядковими віршами малює нам своїм музичним ритмом несказану розпуку відьми („воду” розложене на 2 такти!), мож ямбічними хиба розпуку для всіх тих, що хотіли-б його „метрами” міряти.

9. В „*Не спало ся*” в вірші, з якими можна собі дати раду, виходачи тільки з ритмічної (а не метричної) їх будови.

„Мала”, каже. Нехай, дожду ся,	т. зн.	$\frac{3}{8} \text{ Г С Г С С С Г С Г С }$
І знай вчанцю до Ганусі.		$\text{Г С С С Г С Г С Г С }$
На той рік анову за своє:		$\text{Г С С С Г С Г С Г С }$
Пішов я в матірю просити.		$\text{Г С С С Г С Г С Г С }$
„Шкода, каже, і не проси,		$\text{Г С Г С С С Г С Г С }$
П'ятьсот, каже, коли даси,		$\text{Г С Г С С С Г С Г С }$
Бери хоч зараз”. Що робити?		$\text{Г С С С Г С Г С Г С }$

Мож такими-ж віршами стоять далі ще і вірші:

До панича, бачиш, ходила — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г С С С | Г | Г С С С | Г С }$

який з найбільшою легкотю, та ще до того з великою виразистостю настрою всувається в рамці колядкового ритму.

I вірш:

Я став перед съїтом дріматъ — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г }$

можна тільки з ритму вияснити.

10. I вірш:

Ох, піти, діти, діти — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г } \cdot | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г }$

в *Княжній* між іншими колядковими віршами, ритмічно виголошений, віддає чудово захоплення тою великою божою благодаттю.

11. Що йншо ритмічне виголошення вірша (*Моїм соузникам*):

Між людьми як люди — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \cdot | \text{ Г }$

дає нам дійсно зрозуміти всю вагу слова „люди“ на цім місці.

12. В поемі *Царі* поміж колядковими віршами є оци вірші:

Отак царевичі живуть,
Пустуючи на съїті.
Дивіться, людсыд діти!
І поживе Давид на съїті
Не малі лїта.

Коли читати їх ямбічно — а це можна, то вони не роблять жадного враження. До того-ж якось дивно виглядають поміж віршами 9- і 8-складовими вірші 7- і 5-складові. Коли-ж читати їх ритмічно, т. зн. так:

$\frac{3}{8} \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \cdot$
 $\text{Г } \cdot | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г }$
 $\text{Г } \cdot | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г }$
 $\text{Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г } \text{ Г }$
 $\text{Г } \cdot | \text{ Г } \cdot | \text{ Г } \text{ Г } | \text{ Г }$

то в них пустування царевичів виставляють ся незвичайно різко і пластиично перед очі людій, тай увага людій звертається на те пустування як найяскравіше. А розкладом слів „не малі лїта“ на 4 такти вказується з легкою іронією більше, ніж це дало-б ся якимнебудь іншим чином досягти, на довгі часи нікчемного життя царевичів на очах людій, так сказати — серед білого дня. — Чи можна нам на цей вираз зясування нікчемності, який тільки при ритмічному читанні виходить явно на верха, задля ямбів зрезигнувати? — Чи не кривили ми доси Шевченка, причиняючи ся невмілим нашим читанням до його незрозуміння і витикаючи йому ще надто хиби в віршуванні, коли тимчасом треба би нам прямо чудувати ся його мистецтву віршування, яке використовує всі засоби ритму для досягнення найбільших ефектів, викликання найбільших вражень? — Ми все наново переконуємося і мати мем нагоду ще більше переконати ся, що ні один поет на съїті не вміє віршом орудувати так, як наш кобзар, нікто не вміє віршової форми використати так до малювання всяких зворушень своєї чутливої душі.

Напр. IV-та глава Царів кінчить ся такими віршами:

Так отакі! то на съйті
Оті царі!

Розложім останній вірш на 4 ритмічних такти і прочитаймо його гладко ритмічно так:

$\frac{2}{4} \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

то аж тоді вповні відчуємо, що якраз Шевченко хотів цими словами сказати, та що він ритмом немов пальцем вказує, як треба його вірш читати і розуміти, яку треба виразити іджу іронію, вложену ним в ці слова. Ямби цього враження не в силі викликати.

Або який пекучий біль і жаль виявляється нам з ритмічно читаного останнього слова (нема) думки „Добро, у кого є господа“:

А письма нема. — т. ан. $\frac{2}{4} \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

Або в поемі Титарівна стойть між колядковими віршами одинцем вірш

Стойте собі як той... — т. ан. $\frac{2}{4} \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

і цим своїм ритмом показує живий образ завзятого, зухвалого Миколи.

13. Це мистецтво Шевченка виявляється дуже гарно в його поемі Титарівна.

Після кількох колядкових — Якубський скаже би ямбічних — віршів ідути такі вірші:

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелігу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки. — „Уже й кінець!“

Це не химерна заміна ямбів хореями, бо навіть з становища метрики годі-б стало такі химери розуміти і виправдати. Тай зовсім непотрібно аж химерами виправдувати мистецтво віршування у Шевченка, як що уважати мен ці вірші колядковими ритмічними віршами, а на це подали ми чей досить неабітіх доказів. Тоді ритмічна схема цих віршів представить ся нам так:

$\frac{2}{4} \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$
 $\Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$
 $\Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$
 $\Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$
 $\Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$
 $\Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

¹⁾ Або може з огляду на деякі наголоси (шелігу, танець) деякому ліпше подобається $\Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

Заважмо тільки, що трошки далі читасмо вірші зноу майже ті самі:

У оранді на селі
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи,
По шелягу брали
І ту саму грали...

Але тут ці вірші — в коломийковім окруженню — треба читати козачковим ритмом, отже:

І годі надивувати ся та начудувати ся, як то все гарно на ритмічній основі розвивається і з найбільшою легкотю переходить одно в друге, так що ті самі вірші в окруженню колядкових віршів можна виголошувати колядковим ритмом, а в окруженню коломийкових віршів — тісно спорідненим з ними козачковим ритмом.

У кого нема виробленого чуття для музичного ритму, той чей швидче порозуміє цю річ, коли возьме на увагу, що напр. танець вальс, отже безперечно ритмічний рух, можна виводити на 3, на 6 і на 2 кроки. Так гнучко хвилюється і піршовий колядковий ритм у Шевченка, що можна його виводити 3-ма, 2-ма і одним складом в такті. Тому то і так легко перейти йому в коломийковий або козачковий ритм. Посередниками являються тоді такти з двома складами.

Покажу це особливо наглядно на оцих віршах з поеми *Козачковському*:

Так день — і тиждень так мине,
І може, друже мій, отак
Минуть останній літа...
Як перед Богом спонідаюсь:
За правду на снігі караюсь
І не клену долі,
Тільки Господа благаю:
Не дай, Боже, в чужім краю
Згинуть у неволі...

Вірші, почавши від: *І не клену долі* — аж до кінця, безперечно носять на собі зверхній характер коломийкових віршів. А я все таки з огляду на їх окруженння, і беручи також на увагу їх невеселій, не коломийковий аж козачковий настрій, виголошував би їх радше в колядковім ритмі, бо вони так далеко ліпше виражают душевний біль Шевченка, що за правду карається на чужині, далеко більше промовляють до душі читача або слухача; отже по цій схемі:

¹⁾ Але порівн. про це низче стр. 107.

Ми прямо з ритму (двох тактів) чуємо, яка то нещасна його доля, яка гірка його неволя.

Так теж і вірші *Москалевої криниці*:

А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток...
Добро, мавши діток
У рукахні — ~~тигани~~ Бага,
А вдові убогій
Мабуть не до Його,
Ео залиши за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала — в червонці,
Або йти топить ся —
Так жаль маленьких діток стало.

вставлені між колядкові вірші, може ліпше читати і виголошувати колядковим ритмом, бо тоді краще віддається настрій цього оповідання і співчуття поета з предметом свого оповідання. Отже:

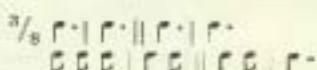
На це почести вказує друга редакція Москалевої криниці, де між іншими дрібними змінами цього місця поставлено замість віршів „Думала — в червонці або йти топить ся” так змінені вірші:

Дума[ла] і[ти] в че[рни]ці,
Або | вбитись, | уго[нитись] ...

А як гарно малює одинокий вірш

То сяк то так
Придобав сірома грошенят

вставлений між колядкові, своїм колядковим ритмом

труднощі придбання грошенят!

Отак Шевченко музичним ритмом своїх віршів все розмальовує незвичайно пластиично. Найніжній зворушенння його душі находитут свій спеціальний вираз. От хотіть би вірш з *Титарівни*:

Бо я борець... Не неділю, — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г Г Г} | \text{Г}^{\cdot} | \text{Г Г} | \text{Г Г}$

Як тут другий такт своїм одним складом прямо пальцем вказує на зухвалість борця.

Або далі:

Громадою годили — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г}^{\cdot} | \text{Г Г} | \text{Г Г} | \text{Г Г}$

один склад первого такту зазначує незвичайність годження борцеви цілою громадою.

І в віршах:

А так собі гудяє,	т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г}^{\cdot} \text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г}$
Та вечорами у садочок	$\text{Г Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г}$
До титаря вчандае,	$\text{Г}^{\cdot} \text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г}$
А титарівна аострічає,	$\text{Г Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г}$
Прислів'я, примовляє:	$\text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г} \text{Г Г}$
Чи не той це Микита,	$\frac{2}{4} \text{ Г Г} \quad \text{Г} \text{Г Г Г Г}$
Що з вильотами світа?	$\text{Г Г} \quad \text{Г} \text{Г Г Г Г}$
Той це той, що на селі	$\text{Г Г Г Г} \text{Г Г} \quad \text{Г}$
Ти насьміяла ся колись...	$\text{Г Г Г Г Г} \text{Г Г} \quad \text{Г}$

з всякими метрами не можна-б собі дати ради, а ритм не тільки все зводить до ладу, докупи, але ще й як маює нібито байдужність борця, що на титарівній бажав помстити ся. А який тут легкий перехід від колядкового до козачкового ритму — з його тріолькою!

А які виразисті останні слова Титарівни:

Во віна.

— коли їх розкладти на чотири такти ритму

т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot}$

Чи не нагадують вони собою такий рефрен церковних пісень, який очевидно своїм протяжним ритмом має на меті наглядно показати безвиглядність якоїнебудь змін?

Або останні слова поеми Гетьман Дорошенко *Заступила чорна хмара*!

В Яropolчі — т. зн. $\frac{3}{8} \text{ Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot} | \text{Г}^{\cdot}$

— який незрівнаний вираз гіркої іронії тут цим ритмом зазначений! Над нашим гетьманом Дорошенком правлять, панахиду не на Україні, а на чужині, в Московщині, — в Яropolчі!

А в вірші *Відьми*:

У бурякі — т. зн. $\frac{3}{8} \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

— яка важка резигнація цим змальована!

Або як незрівнано чудово зазначено тяжку журбу матроса (*Ну, щоб здавалося — слова?*) віршом:

На вахті стоя — т. зн. $\frac{3}{8} \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

або давнинулі часи віршом:

Давно, давно, колись — т. зн. $\frac{3}{8} \text{С С С} | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

То знов любе раювання віршом (*Мені тринацятий минало*):

Неначе в Бога — т. зн. $\frac{3}{8} \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot | \Gamma \cdot$

I вірш у *Відьмі*:

Хто? — Я?

виголошений ритмічно, т. зн.

$\frac{3}{8} \widehat{\Gamma \cdot} | \widehat{\Gamma \cdot} | \widehat{\Gamma \cdot} | \widehat{\Gamma \cdot}$

зовсім що іншого значить, ніж як би його прочитати метрично.

А далі вірш:

Хто? Я? Чи ти? Ціль лише, ціль,

треба так виголошувати:

$\frac{3}{8} \text{С С С} | \Gamma \cdot | \text{С С С} | \Gamma \cdot$

В поемі *Марина* є повно віршів, що ними наш кобзар незрівнано малює і найменьші подробиці образу, чи душевного настрою. Я наведу їх тут з їх ритмом, а по тім всім, що тут вже сказано, кожий вдумавши ся знайде сам значення сякого або такого ритмічного засобу.

1. За те, що сам ірепак	$\frac{3}{8} \text{С С С} \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
Неодукованій сбряк.	$\text{С С С} \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
Неправда! Єй Богу, не лаю	$\Gamma \cdot \text{С С С} \text{С С С} \Gamma \cdot$
2. Що ви, бючи поклони	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
3. Недавно се було.	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
Через село весілля йшло,	$\text{С С С} \Gamma \cdot \text{С С С} \Gamma \cdot$
А пан з костыльку Іхав	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
4. За зиком та за съміхом	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
5. А він так добре бачив,	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
А надто молодую.	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
За що пак малує Господь.	$\text{С С С} \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$
Лихую твар таку	$\Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot \Gamma \cdot$

6. Як янголяточок $\frac{3}{8} \text{ G G G} | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 7. Не думавши кончають $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 8. Розка уло та плачу $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 9. Тай те пропало $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 10. Не йде, тай годі $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 11. Завили пся надворі $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 12. І прислівнунала $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 13. З того світу прийшли $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 14. Твоя Мариночка $\text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 15. Ой гила-гила, сірій гусі $\frac{3}{8} \overbrace{\text{ G G G G G}}^3 | \overbrace{\text{ G G G G G}}^3$
 16. Два трупи на полі пайшли $\frac{3}{8} \text{ Г. } | \text{ G G G } | \text{ G G G } | \text{ Г. }$

Так само визначу тільки вірші з їх ритмом з поезії *Між скалами не-наче злодій*:

1. Троха лишень, чи так $\frac{3}{8} \text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 2. А був хозайн $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 А жинку свою любив $\text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 І — Господи єдиний $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 Як те жаня, як ту дитину $\text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 У намистах нодив. $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$

З поеми *Петруш» мусимо навести оїї вірші:*

1. О стіну голову $\frac{3}{8} \text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 2. Твоє грядущее $\text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 3. Аж у Сибір $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$

Із „Дурні та гордії ми люди“:

1. Та байдуже сльоваем $\frac{3}{8} \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 2. А потім $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$

Із „Буває в неволі іноді згадаю“:

1. Не вишо, як тепер Лихи зонуть $\frac{3}{8} \text{ G G G } | \text{ G G G } | \text{ G G G } | \text{ Г. }$
 2. Я жив на хуторі $\text{ G G G } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$
 3. Старі рукоти $\text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. } | \text{ Г. }$

З „Москалевої криницї“:

1. Бо звали за шкуру сала $\frac{3}{4} \overbrace{\text{ G G G G G}}^3 | \text{ G G G G }$
 2. Неначе в Бога ва дверима $\overbrace{\text{ G G G G G }}^3 | \text{ G G G G }$
 3. Про ту криницю москалеву $\overbrace{\text{ G G G G G }}^3 | \text{ G G G G }$

Хто порозумів істоту викладаної тут мною музично-ритмічної системи в поезії Шевченка, кого я ріжними прикладами, пристосованими з ріжних боків, їх великом багатством був в силі переконати, що не інакше, а тілько із тієї системи можна порозуміти всі тонкощі Шевченкового віршування,

той і сам юже дасть собі раду з цими кількома прикладами, яких я тут задля їх зовсім ясного складу не навів. Зрештою найважішою річ бути переконанням про музичну ритмічність Шевченкового вірша так, як я про це на підставі моїх студій глибоко переконаний, а з того все дасться порозуміти і вияснити, бо ритм, як ми бачили, дозволяє всяке групування складів в тактах, він з найбільшою легкістю пристосовується до наголосів слів, так що ніде не треба на наголосах спотикатися і ніхто не мати ме права з тої причини уважати Шевченка неуком, а його вірш неопрацьованим. Бо одна і буде правда на сьвіті, що Шевченко не тільки перший з письменників музичний ритм, мав отже його в своїй душі і зовсім не потребував позичати чотиривісного ямба з російської поезії, але його стилізував і приладив до поетичного вірша з таким величним, незрівнаним мистецтвом, що ніхто ніде йому в тім не дорівняє. Та на жаль, доводиться мені аж заважаю бороти ся, щоб Шевченкове мистецтво віршування зробити у нас зрозумілим.

Меніходить перед усім о принцип. В подробицях можуть показати ся ріжниці, в яких можна і треба буде порозуміти ся.

На закінчення доказів, що без музичного ритму ніяк не можна до Шевченкових віршів приступити, розберем ритмично поему *Січі*.

Число складів в поодиноких віршах так живо міняється (9, 8, 7, 6, 4), що коли вірші читати ямбічно, то не вийде з того ані такої насолоди, яку дає гарне, правильне чергування ненаговощених з наговощеними складами.

Моя схема для цього колядкового вірша така:

На ниву в жито у ночі,	3/4	000 00 00 0 00 0
На полі, на раздоллі		000 00 00 0 00 0
Злігали ся по волі січі —		000 00 000 0 00 0
Пожартувати, пожаркувати,		000 00 000 0 00 0
Щоб бідне птаство заступити,		000 00 00 0 00 0
Орлине царство затопити		000 00 00 0 00 0
І геть спалити,		00 0 00 0 00 0 00 0
Орла-ж повісити на тичині		000 00 00 0 00 0
І при такій годині		000 00 00 0 00 0
Республику зробить.		000 00 00 0 00 0
І все-б здавало ся... А ні!		000 00 00 0 00 0
Щоб не толочили наші —		000 00 00 0 00 0
Вноно було-б не диво,		000 00 00 0 00 0
Якби хто інавший на тій ниві		000 00 00 0 00 0
Смільце поставив, а то зирк —		000 00 00 0 00 0
Таїм голісінький музик		000 00 00 0 00 0
Поставив любо, тай пішов		000 00 00 0 00 0
В кониці спати собі, а рано		000 00 00 0 00 0
Не явилися ся, зайдшов		000 00 00 0 00 0
Гостій довідати, Тай погані —		000 00 00 0 00 0
Усі до одного січі!		000 00 00 0 00 0
Оде тобі варі й печи!		000 00 00 0 00 0
Щоб не нести до дому		000 00 00 0 00 0
Таке добро, то повбивав,		000 00 00 0 00 0
А інших гряті ся оддав		000 00 00 0 00 0
Приборканых всронам,		000 00 00 0 00 0
І не сказав нікому.		000 00 00 0 00 0

Кого це не переконає про несказану силу виразистості музично-ритмічного вірша в малюнку ситуацій, рухів, настроїв і т. п., той нехай нам на своїх ямбах хоч один такий приклад покаже, як тут їх богато.

Чи дорівняє хто Шевченкові в штуці змалювання *віршом* цієї божої благодаті і в серці і в хаті, якої зазнає він від того, що в нього діти не кричать і жінка не лає? А ця штука така проста, така звичайна. Вона лежить тільки в ритмі.

А в мене діти не кричать	3/8	Б Б Б Г Б Г Б Г ·
І жінка не лає, —		Г · Г · Г Б Г Б
Тихо як у раї,		Г · Г · Г Б Г Б
Усюди божа благодать:		Б Б Б Г Б Г Б Г ·
І в серці і в хаті.		Г · Г · Г Б Г Б

Або як чудово малюється тут сон ритмом:

Тай сон же сон на причуд дований	3/8	Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Мені приснився сні.		Г · Г · Г · Г Б
Найперешайший би унівся,		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Скутій жандога дав би грязню,		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Щоб позирнути на ті дива.		Б Б Б Г Б Г Б Г ·
Та черта з див!		Г · Г · Г · Г ·
Дивлюсь: так буцім то сова		Б Б Б Г Б Г Б Г ·
Летить лугами, берегами,		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Та нетрями,		Г · Г · Г · Г ·
Та глибокими ярами,		Г Б Г Б Г Б Г Б
Та широкими степами,		Г Б Г Б Г Б Г Б
Та байраками...		Г · Г · Г · Г ·
А я за нею, та за нею		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Лечу й прощаю ся в землею...		Б Б Б Г Б Г Б Г Б

Або возьмім це місце Неволиника:

Чи оріуть,	3/8	Г · Г · Г · Г ·
Чи не на ораному сніть		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
І просто жнутъ,		Г · Г · Г · Г ·
І немолочене вінотъ,		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
Та як і мелютъ і їдять, —		Б Б Б Г Б Г Б Г ·
Все треба знатъ.		Г · Г · Г · Г ·
Так от як, друже, треба в люди		Б Б Б Г Б Г Б Г Б
На рік, на два піти		Б Б Б Г · Г · Г ·
У наймитъ,		Г · Г · Г · Г ·
Тоді й побачимо, що буде.		Б Б Б Г Б Г Б Г Б

Прочитаймо його ямбічно, так нічого вони нам не скаже — от балакання. Коли-ж прочитаемо його ритмічно, от і відразу виявляється перед нами таки живістінький, чудовий образ старого козака, ми чуємо немов його самого, як він, підкліпуючи очима, говорить, гумор його набирає повної виразистості; одним словом: маємо неарівнаний живий малюнок перед нами, виражений дуже пластично самим ритмом, маємо правдиве мистецтво вірша, нічого подібного якому ніде не найти.

Найкраще, думаю, можна відчути велику рівність між ямбічним а колядковим віршом на молитві козаків в *Гамалії*, коли її виголошувати раз ямбічно, то знов в колядковім ритмі:

О, милей Боже України!
Не дай пропасти на чужині
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там
Вставать з чужої домовини,
На суд Твай праведний прйти,
В залівах руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові! . . .

Не перечу, що і ямбічно виголошена ця чудова молитва робить своє велике враження — своїм спокоєм. Але чей так само ніхто не заперечить, що саме тільки чергування ненаголошених складів а наголошеними ніколи не в силі дати віршовій виразистості і пластичності, той живости, що колядковий ритм, який якраз уміє все те неавтоматично тонко підкреслити, на що мусить покласти ся більша вага (вольним супроти *в неволі*, *чужої*, *всіми*, *козакові*). Ритм сам прямо силує нас вкладати в цю молитву тільки таке розуміння і тільки той щирій тон, тай скажім виразно — і ту пристрасті, які були у поета чи то у його козаків.

Здається дрібниця, але мушу ще звернути увагу на один вірш в *Дівочих ночных*, бо він сьвідчить нам прямо, що Шевченко зовсім съвідомо послугувався ритмом для малювання своїх поетичних образів. А мистецтво, коли справді має бути мистецтвом, мусить бути съвідомим чином. Дівочі ночі зложені чистим коломийковим віршом, так що не може бути суперечки про те, що це музично-ритмічний вірш. Один однійський вірш (властиво-ж тільки друга частина коломийкового вірша) від нормального типу відступає тим, що в третьому такті є тільки три склади (чвертка і дві вісімки) — а то на те, щоб ритмом дати наглядний малюнок чудової коси.

Ровплела ся густа коса аж до пояса

т. зн. $\frac{3}{4} \text{ C C C } | \text{ C C C } || \text{ G G } | \text{ G G }$

Цим „аж“, що займає половину такту, прямо показано як на долоні всю роскішність тої густої, розплетеної коси.

Можна-б ще і ще наводити приклади на те, як Шевченко дійсно по мистецьки уміє ритмом збільшити поетичну красу свого вірша, його живість, глуздість, виразистість, пластичність; збільшити малювничість своїх поетичних образів, прямо конкретизувати всі відтінки зворушень своєї душі. Але кого я оцею свою студією переконаю про музично-ритмічний характер Шевченкового віршування, або хоті заставив призадумати ся над цим тай над фальшивістю заходів вияснювання Шевченкового вірша із метричної системи, той провірюючи добутки мої студії, або досліджуючи далі самостійно із цього становища вірші Шевченка, безперечно віднайде всю ту несказану красу поетичного Шевченкового вірша, яка бере свій початок і пливе із музичного ритму; той враз зо мною скаже, що більшого мистця поетичного слова над Шевченкома съвітова література не знає. А все те має свій корінь в ритмах народних пісень, тільки що Шевченко як правдивий

мистець умів ці ритми як найкраще приспособити до поетичного слова. Жаль стискає серце, що маючи такий величний відр поетичної форми, з молодшого покоління наших поетів ніхто властиво не пішов слідами Шевченка.

Ще найбільше принявся у нас коломийковий ритм, але і то не в тій мірі, не в тім обемі, без такого мистецтва як у Шевченка.

Перечитуючи в останнє оцю свою студію, провірюючи ще і ще раз докладно всі ритми, спинився я на оцих віршах *Сну*:

За що караюсь, а караюсь.
І тільки караюсь!
А коли я спокутую, коли діжду краю,
Не бачу й не знаю.

Коломийкові вірші. Звісно — друкуються звичайно півнівшами, то-ж треба належні часті збирати докупи. З огляду на *каденції і рими* можна їх по два тільки так віставити докупи, як в горі показано, але-ж в такім разі повному коломийковому першому віршові відповідає, як що лічити мем тільки склади, непонний другий вірш, а тілько друга його частина. Чи це може яка нова форма коломийкового вірша? — І нараз став мені ясно: Ця друга частина мусить уявляти собою *повний* другий вірш нормальної коломийкової строфі, т. ан. ритмічна схема цих віршів мусить бути така:

%/ Г С С | Г Г || Г Г | Г Г
Г Г | Г Г | Р | Р |
С С С С | С С С С || С С С С | Г Г
Г Г | Г Г | Р | Р |

Восьмім тепер змисл тексту на увагу. І нараз блисне нам перед нашим духовим оком незрівнаний малюнок дуже тяжкої карі і повної непевності її кінця — виражений ритмом. Цих 6 складів другого вірша, розложених на 4 такти, мають нам наглядніше, ніж це дало-б ся якимнебудь іншим чином досягнути, як гірко відчував поет свою тяжку кару, як страшно мутила його думка, що він не бачить і не знає її кінця. Ритмічний малюнок гідний Бетонена. Поетичний образ ніким в світі не досягнений.

Такий самий малюнок бачу в оцих віршах *Гамалії*:

Слава тобі, Гамаліє, на івесь сміт великий,
На івесь съйт великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству загинуть на чужині.

— коли їх читати по цій схемі:

%/ С С С С | С С С С || С С С С | Г Г
Г Г | Г Г | Р | Р |
Г Г | Г Г | Р | Р |
С С С С | С С С С || С С С С | Г Г

З формального боку і тут першому віршови бракув другий вірш до повної коломийкової строфі, а є тілько його частина. Але-ж бо ця частина

римується з першим віршом і тим зазначено, що вона заповняє цілий другий вірш строфі. Отже цих 6 складів треба розподілити на 4 такти і вийде повна коломийкова строфа. Таке саме бачимо в другій коломийковій строфі, тільки що 6-складовий вірш займає перше, а 14-складовий друге місце в строфі. Те, що вони римуються, виразно підтверджує, що вони докупують становлять коломийкову строфу.

Вдумавшися в зміст тексту, знову таки мусимо зазначити, що впопій розуміємо розклад шістьох складів на 4 такти. Ми прямо чуємо, що Шевченко бажав звеличинити славу Гамалії в незвичайній спосіб. І це він досягнув ритмічною будовою вірша.

Подібну будову вірша бачимо в трох строфах поезії *Утіє Катерини*, а саме:

Один каже: Брате, якби я багатій,
То оддав би все золото оцій Катерині
За одну годину.
Другий каже: Друже, якби я був дужай,
То оддав би я всю силу за одну годину
Оцій Катерині.
Третій каже: Діти, нема того в світі,
Чого-б мені не зробити для цієї Катерини
За одну годину.

Всі три строфі кінчаються віршами: За одну годину — Оцій Катерині — За одну годину, які римуються з попереднім коломийковим віршом, становлять отже з ним строфічну цілість. Може це відповідало-б і амислови лішнє, коли-б розкласти 6 складів цих віршів на чотири такти і читати їх по схемі:

$\frac{2}{4} \Gamma \Gamma | \Gamma \Gamma | \Gamma | \Gamma$

Над цим треба ще застановитися, як і взагалі призначена раз ритмічна система Шевченкових віршів повинна викликати ще богато детальних питань, які спеціально треба буде розробити.

Таке саме впадає мені на думку при провірці оцих коломийкових віршів *Титарівни*:

Сліні лірники сиділи, по шелігу брали
І ту саму грали,

Чи не читати-б цього другого вірша як повного, розложеного на 4 такти, коломийкового вірша? Тож він з попереднім римується, отже становить з ним строфічну цілість. А зміст прямо вимагає того, щоб як найвиразніше зазначити, що якраз ту саму грали. Таким чином було-б це ритмом зазначенено зазначено.

Як що це так, як що справді оця нова характеристична риса віршового ритму у Шевченка вірно мною підхоплена, як що справді в той спосіб, як тут показано, використовує Шевченко всі можності, дані йому ритмом, для як найліпшого розкладу съвітла і тіні в поетичних своїх образах, що він і в малярстві уважав найбільшою штуковою, — а я про це глибоко переконаний, то Шевченко в своїм мистецтві досягнув дійсно найвищого щебля в сънітовій поезії. Його поезія це музика поетичного слова. У Шевченка

найповніша гармонія не тільки між його почуваннями а поетичним словом, але і між ритмом дрожання його сквильованої душі а ритмом звукового їх виразу.

Ритмом Шевченко умів взагалі підкреслювати більше важні слова, думки, так що ритм нам майже завсіди помагає зрозуміти правдивий змисл його поетичної мови.

По тім всім доводить ся мені ще раз повторити те, що я сказав в моїм ювілейнім викладі на съяточних зборах наукового товариства ім. Шевченка дnia 10-го березня 1914-го р. у Львові:

„А в яку стрійну, пишну, щиронародну форму уміє Тарас убрести свою мову! Кождий витас в ній свое, рідне а гарне-гарне — що не надивишся, не наслухаешся! Музика тай годі, своя рідна музика, своя рідна пісня народна і коломийка в ріжних своїх ритмах, і шумка, і колядка, і весільна, і обжинкова і кожда, кожда музикальна форма, яку лиши денебудь віками придумав український народ. Ось тим то Шевченко, як ніхто інший, національний український кобзар!”

Додаймо до того тепер, що та щиронародна форма у Шевченка — ще шляхотніша, ще краща, бо мистецька.

Шевченкове мистецтво віршування загалом таке величине, таке богате, що його не так легко зясувати, бо воно викликує все нові питання, які треба вияснити. Однак крайня пора сплатити цей довг нації супроти свого генія. Та хоч я здавна маю на умі, виконати вповні і в цілості цю працю, яка мене завсіди так незвичайно живо займала, то поки що нехай оця ритміка Шевченкової поезії, або властиво тільки її нарис скаже, як високо ціню мистецтво форми нашого генія.

Прага, дnia 10-го жовтня 1924.

Л. БІЛЕЦЬКИЙ.

*Основи української літературно-наукової
критики. Т. I. Впровід.*

(Подано у витягах).

Наукові досліди над певними фактами, що складаються з науково-критичного мислення й наукової праці, виливаються в певну науково методольобічну систему. А той найкоротший шлях, що веде до найліпшого витворення цієї науково-методольобічної системи і до найкращого, найповнішого та найпродуктивнішого примінення її до поодиноких фактів, явищ та їх цілої громади, — такий шлях називається *методою*, а та дисципліна, що учить здобувати найсистематичнішою методою, називається *методольою*.

Чи може бути поезія та ввагалі якінебудь літературні факти, явища наукового студіювання, об'єктом науки? Відповідь на це одна громада вчених дає позитивну, а друга — негативну. Виходять вони зі становища, що всі науки поділяють ся на науки математичні, природничі й гуманітарні; до останніх належать і студії про літературу. Отже представники негативної громади вчених як К. Менгер, Ріккерт, Віндельбанд, Зіммель, Кляйнпетер, Єлахов і інш. не визнають студії про літературу за студії науки, тоді як протележна громада вчених як Бекон, Сен-Сімон, О. Конт, Лямпрехт, П. Барт, Бернгайм, Лякомб, Гумплович, О. Веселовський, акад. В. Перетць і інш. вважають, що гуманітарні науки є дійсно науковими дисциплінами, як і науки природничі. Компромісовою позицією займає В. Джемс, який уважав, що ввагалі вся діяльніка наукового дослідження природи, математики, гуманітарних дисциплін є науками лише в суб'єктивному розумінню, об'єктивного наукового значення такого нашіть найточніша галузь не має, бо об'єктивної істини обов'язкової для всіх не існує, а є лише істини суб'єктивні.

Отже думки вчених розбіглися; це сталося з тих причин, що всі вчені шукали й шукають наукового сенсу в самій природі тої чи іншої галузі, що підлягає їх дослідженню. Тоді як ні одна найточніша галузь науки такого наукового сенсу об'єктивно в собі не ховає, а цей сенс накидаеться людиною. Таким чином, на нашу думку ні одна галузь науки наукового сенсу об'єктивно в собі не ховає, а цей сенс здобувається дослідником лише через ту методу, завдяки якій він прийшов до таких а не інших висновків; і чим ліпша метода дослідження, тим країні наслідки студіювання, тим скоріше кожна галузь навіть і гуманітарних дисциплін підноситься в лоно науки. Далі прелігент переходить до зясування того, що найбільше перескадає науково-методольогічному зясуванню тих чи інших літературних фактів? Такому

об'єктивному міркуванню перескадка є певна суб'єктивна оцінка факту. Таких оцінок, що перескаджають науковому студіюванню, нараховується 7.

Після цього переходячи до зясування, що таке є поезія, який її обсяг і що треба класти в основу літературно-наукового студіювання, приходимо до висновку, що на ці питання в науковій літературі одностойної відповіді немає, а є лише окремі теорії, які ще не набули загального значення. Через те саме випливає необхідність розглянути кожну теорію з окрема, визначаючи її більший або менший обсяг упливу в науці як певної школи. Таких шкіл визначити чотири: 1. формально-поетична, 2. історична, 3. фільольогічна й 4. психольобічна. До першої школи літературно-наукової критики належить т.зв. *неокласична*, якої принципи інтерпретації поетичних творів розвивалися під упливом класичної (античної) поезії та теорії Аристотеля і Горация. Першим таким на заході Європи є *Юлій Скаліпер*, потім Понтан, Донат, Масен і інші. На Україні теорії цієї школи розвивалися в т.зв. *поетиках* братських шкіл, та Київської Академії; першою поетикою була поетика 1637 р., після якої йде ціла низка аж до кінця XVIII ст. В центрі цих поетик є одна, що займає найвизначніше місце, це поетика Т. Прокоповича.

Історична школа має десь кілька етапів свого розвитку. Перший етап її є інтерпретація поетичних творів, як документів культурно-історичного розвитку українського народу. Вийшла вона із ідей Гердера та західно-европ. романтичного розуміння поезії та історії народу. Першим українським представником її є М. Максимович, потім О. Бодянський, А. А. Котляревський, П. Кулик і М. Костомарів.

Новий етап цієї школи визначив М. Дацкевич, яро зумівши історію літератур не як історію суспільного людського життя по творах поетичних, а як сферу внутрішніх стремлінь, нахилів, ідеалів та ідеальних настроїв. До цього напряму належить П. Житецький, в ідеольогічній частині М. Драгоманів, М. Сумцов, Ів. Франко, С. Єфремов та М. Возняк.

Але М. Драгоманів причинився до дальнього розвитку української літературно-наукової критики а власне до критики *порівняної*, і в цьому відношенню Драгоманову належить незвичайно почесне місце в дослідженню української літератури, бо він розширив сферу наукової праці піднісши ідею, що оригінальне в українській творчості можна пізнати лише тоді, коли виділити а неї те, що її не належить а належить творчості інших народів. Метод своєї праці він назвав соціольобічно-порівняльним або космополітичним; завдяки цьому методові на думку Драгоманова можна дійти до „ембріолюбії“ кожного українського поетичного твору, заснованої його „ембріогенезу“. Своїм яскравим творчим духом М. Драгоманів захопив інших українських учених, особливо Ів. Франка і всіх представників українського порівняного напряму у Східній Галичині: як В. Гнатюка, дра В. Шурата, дра О. Колессу й інші.

В другій частині свого методу М. Драгоманів захопив проф. Михайла Грушевського, який у своєму курсі „Історія української літератури“ вже виразно визначає т.зв. *соціольобічний* метод літературно-наукової критики. Поважне місце займає *еволюційний* напрям історичної школи. Принципи цього напряму найкраще визначив російський історик Кареєв; продовжив працю в цьому напрямі О. Веселовський, а на українському ґрунті найкраще працює др. Філярет Колесса.

Поважне місце в історії української літературно-наукової критики займає *фільольобічна* школа інтерпретації поетичних творів. Її попередньою школою є остання вбрала в себе принципи М. Дацкевича, М. Драгоманова та еволюційний принцип Кареєва й Веселовського. Але познайомившись із західно-

европейською фільольобичною наукою Павля, Бляса та інш. в ділянці мови й літератури, ця школа принципи цієї останньої поклали в основу своєї інтерпретації. В українській науці найвизначніше місце займає акад. Укр. Ак. Наук Волод. Перетць. Свою неутомною працею вищезазваний учений створив цілу школу студіювання української літератури, і ціла низка молодих учених учників В. Перетця з великим успіхом продовжують так близьку почате їх учителем діло. *Психольобична школа* теж займає почесне місце в історії української літератури. На заході ця школа йшла двома шляхами: шлях культурно-історичний, на якому особливо попрашував французький критик *Сен-Бев* та видатний історик мистецтва й культури та літератури *Innopolit Ten* а за цими останніми *Еннекен*. Другий шлях чистої психольобії та лінгвістики. *Гумболт*, *Штайнтель*, *Герберт*, *В. Вундт* цим шляхом розробляли основи для літературно-наукової критики пізніших учених. І найталановитішим послідовником останніх німецьких учених, крім Вундта, був український учений проф. *О. Потебня*. У своїх численних працях О. Потебня роскідав, можна сказати, багато геніальних думок, що лягли в основу його літературно-критичного світогляду.¹⁾

На прикінці своєї студії ми, роблячи підсумок всьому тому, до чого прийшли в дорозі науково-критичної оцінки різних шкіл інтерпретації поетичного твору, зауважимо що всі ті принципи розкривають основні підвалини літературно-наукової критики. В цих підвалинах ще немає системи загальної, бо кожна школа, висуваючи ті чи інші принципи своєї критики та інтерпретації твору не мала на увазі твір поетичний у всіх деталях його повстання, а лише ті моменти, які для тої чи іншої школи були найдорожчими. Отже на підставі тих вже відомих принципів інтерпретації твору ми дозволяємо собі творить свою систему літературно-наукової критики, що на наш погляд, забезпечує найповніше і найоб'єктивніше студіювання української поезії, як в її окремих поодиноких творах, в сумі творів окремого поета, так і української поезії в цілому.

Перш за все ми повинні розамежувати методольогію літерат.-наук. кр. на приватну і на загальну, на методольогію літер. наук. крит. окремого поетичного твору і на методольогію ішорії укр. літератури. Коли методольогія літер.-наук. крит. окремого поет. твору в першім і основним кроком літ.-наук. крит. взагалі, то методольогія істор. укр. літер. в останнім кроком літературно-наукової критики, ті завершенням. Без літературно-наукової критики приватної неможлива критика загальна, бо без всебічного зясування окремих творів в неможливе зясування історії поетичної творчести українського народу в цілому.

Які ж ті основи літературно-наукової критики приватної?

За основний об'єкт літературно-наукового дослідження окремого твору вважаємо ті моменти, які висунула фільольобічна школа з окрема у нашій науці акад. В. Перетць, школа психольобічна, зокрема проф. О. Потебня і еволюційний напрям історич. школи, зокрема акад. О. Веселовський. Фільольобічна школа в основу своєї критики поставила текст поетичного твору; О. Веселовський визначив ріоль сюжету у поетичному теороні, а О. Потебня висунув унутрішню форму поетичного твору і його зовнішню форму. Отже *текст, сюжет із його унутрішньою формою і зовнішня форма* поетичного твору для нас є *найголовнішими підвалинами літературно-наукової критики*.

¹⁾ Про це див. Л. Білецький „Поетико-Психольобічна школа“ Нова Україна, Прага 1923 р. кн. 1—2, або окрема відбитка: „Перспективи літературно-наукової критики“. Прага-Берлін 1924 р. —

й об'єктом її дослідження, що вичерпують всі об'єктивні індивідуальні виявлення кожного поетичного твору.

Але коли ми підходимо до зясування цих основ кожного окремого твору,каже докладчик, мусимо знати всі ті галузі науки, які допомагають нам і підготовлюють ґрунт за для такого дослідження.

Після ознайомлення з допомагаючими науками першим кроком підходження до певного поетичного твору є студіювання критичних студій про твір, наукових розвправ, щоби бути в курсі наукової літератури про нього і знати все, що вже про нього було висловлено, щоби лекше й певніше йти далі й лише раз не повторювати того, що було вирішено, а свідомо йти далі й відкривати та досліджувати нові моменти в творові, які до того часу були ще не знаті.

Після цього дослідник переходить до детального обзайнамлення з біографією поета, з його мемуарами, листуванням, коли такі є, а і споминами про його творчість та про життя його другів, сучасників, що близько його аналі і т. д. Це все необхідно знати не лише в обсягові зовнішніх подій його життя, але й унутрішнього зросту його світогляду, ідеольогії в певні фази його духового та літературного аросту, його літературного образовання, це-б то необхідне знати того із життя поета, що так яскраво висуває психологочна школа та лехто із її репрезентантів — Сент-Бен. Тен і інш. Це є другий крок підготовчої праці до літературно-наукової критики основних моментів поетичного твору.

Далі принявши на увагу, що кожний поет виховує свій творчий талант не лише в рамках певних літературних симпатій, певної літературної школи, поетичних традицій навіть окремих поетів, улюблених того, твори кого ми збираємося студіювати, але навіть в рамках найближчого оточення до поета, то студії цих чисто соціальних моментів в житті поета будуть *третім кроком* підготовчої праці, тим кроком, якого так яскраво висунула теж психологочна школа, як *осередок*.

Дальнім кроком дослідження поетичного твору є детальне обзайнамлення зі всіма, коли це можливо, культурно-історичними умовами й обставинами того моменту, того побуту, ідеольогії, тих історичних, національних, політичних, фільзофічно-культурних обставин, серед яких повстав твір; тут ми підходимо до зясування тих основ, які висунула історична школа але не в розумінні старших українських представників цієї школи, але в тому розумінні, в якому зисував нам проф. Дашиб'євич, як основний фактор фактичного знання, без якого неможливи дальші крохи літературно-наукового дослідження. Із таким запасом підготовчої праці й фактичного знання того ґрунту, з якого вийшов так зв. „зміст“ поетичного твору, підходимо до зясування першої основної підвальнин його, а власне до критики його *тексту*. Але до критики тексту цілком об'єктивно можно підходити лише тоді, коли маємо оригінал твору і всі його копії, всі його списки, коли всі варіації копій, списків зібрани, тоді наступає перший етап — класифікації цього матеріалу. В основу класифікації кладеться відношення чи автора, чи копійста до зовнішньої форми тексту твору чи до зовнішнього означення його сюжету та внутрішньої форми останнього; в залежності від такого відношення автора, чи кого іншого творяться або лише копії (списки), варіації одного тексту, або його редакції, або цілком окремі твори на одну й ту саму тему. Коли цей момент цілком досліджений, тоді наступає другий етап, а власне той, коли оригінал тексту не заховався, тоді повстає питання про реституцію оригіналу, його відновлення чи реконструкцію первісного тексту. Далі критика тексту розпадається на дві частини: а) дослідження шляхом конек-

турної критики історії тексту до моменту викінчення його орігіналу і б) дослідження історії тексту після остаточного викінчення тексту, це-б то дослідження текстуальних ремінісценцій в його копіях (списках), редакціях, у цільовитих поетичних новотворах, утворених чи самим поетом, чи його наслідувачами.

Дальший етап критики тексту 6 а) датування часу повстання оригіналу, його копій (списків), редакцій і окремих творів, досліджується хронологія тексту у всіх його виявленнях і амінах; б) визначення місця його повстання, а також місця повстання його копій, редакцій, окремих, творів. Коли не заснована авторська приналежність тексту твору, то на основі внутрішніх свідоцтв, агадок в інших творах, на основі мови, стилю встановлюється приналежність його тому або іншому поетоні.

Так студіюється текст твору індівідуального поета. Крім критики тексту штучної індівідуальної поезії, ми також вважаємо можливим досліджувати текст і так званої колективної творчості, власне усної народної поезії. До останніх часів ще не було спроби літературно-наукової критики тексту народного твору. У другому томі своєї праці докладчик детально зясовувє, що текст народного твору підлягає анальгічним ремінісценціям свого текстуально го життя. Основні принципи літературно-наукової критики тексту устного твору тіж самі, що й тексту індівідуальної поезії; ускладнюються вони лише більшою плинністю тексту пісні: більш стало переховуються лише окремі поетичні мотиви та поетичні формули, над якими й приходиться переводити всі маніпуляції текстуальної критики.

Коли текст поетичного твору у всій його повноті можна вважати вже дослідженім, то після цього необхідно підходити до літературно-наукового дослідження другої основної підвальнини поетичного твору, власне до його сюжету, внутрішньої форми останнього та символіки його у відношенню до ідей поета, його рефлексій та переживань. Що би зрозуміти ці незвичайно складні моменти внутрішньої структури поетичного твору, мусимо трохи спинитися на них і зясувати їх так, як це ми собі уявляємо.

Поетичний твір, який би він не був складний, зводиться до таких етапів свого витвору: 1. те, що поет хоче створити чи виявити, в остаточній своїй формі, ще не є ясно означене в його творчій уяві і перебуває в стані невідомого *x*, до виявлення якого стремлять всі творчі сили поета як унутрішнього, чисто психольоґічного характера, так і зовнішнього; цей *x* ховає в собі в одного боку: найдорожчі, найінтимніші ідеї світогляду автора як об'єктивний стимул його світогляду і його духа взагалі і як суб'єктивні рефлексії, що найбільше хвилювали його душу, себ-то — ховає інтелектуальні стремління авторового духа та ліричні хвилювання його внутрішніх безпосередніх настроїв та певних переживань, — з другого боку — художній замисел поета що до зовнішньої структури цілого сюжету його твору; це все є те, що можна назвати значінням, яке поет хоче виявити у своєму майбутньому творові. 2. Для цього значіння поет витворює певні образи, які стають носіями *x*, на них спочиває вся символіка поетових ідей та його поетичних рефлексій; крім того, вони суть тим цементом, що обєднує всі мотиви твору в один його сюжет. Отже для значіння вони суть знаком, для ідей і рефлексій — символом, а для сюжету — його внутрішньою формою, а. 3. Це *a* поет черпає або із реальної дійсності, із ширшого життя сучасної йому суспільності, або із вузьшого кола його оточення, або із свого власного життя, себ-то воно повстает із цілої низки життєвого запасу, що складає основу його певної життєвої традиції; крім того, поет міг заглублятися в минуле історії свого народу, або інших чужих народів, звідки він видобував певні історичні

постаті вів всім запасом їх побутового життя та традиції певної епохи; крім того, нарешті, поет бере готові образи, витворені своєю або літературою інших народів попередніх часів і робить їх символами своїх ідей, або бере образи мандрівні, що до того часу вже аробилися власністю літератури цілого світа („Камляний Господар“ Л. Українки), або, нарешті, поет заглублюється в народну мітольгію та в народній епос, лірику, казку, легенду, байку і т. і. і звідтам бере образи і надає їм свого індівідуального освітлення та наділяє їх свою символізацією. Але може бути і таке, коли поет витворює такі образи, які обєднують всі ці моменти його символіки, і вони тоді підіймаються до найповнішого виявлення поетового світогляду, коли це йому пощастило. Отже відповіль на *х* поет зможе знайти лише в минулому свого духа, своєї літературної, літературно-наукової, соціальної та фільозофічної традиції, що він набув. Це все набуте в *A*; під упливом певних ідей, рефлексій, артистичнотворчих стимулів, які ховаються в *х* і які штовхають поета, хвилюють його душу, цілу його істоту, і це *х* відштовхує із *A* все те, що для його творчого замислу не підходить і притягує все те, що з ним в споріднене, і це останнє викришталізовується в образ або низку образів *a*, а вони стають унутрішньою формою цілого сюжету вже певного твору, який разом з тим набирає повнішої форми та стилістичного оброблення. Отже з одного боку перед нами *A*, та основа ідеології поета і його символіки, а з другого боку *a* і *х*, що разом дають цілий твір в його внутрішній структурі, творять його *сюжет*.

Коли *A*, цей підклад поетичного твору, ми можемо розгадати лише тоді, коли озброєні знанням біографії поета, його оточення, знанням тієї епохи, звідки поет брав усе, що було необхідне для його твору, коли ми знаємо докладно історію суспільну, побутову, фільософію, мітольгію, народну поезію і ті твори, що давали матеріал для поетового *х* і причинювались до витворення *a*, — то цим самим ми зорієнтуємося в тому сирівці, з якого повставав сюжет поетичного твору; коли ми докладно знаємо цю основу, то легко вже нам підходити до самого сюжету. Ми вже із попереднього вискладу (див. „Розділ шостий“ цієї праці) знаємо що таке в сюжет і мотив; знаємо також (див. „Розділ дев'ятий“), що треба розуміти під унутрішньою формою. Зясуємо тепер, що треба розуміти під унутрішньою формою сюжету поетичного твору та символікою поетових рефлексій, ідей, настроїв і т. д. У свій час ми вже писали¹), що одного розмежування питання про мотив від питання про сюжет, як це говорив О. Веселовський, ще не досить, щоби прайдіво й повно освітлити сюжет постичного твору в цілому; одне розмежування не веде ще до остаточного вияснення теми, а засовує лише питання про те, що мотив в лише складова частина сюжету, що кожний поет індівідуальний (свідомий своєї творчести) і колективний, що несвідомо виявляє художньо-поетичні інтереси *колективу* (устна поезія) в устній передачі, основну тему свого твору вкладає в певну схему, найпростішу поетичну формулу, яка через свій унутрішній образ, служить окремою відповідлю на певні ідеї та рефлексії поета. Така найпростіша формула зветься *основним мотивом* і вона складається з двох членів (*a + b*). Між темою й відповіддю мотива в внутрішній зв'язок, бо властиво мотив ховав в собі тему.

Коли-ж кожний член мотива (*a* чи *b*) не може вичерпати основної ідеї, що цей мотив викликала, то один чи другий член формулі або обидва

¹) А. Білецький „Перспективи літерат.-науков. критики“, „Нова Україна“ Прага 1923 р., кн. 7—8.

разом розростаються, ускладнюються новими формулами, новими схемами, але так, що вони ідейно, психольогічно і формально підлягають першому мотивові, і тоді цей останній виростає в цілий сюжет поетичного твору. Як-би складний сюжет не був, що до кількості мотивів, в якій-би послідовності ці мотиви не розміщувалися, все ж таки вони мусить розвинутити тему основного мотива, що складає зерно поетичного замисла автора, обєднуватися ним, сповіватися його темою, розгорнати його ідейний аміст. Через те поетичний твір є не механічне обєднання окремих мотивів, бо тоді він таким не буде, бо така комплікація мотивів не творить навіть сюжету твору, — *поетичний твір мусить органічно через низку мотивів розвинутити тему одного найголовнішого мотива, покоїтися в центрі цілого твору і творить його душу, що одухотворює цілу комплікацію мотивів і лише така одухотворена комплікація окремих поетичних формул дає нам сюжет поетичного твору, як такий.* А основний мотив став тоді *внутрішньою формою* цілого сюжету. Отже, на внутрішній формі сюжету спочиває синтеза зовнішньої форми і амісту поетичного твору.

Таким чином, кожний поетичний твір а чисто субективного боку складається з теми, в якій спочиває головний ідейний замисел поета; тема розвивається певною фабулою, що сповідає ті чи інші настрої, переживання, ідеї; а останні в символічно-образній послідовності що до дійових осіб персоніфікуються і через певну комплікацію мотивів творять сюжет.

Дослідження сюжету й внутрішньої форми твору є найтруднійша сторінка літературно-наукової критики. Великі труднощі виникають через те, що 1. дослідження цих стихій у такому сполученню є цілком нова сторінка на полі української літературно-наукової праці і ще нeroзроблялася ніким; 2. висловлювання сюжету і його внутрішньої форми того чи іншого поетичного твору вимагає великої підготовчої праці а також надзвичайно післядного, інтуїтивно-майстерного підходу, бо внутрішня форма з одного боку є душою сюжету й цілого твору, та внутрішня, духовна сторона так-би мовити психофізичного моніаму, яким є твір в цілому. Отже винайдення цієї внутрішньої форми у відношенню до самого твору, до сюжету чи то в головному образі твору, чи в його поетичному уявленню, розкриття його символіки у відношенню вже до ідей поета та його рефлексій є найголовніше завдання літературно-наукової критики. В процесі цієї критики треба угляднувати два моменти ролі внутрішньої форми поетичного твору: 1. внутрішня форма є носієм найосновніших ідей, рефлексій, настроїв поета, в ню поет вкладає все найцінніше свого світогляду та тенденцій, в залежності від цих індивідуальних переживань постає їх символіка, яка спочиває чи на головному образі твору, чи на головному уявленню поета; 2. символіка поетичного твору живе реально для нас лише тоді, коли ми до твору підходимо, виходячи із духових переживань поета; коли-ж ми підходимо до твору, як такого, незалежно від того, які ідеї вкладав поет, то головний образ, головне уявлення, що навколо себе концентрує всі менчі образи і уявлення твору, вже їх між собою, одухотворює їх собою, дав їм життя, дає їм душу, то такий образ чи уявлення у відношенню до самого твору як такого до його сюжету, став його *внутрішньою формою*. Отже ці два моменти творять два етапи літературно-наукової критики сюжету і його внутрішньої форми.

Але сам характер критики внутрішньої форми цілком залежить від того, що уявляє в себе текст твору та його історія повстання, залежить також і від того, чи твір в виявом індівідуальної творчості, чи колективної, устної.

Коли внутрішня форма сюжету винайдена, тоді досліджується її історія

в зміні тексту по редакціях, чи в зміні його оригіналу у пілком новий твір того-ж автора, чи другого. Далі зясовується постання сюжету і внутрішньої форми, її розвиток, чи сюжет і внутрішня форма в оригінальними для поета, для української літератури, чи вона є традиційною, мандрівною, чи наслідованаю. Отже через принципи порівняної інтерпретації можемо дослідити ступінь оригінальності її, а через принцип еволюційний можна дослідити, коли вона є традиційною, що заховалося в ній первісного, а що еволюціонувало, змінивши ту або іншу рису в своїй традиційній цілості. Така *статіка* твору в погляду його внутрішньої форми, але є ще і *динаміка* його (Еннекен, Потебня).

Від літературно-наукової критики сюжету і внутрішньої форми поетичного твору переходимо до літерат.-науков. дослідження третьої основної підвальнини його, зовнішньої форми поетичного твору. В своїй праці виходимо від зовнішньої форми в цілому до її деталів, від загального до подробиць такий в природній план наукового студіювання зовнішньої форми твору. Загальним у зовнішньої формі є *архітектоніка* твору, назверхня структура його сюжету. Від сюжету переходимо до окремих *мотивів* його; коли зовнішня форма твору написана розміреними віршами, то від мотивів переходимо до студіювання *метрики* твору та його *ритміки*; далі зясовуємо *поетичний стиль* твору через дослідження як об'єктивних засобів поетичного змальовування, так і *субективних* засобів поетичного змальовування; від останньої переходимо до музичної *інструментації* стилю. Ці моменти дослідження зовнішньої форми творять стиль поета взагалі, в якому ховається найбільше традиційних поетичних формул, а також і найбільше індівідуально творчих моментів. Бо коли у внутрішній формі твору поет може повторити мандрівний образ в його подробицях, надавши йому лише нове символічне усвідомлення то стиль своїх попередників поет не повторить в цілому, а виявити нові перспективи індівідуальні, коли він у своїй душі ховав спрямлений талант поета. І коли приходиться говорити про еволюцію поезії, то лише в її внутрішній формі, бо вона в собі ховав найбільше захованих сил до життя у майбутньому, і в її зовнішній формі, але остильки, оскільки зовнішня форма твору індівідуалізується поетичним стилем. Тут ми підходимо до методольої *історії* літератури, як певної еволюції внутрішньої форми як в її характері символізації ідей, так і в характері її формальної структури у відношенню до сюжету а також і еволюції поетичного стиля; лише така *історія поезії*, або *історична поетика* може бути науковою, але як остаточний етап літературно-наукової критики кожного окремого поетичного твору.

В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ.

*Основні елементи орнаментації українських
пісанок і їхнє походження.*

(Студія.)

Студіючи звичаї українського села на цілій простороні України, ми помічаємо майже повну спільність в найбільше віддалених пунктах нашої території, навіть належних до цілком різних державних організацій. Правда, в деяких околицях традиції значно ослабли, і з цілої серії звичаїв там удержаналися тільки де які, а інші стратили свою чистоту і ясність, але тут же де небудь в сусідії селі, як раз задержалися недостаючі складники і на значніших просторах в околицях з десятками сіл можна установити цілу серію, яка буде цілком відповідати подібній же серії де небудь за 500 або 1000 кілометрів, на другім кінці України. Аналіз звичаїв показує, що ціла серія об'єднується *сонячним культом*, який очевидно колись існував на Україні, і розрізняється останками якого у нас і являється такий ряд: *Калита, Коляда, Щедрівка, Ордан, Колодій, Великден, Проводи, Купала*. Широка перерва від купала до калити заповнюється рядом цереальних звичаїв і свят, які починаються забутим тепер майбутнім зовсім звичаєм, „*гонити шуляка*“ на *Полупетра*, переходить через ряд свят, присвячених Громовикові: *Іллі, Паликоті*, і т. п., розвивається під час *Маковія, Спаса, Першої Пречистої, Головосіка* і починає спадати на *Другу Пречисту, Крестоздвиго і Покрову* і переходячи через *Михайлова чудо*, зовсім кінчаеться на *Пиліпо*.

Церковно християнські назви, покривши собою поганські свята, дуже затемнюють розуміння справи. Однаке цілком єднакове поважне відношення сільських мас, як до християнської служби божої в церкві, так і до тих звичаїв, або скоріше обрядів, які інтелігентові адаються дитячою забавою, доводить, що в поглядах селян християнський культ примішався до їхнього власного тільки як процедура жрецька, каствова, а їх власний спітогляд залишився майже незмінно і зберігся в формах обряду, виконанні якого однаке завжди було на обов'язку самого народу, де він цілий, усею своєю масою мусів уплинуть на вищі сили. Одним із атрибутів, (можна сказати *матеріальних констант*) цих обрядів і являються пісанки, з на малюваннями на них знаками, і розглядати пісанкові оздоби без звязку з внутрішнім символічним змістом їх, се було би і даремне і безмістовно.

А символіка сих орнаментів зараз же робить ясними також і де які інші символи із звичаїв земової частини культу, як напр. калиту, і ледові хрести на водокрещі. Отже раніше ніж перейти до пісанкової орнаментики, я дозволю собі пояснити тільки що помянути мною символи з моого погляду.

Калита відбувається на Андрея, тоб то як раз на самім початку зімового повороту сонця.

Сей обряд є символічне рятування сонця. Відбувається він так.

Медом помазаний круглий пшеничний корж підвішується на стъожці до сволока, на такій висоті, щоб дорослий чоловік, трошки підскочивши, міг дістати його зубами. Се є символ сонця (найсоліднішого). Парубки і дівчата верхи на ожугах та на коцюбах, підіжжають від печі до калити, щоб її засміти (символ алої сили), але її боронить один з учасників, стараючись розсмішити нападаючого (ознака тоді його слабості), і коли останній засміється, то замавши йому лице сажею (символ знищення), відганяє, не давши вкусити; Коли нападник не засміється то має право вкусити калиту, і оборонець мавати його не смі.

Тут вперше виступає символ сонця, як круг, який ми стрінemo і на писанках в тім же значенні.

Другий символ сонця: хрест виступає, коли роблять так звану ордану. На ордану проганяють усяку нечисту силу і ворожу (тоб то і саму зиму), бо ясно стає тоді, що сонце піднялося і входить в силу, його знаки тоді дійсні і їх ставлять на льоду: хрест з льоду; хрести ставлять і на дверях хати, і на воротах подвір'я, і на дверях хлінів (крейдою); а водою, взятою з під льдового хреста, кроють і людей і худобу і все абіюка. Ясно що знак сонця мусить все оздоровити, все оживити. Сей знак є хрест.

Темп життя повищується на масницю, коли можна уже підживитися харчами, позиченими у звірів (молоком, маслом, сиром), тоді дівчата чепляють парубкам (очевидно симпатичним) так звані колодки символічні (тепер стъожки), за що парубки мусять дівчат почастувати гостинцями і горілкою, і за що потім на великдень дівчата конче мусуть дати писанки тим парубкам, яким чепляли колодки, а парубок не смів відчепити колодки, доки йому дівчина не подарувє писанку на великдень. Можливо, що ся колодка була символом якихсь шлюбних відносин.

На великдень, тоб то, коли день став більше ночі, коли сонце посідає уже повну свою силу, тоді і знаки сонця також набувають більшу силу, і писанка, тоб то яйце, покрите знаками сонця, являється найкращим апотропейоном (чортогоном) проти усякої нечистої сили (марі, мани, хороби і т. д.). І авчайно дівчина не могла подарувати своєму милому нічного ціннішого від сего талісмана.

Останнім акордом сонячного культу являється купальська справа, під час літнього повороту сонця, яка відбувається в супроводі купальських пісень, скакання через огонь (богаття) і пускання вінків на воду. (Теж символи сонця).

По купальських справах настає тяжка праця, яка закінчується помянутими уже цереальними (обжинковими) святами.

В ряду усіх цих обрядів Великодній являється найвеселішим і радістним, і треба сказати, що у нас, як раз, він зберіг свою поганську назву „великдень“, яка цілком характеризує зміст свята, в той час як у інших народів, або назва цього свята взята у жidів „пасха“, або тратить внутрішній зміст, як напр. у Польщі *Wielkanoc*. Бо Великдень означає свято того моменту, коли день став більшим від ночі, а не навпаки.

Усі аксесуари цього свята укажують власне на сонячне свято, при чім у нас на Україні вони характеристичні для істотно хліборобських традицій. Так напр. посвячуються на Україні паскі в пшениці і печені поросята.

На Москівщині характер пастухівський — сир і ягнята печені.

У нас паскою називається круглий хліб з хлібним же хрестом на нім, на Москівщині паскою називається стопка сиру (традиції скотарського народу). —

Одною з характеристичних рис нашого Українського великої відмінної є широке вживання *пісаник*¹⁾, яке не являється характеристичним для великої відмінної на Москівщині, хоч по деяким там і трапляється, скоріше як занесений південними колонистами в II тисячаліттю по Христі, або принесений церквою християнською.

Усі автори, які студіювали пісаники, сходяться в загальних рисах ось на чому:

1. Пісаники мають обрядове, ритуальне значення і грають таку роль, і користуються такою повагою в звязку зі своєю орнаментацією, як і інші символічні предмети в різних релігіях, напр. хрести або ікони в християнстві і т. п.

2. Не можна довести, що пісанок не було до християнства, навлаки вони існували ще недавно у нехристиянських Персів і у старих Римлян.

3. Пісаники бувають завжде оздоблені орнаментами, які вже в дуже глибоку старовину для всіх були дуже добре знаними символами соняшного божества та інших рівнопорядних божеств: напр. „Іштар” в Мезопотамії.

4. Усі рослинні і звірячі назви орнаментів звичайно не відповідають орнаментам і вказують на намагання пояснити орнамент в натуралістичний спосіб, а де вони відповідають, то виявляється повна відсутність стилізації, а разом з тим і традиції, тобто несвідомість майстра в своїм ділі. А взагалі і натуралістичні назви покривають собою по суті чисто геометричні символи, емблеми і атрибути соняшного божества.

5. Пісаники мають значення апотропейонів проти ріжких хороб і навіть проти грому. (Сумцов, Кордуба та ін.)

Значення пісаники складається з двох окремих, але споріднених частин:

1. Із значення самого яйця, яке носить в собі зародок півня (соняшної птиці), 2. та із значення тих орнаментів — символів, якими буваб покрита пісанка.

Значення орнаментів буде розібрано далі, а тут започатку треба спинитися на значенні яйця і півня і сказати про се хоч кілька слів.

Майже у всіх народів, як старовинних, так і новітніх, як у диких так і у цивілізованих розповіданнях про яйце, як про жерело життя і навіть, як про жерело всесвіту.

У старих Єгиптян яйце було атрибутом Кнефа, і його статуя була з яйцем в устах. З цого яйця ніби повстав огонь. Яйце було теж атрибутом соняшного египетського бога Пта.

Індійське оповідання про повстання світу говорить про золоте яйце, яке пливало по водах (сонце).

Грецькі та римські фільзонофи, виходячи з народного світогляду, походження всесвіту вели від яйця (*ab ovo*).

В Калевалі згадується, що Мати води *Ільматара* жила з початку в повітрі, потім спустилася на океан, що покривав землю, і 700 літ гойдалася на його хвилях. *Дика качка*, принявши коліно *Ільматари* за землю, зробила на нім кубло і занесла яйце: їдне залишне і б золотих. *Ільматара* здрігнулася, а яйце розбилось від того і упали в море, а з них і утворився цілий всесвіт (в тім числі о зміні стало сопце, а білька місця). Сумцов. *Пис.*, стр. 187.

Про походження всесвіту з яйця існують оповідання і у Поляків (*Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej*. II. str. 125) і у Чехів (див. *Stránska op. cit. str. 8*). Існують і у інших Славян, а також Французів, Сіцілійців і навіть Зулусів. Московські, білоруські і Українські перекази, однакож, трошки затемнені, і замісць всесвіту з яйця виходить хата, або базар, або палац а на Україні царство. Сумцов. *op. cit. str. 187*.

Уже сі перекази ясно показують значення яйця в народній світоуяві,

і необхідність вживання його як символа ще в дуже давніх часах і справді вже у Ювенала, Овідія і Плінія (кн. 19 і 24) можна найти вказівки на те, що римляни барвили яйця і вживали їх при ріжних грах і обрядах. Було се напевне і на сході від прадавна, бо *Корнелій Брюн*, бувши у Персії в році 1704, каже, що Перси на новий рік (20. мая) витали один одного з новим роком, даруючи ріжнобарвні яйця. (*Сумцов. ор. сіл. стор. 181.*)

Перси всеж таки магометане, і сей хліборобський звичай повинен був у них існувати ще до приняття магометанства, яке б його інакше не допустило. Такий погляд на яйце пояснює також і значіннє півня²⁾ в народнім світогляді і зокрема у Славян.

Чехи вважають, що *півень березняк* (урожений в березні) ліпше оберігає хату, ніж дев'ять пісів. *Stranečka ор. сіл. стор. 8.* В Чехії, а також в Саномірі і Мазовії оздобленого півня носили на вербу від хати до хати. *ibid. стор. 7.* В деяких оповіданнях рай крутиться на курячій лапці.

На Україні в звичай в нову хату насамперед внести півня³⁾ зі старої хати. (Очевидно, як символ все очищающего і освячуючого бога Сонця).

Завдяки тому, що яйце мало в собі зародок півня, воно могло служити апотропейоном, а тому, що воно мало в собі взагалі зародок живого, воно могло служити жертвою і замінити собою живу жертву, переводячи таким чином кроваву жертву в безкровну, як се вже вказує *W. Klinger* в своїй книжці *Jajko i zaborowie ludowem. Krakow 1908.*

Коли ми перейдео до писанок, то побачимо, що само виготовлювання їх, процес малювання, уже сам пособі являється до певної міри обрядом, або культовою процедурою. Починалося воно звичайно в Чистий Четверг. Із значіння води, в якій лежали писанки виходить, що вони юже вважалися свяченими ще раніше, ніж були посвячені в церкві, і очевидно вважаються тому, що на них *нанесені певні знаки*, і сі *писанкові знаки* в очах народу самі мусили мати *святість і до днесь*.

М. Кордуба дав скілька вказівок на значіннє води, в якій побували писанки, у населення галицької Волині, які цілком відповідають тому, що по словах Сумцова трапляється скрізь на Україні. На великдень челядь, яка піде до церкви, умивається у воді, в яку вложено писанку або крашанку. Лице, вмите такою водою, буде кругле, гладенькé як яйце, і червоне, адорове як крашанка, по гадці селян.

Писанки мають також вплив на здоров'я чоловіка і хоронять його від слабостей.

В селі „Голе“, Равського повіту, держать писанку у хаті для охорони від пропасниці.

В Руденку Брідськ. пов. закопують крашанку у землю на Великдень і держать там аж до Юрія. В той день викопують і беруть зі собою в поле. Де збіже не хороше, особливо, де потворилися „пліші“, там качають крашанкою, віруючи, що збіже поправиться.

В с. Пристань Жовківськ пов. писанку держать у хаті для охорони від грому. В селах *Сушно*, *Полове*, *Вулька*, *Винків*, закопують окружини свячених пасок і шкаралущ з писанок у землю і думають, що на тім (місці) виросте „Маруна“, але, якого додають до горілки (*Chrisantemum Partenitum Pers.*). *Кордуба, стор. 180—181.*

Раніше ніж перейти до писанкової орнаментації, треба ще декілька слів присвятити ріжниці як писанкою і крашанкою, яка залежала не тільки від праці витраченої на її розмальовку, але мала також і внутрішній зміст.

*Крашанкою*зветься яйце *однобарвно* помальоване без жодних орнаментів. *Писанка* ж є яйце орнаментоване ріжнобарвними одобами-узорами.

Крашанка завжде була варена або печена, щоб нею можна було розговітися і взагалі зісти.

Писанка навпаки ніколи не бувала печена або варена, і коли се траплялося, то, очевидно, від занепаду звичая. Писанками ніколи не гралися ні в „битка“ ні в „котка“. Причина цього була не тільки в тому, що писанка сира, а також, по моїй гадці, вона полягала в тім, що не „годиться“ розвивати образи — сімволи — знаки сонця, намальовані на писанці, як не годиться християнинові ломати хреста або ікону, або як не годиться розвивати взагалі який небудь талісман.

Писанку не варили, щоб не знищити в ній життя потенціального, животворної сили, а в ній то і полягає значення писанки. Зовні, сій животворний силі писанки, відповідають намальовані на ній сімволи великої животворної сили сонця, і підкреслюють внутрішне значення писанки. Принести писанку в жертву не можна, бо се би значило принести в жертву саму животворну силу природи.

Крашанка ж уже віддалегідь призначена в жертву (avarena), і нею розговлялися обов'язково, і вона власне відповідає у нас Жидівському пасхальному агнцеві. У Москівщині на „пасху“ при розговінах головну роль грають *не кришанки, а сир* який зветься „*пахлю*“ і „*баришек*“.

[Можна думати, що на Україні в давнину розговіни великомодною крашанкою грали в містеріях на честь бога сонця таку саму ролю, як причасті в Християнстві, а писанка в тих містеріях могла служити сімволом воскресшого бога Сонця, і покрита його знаками мала в очах людей тогочасних добродійну і навіть може чудодійну силу, особливо тоді, коли і само сонце уже осягло свою повну силу].

Основних типів писанкових орнаментів на українських писанках існує три.

1. *Свастика* (на українській мові, ломаний хрест, гачковий хрест, млинчик). tab. I i II. 2. *Трикверт* (по укр. троячок, триніг.) tab. III. 3. *Розетта* (по укр. рожа повна, сторчова, шолудива, або зірка). tab. IV. Усі три типи бувають вписані в круг (перші два частіше).

Решта орнаментів у своїй основі мають той самий принцип конструкції, міняються або ускладнюються тільки рамена помянутих фігур, набуваючи форми і назви рослинні або животинні.

Поверхня писанки завжди буває так майстерно покрита орнаментами, що орнаменти так гарно звязані між собою в різних комбінаціях, що се не можливо видумати кожній окремій людині самостійно, неможна і перенести на писанку (кулята поверхня) орнаментів з іншого предмету, якого поверхня плоска, як напр. (вишивки, вибійки і т. п.) Ся ріжноманітність писанок, се богатство композиції при захованню постійно одного принципа не мислима без певних, дуже довгих і дуже давніх традицій, особливо взявши на увагу спільність сеї орнаментації для цілої України від її центра до найдальших периферій.

Писанкова орнаментація має свій вироблений цілком певний стіль, яким вона різко відріжняється від орнаментальних стилів на інших предметах побуту, звязаних з іншими матеріалами і поверхнями. Порушення стилю завжди характеризується дуже слабим рисунком, відсутністю композицій, неясністю замислу і браком сімволів, так що завжди можна в сих випадках констатувати перерву традицій. Такі факти констатовані усіма дослідниками писанок, і такі писанки не служили предметом нашого досліду.

Усі вище згадані орнаменти служили в глибокій давнині або апотропейонами, або сімволами в культі сонця, який був уже в кінці бронзової доби розповсюджений і в цілій Європі, але який напевне вийшов сюди з Малої Азії.

Основні сімволи цього культу показані на Fig. 1., в прим. З взятій у Дешелета:

Далі розглянемо окремі орнаменти: *Свастика*,³⁾ або ламаний хрест, гачковий хрест, як ії авуть наші мальтики писанок, уявляє собою штири тачки під простим кутом, які виходять з єдного центру. *Рис. 1.* (24 (17), *Табл. I. N 1, 2, 4, 5, 6, 9 i Табл. II. N 11*). Та сама свастика тільки, ароблена з листочків, виступає на писанках *Табл. I N 8; i Табл. II N 15 i N 17*. Далі на *Табл. II N 10, 12 i 13* ми бачимо, як свастика переходить в хрест грецької форми, тільки косий. Свастичний характер сих хрестиків ще підкреслюється гачками, закрученими вправо; *Таб. I. N 7*, дав нам свастику в комбінації з дубовим листям;¹⁰⁾ *Таб. IV N 28*, показує свастику з північних гребінців або гусачих лапок (рослинні і животинні назви дуже ріжноманітні для тієї самої фігури в різких околицях і навіть в однім селі). *Fig. 1. (25) i Таб. IV N 36*. Показує подвійну свастику з сильно закрученими раменами, яка перейшла таким чином у вісімраменну зірку (*Народня назва „павуки“*). Часом свастика буває вписана в кружок *Таб. I N 6*. Свастика при сполученню кінців своїх гачків з центром дав форму грецького або малтійського (георгієвського) хреста *Fig. 1. (5) i (6)*, який покривши писанку дає орнамент відомий на писанках під назвою „*сорок клинців*“ *Таб. II. N 13*; на *Таб. III. N 9*, орнамент званий в народі: „*зозульчині чобітки*“, уявляє собою свастику з раменами в формі чобітків. (тетрахедон у греків).

*Трікветр*⁴⁾ (трапецієвідно), *троячик* у нас, складається в трех гачків низхолячих в єдного центра під кутом 120°. (*Fig. 1. (26, 27 i 20)*). Сей орнамент на наших писанках трапляється так само часто як і свастика *Таб. III. N 19, 20*. Трікветри значно складнішої форми показані на *Таб. III N 23, 24, 25*. Трікветр вписаний в круг видно на *Таб. III. N 21*; а на *Таб. III. 24*, показано трікветр, в якому раменами служать листочки: На *Таб III N 26* намальовано теж трікветр з листочків тільки з уявленням (мінімум) центром.

Подвійні трікветри показано на *Таб. IV N 33*, які також часом авуться павуками. З трікветрових як і зі свастичних хрестів також можна скласти орнамент, подібний до того, що аветься сорок клинців.

Розета.⁵⁾ Зірка, рожа (сторчова, понна, шолудива). *Fig. 1. (10, 11, 12)*. Сей орнамент міг би утворитися теж з комбінації двох свастик, або двох трікветрів. *Таб. IV N 31 i 32*. Але форма писанкової рожі дуже характеристична і викінчена й її треба вважати за цілком окремий орнаментальний елемент. Шостивуга рожа⁶⁾ трапляється рідше на писанках, а звичайно висувається вісімовуба (вісімопелюсткова).

Часом свастика права і ліва комбінуються між собою і дають фігуру хреста з ріжками *Таб. IV N 29*, які потім уже вживаються і самостійно під назвою *ріжки*. *Таб. IV N 30*.

Решта орнаментів писанкових зберігають в своїй істоті той самий принцип будови свастикою, трікветром, розетою, тільки рамена або пелюстки цих фігур втрачають чисто геометричний характер і наближаються до рослин або звірячих членів (козині роги, гусачі лапи) і т. п.

Часом назва писанки залежить від ріжок, в які врисовані основні орнаменти: напр *Таб. I N 6 i Таб. III N 21* авуться бочечками або барильцями, а се суть свастика і трікветр в кружках. *Таб IV N 36* аветься пауки в *Саквах, пауки в Калитках*. Сей варі ще вветься просто *Калитки, Сакви, Бесаги*.

З сотів зібраних мною назв писанок Сквирського повіту видно, що багато назв означають одинакові орнаменти і покривають собою свастику, трікветр і розету, яксовуючи собою скоріш форму рамен сих сімволів:

Для свастики існують назви: хрести ламані, драпачки, вінички, вітрячки, закрутки, косиці, кривульки, ложки се геометричні; а з рослинних такі назви: виноград, вишеньки, Горгінія, жоржина, звоники, квітки, ламане дерево, лелія, листе (дубове, кленове, грабове, осокорове та ін.). лопух, любистюк, огірочки, сосна, сливки, тиольпани, хміль, ялинка.

Із авіячих назв для свастики служать. Лапки (гусечі, качачі, курячі, сороочі, цесарчині) луска коропова, волові очі, панни, ляльки, роги (волові, баранячі) вузульчини черевички, і просто черевички і чобітки, і качині шайки.

Ті самі назви служать і для трикутника, або ліште для рамен його.

Розета або звізда покривається такими назвами. Геометрична: сонечко, рослинні: Рожа (бокова, сторчова, дрібна, повна, порожня, шолудива, польова, біла, червона) айстри, жоржина, капустелі.

Подвоені свастики і трикутник, у яких є 6 і 8 рамен, часом спірально закручених, мають назву павуки, жабки, жуки, роги або ріжки, гачки, плявки. Половинки свастики гачки, кривульки, линти, плявки, слимаки.

Деякі назви означають собою соняшні кружки: як напр. Сонечко, мак, зірочки, волові очі, звичайно се кружки в різних комбінаціях між собою, часом покриті крапками або зубчиками або хвостиками, тоб-то сяйвами, див. напр. Fig. 1. (1, 4) і (23) і Tab. II (18), T. IV. (35) і т. п. Fig. 5. (f).⁷

Нам остається сказати ще скілька слів про схожість між писанковими орнаментами і орнаментами інших галузей стосованого українського народного мистецтва, і пошукати, чи нема можні близької подобизни. В позитивному випадку не могло би бути і мови про культово-символічне значення писанкової орнаментації. Коли ми порівняємо інші орнаментовані речі сучасного українського побуту з орнаментами писанок, то можемо сказати слідує:

Дерев'яна різьба на возах, санях і полицях або мисниках в українських хатах зберегла тільки розети шостираменні, вісімраменні, і навіть дуже багато раменні до 33 рамен або пелюсток див. V. Schtcherbakin: *L'Art d'Ukraine t. I. fig. 99. і далі до 125.* Але інших оздоб соняшного культу не зустрічаємо напр. свастики, трикутника і т. п. ні в дерев'яній різьбі, ні в мисках поливяних. Се я думаю можна пояснити тим, що писанками як різною і деякими домашніми обрядами займалися майже виключно жінки, (так думає і Сумцов), а різьбою по дереву і гончарством займалися мужчини.

Орнаментація церковних надбанніх хрестів не мала впливу на писанки, хоч вона несе в собі багато рис, перейшовших по традиції зі соняшного культу. Тут сімволіка грає вислючну роль, і ми бачимо між одобами те, що знаходимо і в Месопотамії і Сирії та Каппадокії за Гіттітських часів. А власне в 4 кутках між раменами хреста вставляється по три, дві, і по одній зізаговій стрільці, яка часом має на кінцях вірку, се символи близкавиці.⁷)

З порівняння орнаментів писанкових і залишних церковних хрестів виходить, що сімволічне значення і початкове жерело у них було те саме, що і у писанок, але орнаментика на хрести прийшла пізніше та іншим шляхом.

Коли ми звернемося знову до побутових річей, орнаментика яких була в жіночих руках, як вишивки і мережки, плахти і килими, — то ми можемо сказати слідує:

Не виключено, що деякі орнаменти можуть бути спільні і навіть виходити в тих самих вазад, дати людині апотропейон. Це мабуть відноситься до орнаментів подібних до так званих Уманських очей, на углах відкладних комірців (уманськ. пов.). Сі знаки сонця вишилі на углах комірців могли мати значення апотропейонів, але свастики, або трикутна в писанковій стилізації ми тут не знаходимо. Очі вживалися за апотропейони і у Египтян і у Греків на вазах і навіть на грецьких виробах для Скитів напр. на золотих піхвах

найдених у Vettlersfelde. Зірочка або розета на вишивках також трапляється, але її стиль цілком інший і очевидно розвивався інакше, ніж на писанці, і тому безпосереднього впливу на писанку не мусила мати. Ся фігура мала ще менше шансів попасті на писанку з плахти, до того ж на плахті вона носить назву *рак*, а на писанці *рожа*; а рак писанковий бував натуралістичний, неумілий.

Коли ми глянемо на килимовий орнамент, то побачимо зовсім інший принцип на них. В найпростіших геометричних килимах ми бачимо хрести, але без жадного свастичного принципу тоб то без принципу руху, крутіння в який небудь бік, як на писанках. Тут все важко і спокійні фундаментальні хрести. Що до оздоб рослинних, то стиль їх о стільки відмінний від писанкового, і о стільки дав на собі читати усі чужі впливи і стилі, що се даеться бачити з першого ж погляду.

Рушниковий орнамент, теж часом мав у собі щось культового, він допускав багато пташиного орнаменту, власне тому, щоб надати рушникові характер апотропейона, або культовий. Тому там особливо часто бувають півники. Але стиль сеї орнаментіки цілком відмінний від писанкової, що зразу видно при порівнянню.

Сучасна кераміка має зовсім інший стиль поливної орнаментації і нічого спільногого з писанковим орнаментом, як і з колишнім керамічним.

Студії над збірками українських музеїв показують, що кожний матеріал несе на собі цілком іншу стилізацію, тісно звязану з самою технікою і дуже влучно застосовану до поверхні і до призначення. При чим техніка і стилізація одної галузі ніколи не вживается на другій. Ніколи напр. вишивкова техніка не застосовується до кераміки і навпаки.

І так ми бачили, що знаки намальовані на наших писанках суть сімволи і післяваються у нас тільки разом з писалкою і тільки під час обрядів, звязаних зі святами на честь сонця. Бачили ми, що сама писанка і не арозуміла без культу сонця і не мислима без него і не мала би жадного смислу, колиб не входила в сей культ.

Перед нами стоять питання, коли сей культ міг бути принесений на Україну і привитися нашому народові. Щоб вияснити се, треба хронологічно переглянути і порівняти орнаменти, які існували на території України, а писанковими, бо і писанку ми мусимо розглядати, як усякий інший предмет археологічний, початкова дата існування якого звязана з кристалізацією самого сонячного культу.

Ми уже раніше згадували і тепер мусимо повторити, що орнаментика теперішніх побутових речей, як і речей ковацької доби, не мають майже нічого спільногого з писанковим орнаментом.

Орнаментика князівської доби стоять цілком під візантійським впливом, а свіжа ще тоді на нашій території прозелітська хвиля Християнства старанно нищила усе поганське, тому орнаментика писанок не могла наново витворитися під час князівства. Орнаментація тоді панував авіряча і плетінкова в рукописях, а в розмальовці церков специальна візантійська.

Про недопустимість тоді свастично-трикустрої орнаментики ясно говорять і оздоби глиняних писанок князівської доби найдених в могилах.¹⁾ Доба вандрівних народів у наших степах праща зрідка показував в оздобах і свастику і трікветр, але непремінно оздоблену авірячими елементами, і свастику і трікветр тоді завжди бувають закінчені звірячими головками.

Те саме треба сказати і про добу сармато скитську. Кочові народи кохалися в звірях і тому любили оздобляти їхніми головками усе, що підлягало орнаментації, як се ми і бачимо в західках.

Колиб орнаментація писанкової постала під впливом кочових народів, вона-б мусіла мати на собі вплив звірячого орнаменту. Однак ще треба додати, що ні яйце ні курка не могла бути нам принесена кочовим народом, бо кочове господарство виключає із свого обіходу курей і свиней.

Правда, одночасно з цим ми знаходимо на Україні кераміку так званої лятенської культури, на якій ясно виступає снастика, та інші знаки. Ся культура, характеристична для певних народів західної Європи, могла би мати вплив на писанкову орнаментику, бо вона сама мала орнаментику чисто геометричну без яких будь звірячих додатків, і до того ж мала усі 3 основні типи солярної символіки, снастику, тріквітру і розету. Все ж таки не вона витворила символізацію, а вона тильки одержала її як спадщину від доби Гальштатської і бронзової — Коли би Лятенська культура в заходу прине ла свою символіку то мусіла би принести також і свій пантеон, тим часом як слушно зауважають і Нідерле і Корш разом з цілою плеядою інших вченіх, боги передхристиянські на старій Україні не мали нічого спільногого з західними і навпаки мусіли прийти зі сходу.⁹⁾

Культура Гальштатська характеристична для ранньої залізної доби відріж-няється великою силою солярних символів. На Кавказі вони стирияться на всяких оздобах і на кераміці, так само як і на заході. Але на заході в Чехії є одна знахідка в могилі гальштатської доби яка особливо підкреслює значення орнаментики на наших писанках.¹⁰⁾

Проте і в Європі, як уже було згадано, культ сонця зявився не за гальштатської доби, а за кінця бронзової доби. Найлемче припустити, що він тут зявився не пізніше, як під час максимума розцвіту його в Малій Азії, на на Кріті і навіть в Єгипті, т. в. за кінця XVIII династії Єгипетської (XV вік).

Україна, яка через Чорне Море мала лежку сполучку з Гіттітами, могла від них дістати і культ Сонця і навіть соянину птицю курку разом з містечками відповідними і з писанковою символікою, і служити тереном для передачі сих символів далі на захід.

Мені здається, що скельний рельєф в Буші ямпольського повіту служить ліпшим для того доказом. див. пр. 2.

На Україні в ту пору уже мав досить культурний з прадавна хліборобський народ, як про се свідчить неолітична мальована кераміка, у якого уже тоді були ознаки культу сонячного, хоча може досить примітивного, і тому приняті новий високорозвинений культ того ж характера для них було справою не тільки не трудною, а може навіть дуже леккою і бажаною.

Можна думати, що вважалі Україна завжди служила першим етапом для культурних впливів в Мезопотамії і Малій Азії, і уже через її територію культура далі пізніше посувалась на північний захід. Другим також дуже придатним для розповсюдження культури був шлях по Дунаю на захід. І тому я думаю, що вважати сі усі символи сонячного культу за самостійно витворені, або звязувати їх з Германськими і тільки Германськими народами, як се робить гурт німецьких гакенкрайцерістів, це ніяк не можливо.

Ми розібрали уже окремі елементи писанкових орнаментів і простежили географічне і часове їх розповсюдження. Але щоб перебрати весь матеріал для своїх виводів, ще треба глянути на сю справу з погляду естетичного, ровглянути орнаментацію писанкову з боку мистецького враження, яке робить орнаментація писанкова на глядача.

Коли вглядітися в поверхню писанок, то вона робить враження живої, де які орнаменти викликають таке враження ніби ціла поверхня, якось ворується. Думати, що сей ефект осягнено неумисно, по мимо волі і завдання майстрів-малярів не можна. Ся думка і мета лежить уже в символіці

яйця і писанки, як символа життя, але безперечно, що теперішні мальярки, цого не мали на меті і не думали про се, вони одержали сей орнамент з його завданнями, досягненнями і ефектами уже готовий, як традицію, як річ давно вироблену, цілі якої нашіть уже забуті. Більше того, найменьша перерва традиції показує, повну нездарності людини сучасної зробити, щось подібне, доцільне і ефектне. Се одмічено усіма дослідувачами. Очевидно, що уся ця орнаментація разом із символікою і розрішенням ілюзійної проблеми, вироблена якимсь дужим, високим мистецьким центром, який поставив перед собою проблему ясно, і умів розрішити її влучно в нещисливих варіаціях, принципово і тематично обєднаних. Виробити таку орнаментику могли тільки великі майстри великої доби і на протязі не малого часу. Коли ми перевернемо в своїй памяті усі області великої культури за усі минулі часи, то побачимо, що з усіх нам відомих, єдна тільки область могла витворити, щось подібне і розповсюдити його далеко за свої граници, се передньоазійська культурна область від своїм середньоморським продовженням, за кінця бронзової доби. Ми бачимо подібні розрішення таких самих проблем на Криті. Критська кераміка кінця середньомійської доби (камаресский стиль) ідеально розвивала проблему руху в малюнках на кулястій поверхні камареских глиняних ваз; і потім передала його Мікенському мистецтву. Ми бачимо тоді сю про проблему руху не тільки на одній керамічній орнаментиці. Підйом мистецтва, величезний, блескучий розвиток цівілізації і культури охоплює тоді усі відомі більші держави; про се свідчить і мистецтво Египетське XVIII династії з його витонченою інтелігентністю за Тутанхамена, і Мистецтво Гіттітів того часу в його трошки сувереною величністю і кретськими палляци в Іхнею вибагливістю і цілком сучасним бажанням комфорта. Уся ця культура майже спільні в своїх цілях і вимогах, об'єднується ще одним спільним ідеалом, символічно виявленим в культи сонця, який захопив нашіть египетського Ехнатона.

Тільки такий грандіозний розмах культури і цівілізації міг витворити блескучий культ і розробити так викінчено його символіку і розповсюдити се на цілу Європу західну, що перекинти сего і до тепер даються пізнати, хоча правда розріжено і поклаптковано і в праві, і в релігії і в фольклорі, по ріжких закутках Європейського материка. І на Україні ми може більше і ліпше ніж в других країнах помічаємо сі впливи і на техніці старовинних будов, і на релігійних символах і оздобах будов нових культів, і в народнім праві, і в традиціях і в переказах, в сій символіці писанок і їхній орнаментиці, і нашіть в багатьох дрібницях, яких походження ми ще собі не уявляємо. Сам народ в наших широтах і при суровості нашого клімату не міг-би самостійно витворити те, що ми бачимо у него, як традицію з високим готовим, досягненням, широким замислом і глибоким амітом. Коли страшна хвиля диких північних народів заляла, зруйновала і місцями амела з лиця землі цю високу культуру цю ефектну цівілізацію Кріта, Мікен і Малої Азії, то ми бачимо, як беспомічно ці нові народи стараються розрішити технічні і культурні проблеми і як нікчемно се у них виходить.

Діпліонський стиль се найліпше характерізує. Тут виявлено повна беспомічність в орнаментації, грубість, натуленість орнаментів, перегромаженість без ясної загальної концепції. Тілкі протягом віків, і не без помочі абережених в глухих закутках старих традицій, естетичний смак виводить людність на шлях Еллінської культури в Эгейській морі і дає перське монументальне мистецтво в передній Азії.

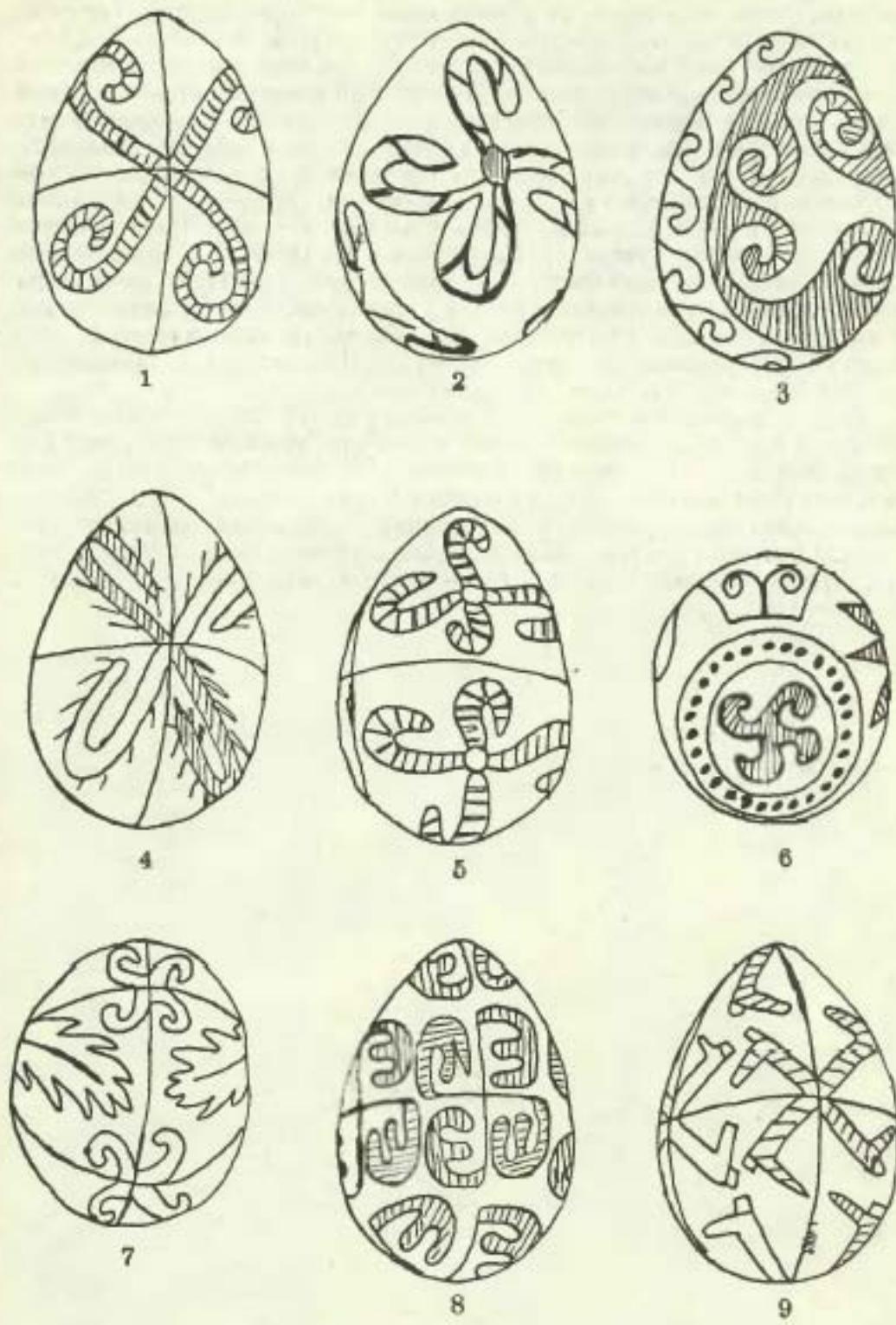
Але уся та нова культура, і до самих наших часів ставляла собі інші естетичні завдання і розрішала інші проблеми, і при всім тім не могла по декуди

забутися попседних високих осягнись, як це могла павіть і спонути їх свідомо нова віра. Новим світоглядам і релігіям прийшлося боротися не тільки з старими світоглядами і релігіями, але також рахуватися і з старою естетикою. Той факт, що український народ в цілій своїй масі зберіг свої старі традиції і навіть таке давнє, заповітом передане йому мистецтво старої високої культури, зберіг з цілим циклом інших культурних і культових заповітів, можна, пояснити лише одним, тим власне, що він від самого того часу сидів на однім місці, і при тім на такім, яке мало центр не досяжний в скільки небудь значній мірі новим протилежним культурним впливам не східнім, і недопускавший скільки небудь значної домішки чужих елементів етнічних. Таким центром і могло бути поліс Дніпрівсько-Прип'ятьське, яке проф. Л. Ндерле, вважає центром славянської народності, колискою славян. І народом який зберіг також інші культурні традиції був народ Український, який і до днесь посідає ту колиску славянства ту територію. Усі народи, які вивандровували з тієї області, куди доходила ся культура, мусіли стратити старі привичайки і традиції, осівши серед чужих їм етнічних масс.

Розгляд української писанкової орнаментації дав нам ще одну цікаву вказівку, а власне, що початки духовної культури прийшли до нас не з Середньої Азії, а тільки з півдня з Мезопотамії через Малу Азію і Чорне море. Попередні моменти цього культурного впливу звязані у нас з Мальованою неолітичною керамікою і тіlopальними похоронними *точками* — *чєріннями*. (Див. мою статью. Мальов. неол. кераміка. Наук. Збірник. Укр. Унів. у Празі, т. I, 1923, стр. 222 і Obzor praehistorickej, Praha, грок 1918, є. 2, стр. 108—116.)

Tab. I.

УКРАЇНСЬКІ ПІСАНКИ. (LES ŒUVRES DE PÂQUE UKRAÏNIENS).
СВАСТИКА. (SVASTIKA).

Tab. II.

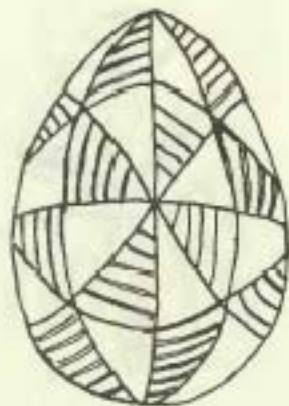
10

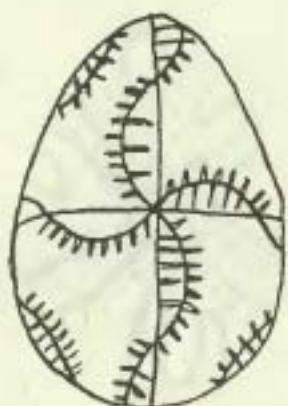
11

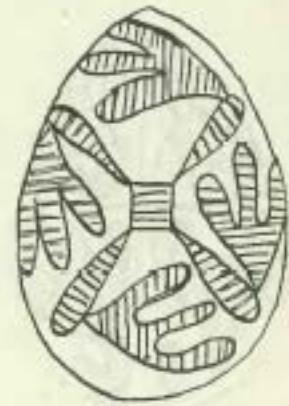
12

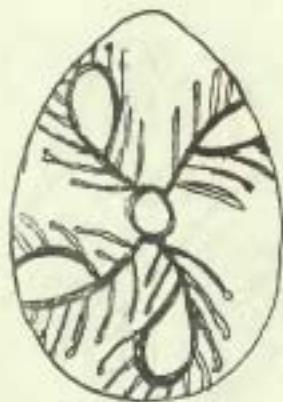
13

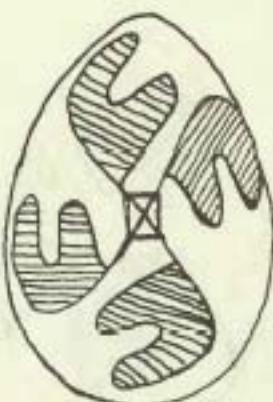
14

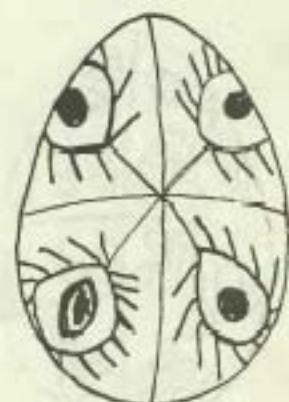
15

16

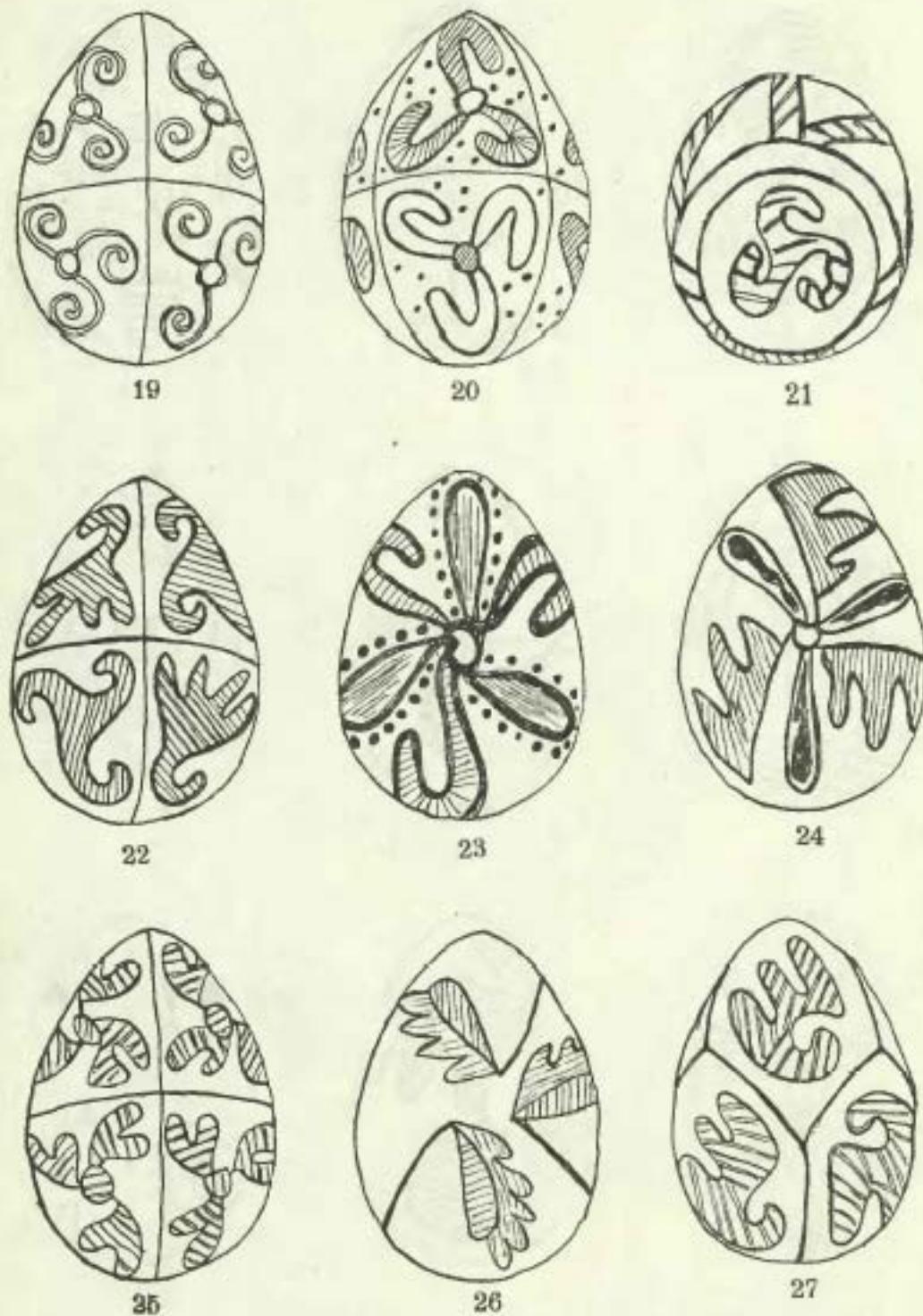
17

18

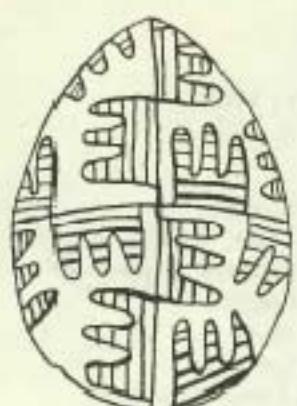
УКРАЇНСЬКІ ПІСАНКИ. (LES OEUFS DE PÂQUE UKRAÏNIENS)
ЛАМАНІ КРЕСТИ, СВАСТИКА. (CROIX BRISÉE, SVASTIKA.)

Tab. III.

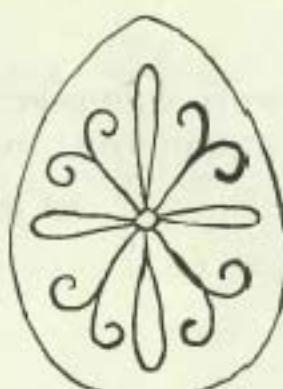

УКРАЇНСЬКІ ПИСАННІ. (LES ŒUFS DE PÂQUE UKRAÏNIENS.)
ТРИНІТ. (ТРИНІЗЕТР). (TRIQUETRUM.)

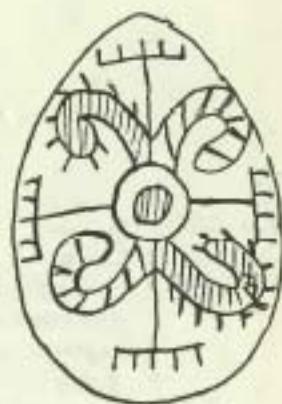
Tah. IV.

28

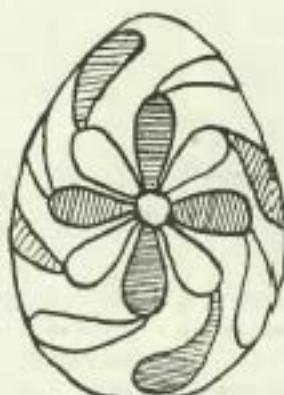
29

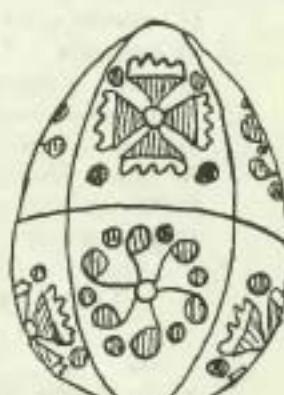
30

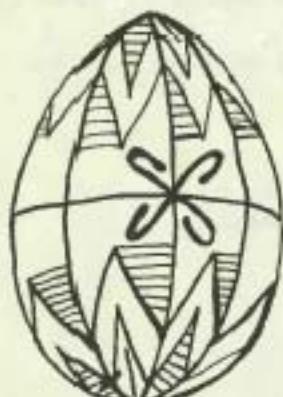
31

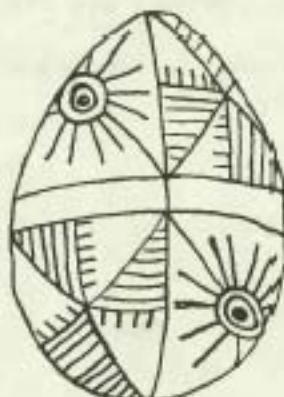
32

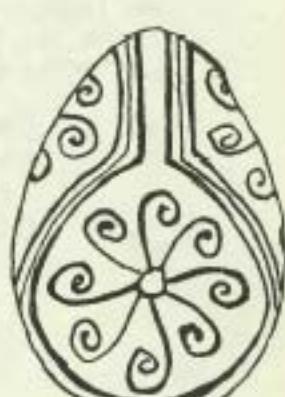
33

34

35

36

УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ. (LES ŒUFS DE PÂQUE UCRAÏNIENS.)
ЗІРКИ, РОЗКІ. (ROSETTES.)

Пояснення до таблиць і рисунків.
НАЗВИ ПИСАНОК.

Таб. I.	1. Павки. 2. Гачки. 3. Слимачки в валитці з безконечником. 4. Баранячі роги або гусінь. 5. Лянта. 6. Баранячі роги. 7. Дубове листя з ріжками. 8. Коцюбки або півники. 9. Зозульчики чобітки.	Таб. III.	19. Павуки. 20. Гачки, Триніг, троячки. 21. Бочечка з троїшком. 22. Гребінці. 23. Жуки. 24. Гребінці. 25. Летючі павуки. 26. Гребінці північні. 27. Гребінці.
Таб. II.	10. Вітрачки. 11. Ламані хрести. 12. Вітрачки. 13. Сорок кінців. 14. Польова сосонка. 15. Качачі лапки. 16. Ложки або жуки, і стоноги. 17. Півники (квіти). 18. Волові очі.	Таб. IV.	28. Гусачі лапки, 29. Баранячі роги. 30. Баранячі роги з грабельними. 31. Бокова рожа. 32. Аястри. 33. Хрести з павуками. 34. Сторчова рожа. 35. Сонечко з кінціями. 36. Павуки в санках.

- Рис. 4. a i b) Емблеми на Кудуре N XX. див. I. Morgan. Deleg. Pers. t. VII. Fig. 458.
 c) Гітітська сонячна птиця з Каркемішу. Ed. Potier. L'art Hittite. Fig. 40.
 d) " " " з Зендрірлі. Ed. Potier. op. cit. Fig. 81.
 e i f) Оздоби гітітської капітелі. Potier. L'art Hittite. Fig. 49.
 g) Трезуб в руці богині на берлінській Гітітській печатці. Ed. Meyer. op. cit. Tat. IV.
 h) Трезуб в руці бога Тешуба. Ed. Potier. op. cit. Fig. 77.
 i-k) Трезуби або може квітки в руці Зевса Доліхенського Ed. Meyer. op. cit. Tat. XVI.
 l) Чобіток на яким стоить горський бог в Іазуликаї. Ed. Meyer. op. cit Fig. 24.

- Рис. 5. a) Ріжки.
 b) Круцики.
 c) Панни.
 d) Басове ухо.
- e) Вічко.
 f) Мак.
 g) Яблучка.
 h) Виноград.

Примітки.

Примітка I.

У XVIII. від писанки були ще відомі по цілій Європі і в Передній Азії (у Греків і Персів Шкітів). Тепер вони ще використовуються на цілій Україні, і на Кубані, і в Галичині, так і на Закарпатській Україні; також у Словаків і Моравян, у Сербів, Болгар, Руманів, Греків. Також ще існують, але у значно меншій мірі у Поляків, Литовців і Латишів.

У великоросів, що у XIX від траплялися писанки по деякуди на границях з Україною напр. в Курщині, або в мішаних областях, як напр. у Воронежчині, у Харківщині... , а в північних губерніях, траплялися тільки крашанки і то дерев'яні. У Франції в XIX в. ще траплялися крашанки; збирка їх була виставлена на відділ фольклористів у Парижі в 1889 р. див. *Zmigrodski, Wisła*; 1889, стор. 971.

Викорянення яєць в автаку з обрядами великоїдніми можна зустрінути і в Германії див. *Heineke. Revue de trad. popul.* 1889. VI. стор. 351. А по деякуди в Германії збереглися і писанки і крашанки.

Про писанки писали дісертациї німецьяд вчені ще в XVII в., як каже Сумцов у своїй розвідці: „*пісанки* Kievsk. Стор. Mai. 1891, стор. 181 і 209. А власне: в Гейдельберзі в 1682 р. вийшла *Dissertatio de ovis paschalibus*, нап. Ostereler. Автором висловлена думка, що крашанки суть старогрецького походження. 1690 р. у Ліпску (Leipzig), *Kober (Cobet?)* написав „*Dissertatio de ovo paschali*”, де він визнає за крашанками старохристиянське походження. Тої ж гадки і Kraski (може Craskius?) в своїй „*Dissertatio de ovopaschali*. Frankfurt am Oder. 1705 р. тут між іншим згадується і гру в коцінні крашанок. Сумцов пише, що пізніше інтерес до питання про великоїдні яйця в німецькій літературі зник, і знову про них згадали аж у XIX в. *Cena. Das Heidentum 1853; Wunderlich. Das christliche Kirchenjahr 1884 i Kolbe* в своїх *Hessische Volks-sitten*, кажучи, що крашанки старо-поганського походження і стоять в автаку з культом сонця.

В польській літературі про писанки писали:

Ziel. Tygodnik ilustrow. dla dzieci 1889 р. N 15.

Mazurewicz. Wisła. 1889. 713—714.

Zmigrodski. Wisła. 1889. стор. 971.

Udziedla. Pisaki w mieście Korczycach i w okolicy. Wisła 1891 г.

Dowhird. Wisła. 1890. кн. 4.

Sadowska. Wisła. 1890. кн. 2.

Коротенький замітки без підпису автора див. *Ibid. t. VI. 1892* р. стор. 443; том XVI. стор. 922; напол. *Pisanki* в. XIV. під авт. *Pisanki*. Вартості наукової не мають.

Br. Trentowsky. Pisanka, стаття у *Wilenskem Slovniku Języka poskiego*. Дуже претенційна стаття але безвартостна.

Найціннішою в слов'янських мовах працею про значення яйця взагалі у забобоні народів старовинні і у теперішніх се в праці Клінгера.

Witold Klinger. Jaźko w zabobonie ludowem. Krakow 1908 р.

Але про орнаментику автор питання там не зачіпає.

З чеських авторів про писанки писали:

Fr. Krček. Pisanki v Galicyi. Cesky Id. II. стор. 189 і 719.

Zibr. Některé výklady o původu kraslic. 1890.

Fr. Stranecka. O symbolice moravských kraslic. Časop. vlasten. mus. spojku v Olomouci. 1888 r. стор. 6—11.

Dr. Winkel. Ornamenty na kraslicích moravských vzhledem k archeologii. Čas. muze. erol. v Olomouci. 1888. стор. 12—31.

Банкель знаходить на моравських писанках також соняшні символи трікутник, свастику, знак сонця, спіралі, ріжки, частини свастики, і т. п. які також усі трапляються і на наших писанках.

Про писанки сербськими писав. Світлич. „Успрашня шарена яїа“. Гласникъ земельског музея. III. стор. 60. 1889 р.

Російські учени дуже мало займалися писанками. очевидно. писанки у них були дуже рідкі або й зовсім не було і звичай зважані з ними або із крашанками були і мало розвинені і мабуть просто чужі великоруському народному духові. Думаю, що крашанки на північ були занесені, або в ненеликим числі виходцями з України, або православною церквою (Герберштейн) згадує про виготовлення крашанок і писанок при царським Московським дворі).

З праць про крашанки треба згадати про переклад з грецької мови: *Константина Экономидса „О началѣ обыкновенія употреблять красныя яйца во время Пасхи перевѣдъ съ греческаго 1826 р Сиб. Він зважує появу їх в Марією Магдалиною. Пізніше звялялися замітки, хиба мож іншим і про крашанки. І в специальні але писані більше в церковного погляду, напр. Левашевъ. Обычай употребления красныхъ яицъ въ праздники съ Пасхи. Сиб. 1895.*

Перша серіювана студія *писанок* українських належить нашому Хв. Вовкові див. Його реферат на 3-м археологічнім з'їзді всеросійським у Київі 1878 р. Там же реферат О. Косач про *Орнаментику*.

Статя Е. М. Маковського окрім восторга нічого в собі не має див.

Е. М. Маковский. К истории народного орнамента: Искусство и Художество, промышленность, 1889. N 7. стор. 540 і далі.

І в своїй статі він згадував виключно про волинські писанки.

Найпознанішою являється стаття Н. О. Сумцова.

Н. О. Сумцов. Писанки. Кіевская Старина, 1891, май стор. 181 і 209.

Теж треба сказати і про виданне збірки писанок Музею Скаржинської у Лубнах. Там дано рисунки усіх писанок збірки і гарна провідна стаття. Се велика книжка і п. 4⁶, дуже гарно видана Скаржинською. С декілька заміток і рефератів М. Білішівського. В різних юївських журналах і газетах, (але точних тітулів їх я не можу подати).

З галицьких етнографів про писанки згадував Шухевич в своїй „Гуцульщині“ і Др. Мирон Кордуба. *Срнамент писанок на галицькій Волині. Зап. Наук. Тов. им. Шевч. XXXI, і XXXII.*

В 1918 році почали працювати над орнаментикою писанок В. Кричевський і Д. Щербаківський у Київі над збірками Київського музею, при чим висновки їх однакові з висновками Банкеля і Сумцова (на жаль їхніх рефератів я не маю). По їхній гадці, в основі писанкової української орнаментики лежать: свастика і трикутник.

Примітка 2. Півень:

Одним з найцікавіших доказів, що півень у нас відомий був на Україні значно раніше ніж грецькі чорноморські колонії, може служити скельний рельєф у с. Бучі ямполіського пов. Подільськ. губ. представлений на фотографії шестому археологічному з'їзду в Одесі, див. *Труды VI археол. съѣзда в Одессѣ, т. I 1884 р. стор. 86—103*; таможе фотографія тільки відрізняє півнем в у журналі *Сільво. N 5—6. Київ 1911 р. стор. 162.*

На тім рельєфі висічено 3 постаті: 1. Олень стоячий з правою головою вліво роги *en face*. 2. Людська постать з лівого боку спиною до оленя стоїть на колінах лицем вліво, в мискою в руках. 3. Півень на шляці над головою людини в лівім верхнім кутку.

Такі рельєфи скельні, і на плитах, які олодби будов часто трапляються в Каппадокії на скелях і в горгах, які лежалися на місці кельтівських городів. Зовсім подібна постать оленя бікочого вправо з рогами *en face* найдена в Мальтії, див. *Taf. VII Ed. Meyer. Reich und Kultur der Chetiter*. Постать оленя стоячого вліво є на дуже архайчнім рельєфі в Каркеміші див. *Ed. Potier, L'art Hittite: Karkeimich. Fig. 20. Syria vol. I. стор. 168—182; 264—288.* Олень стоячий головою на право також є на рельєфі оздобленішім палаці в Зендурілі див. *Ed. Potier, op. cit. Fig. 72. Syria, т. II. 1921*, і другий подібний *ibid. Fig. 68*, тут аж 2 постаті оленя обов бікочуть право. Рельєф в Мальтії можна ще найти в книзі: *Otto Weber. Die Kunst der Hettiter. Fig. 41*; і там же постать оленя під образом царської охоти на дикого кабана, на вапняковій плиті, знайдений

в Уюку див. *O. Weber, op. cit. Fig. 40. Ujuk.* У всіх згаданих рельєфах постать оленяча в профіль зроблена, а роги *en face*, і се тим характерніше, що у *Zendjirli* козли стоячі у профіль мають роги у профіль, а не *en face*.

Планіці ж численні скітські бляшки з оленями мають необичайно характерно стилізовані в профіль оленячі роги, напр. бляшка з стан. Костромської, які немають нічого спільногого в стилі з рельєфом оленя в Бучі. *Веселовський. Могильни при станції Костромської О. И. А. К. за 1897. Спб. 1900 ст. II—15. Рис. 46; Max Ebert. Südruessland im Altertum, 1921 р. Abb. 58.* Також значно примітніша постать оленя в „Діва Кургані“ теж роги в профіль має див. *Спицьонъ, Строгозкі кургани И. И. А. К. вип. 19. Рис. 42.*

Такім чином ця одна постать оленяча уже доводить, що се або гіттітська праця, або під їх впливом зроблена. Що до постаті людської то вона необичайно характерна для гіттітів і повозі і виглядом. Поза адорацийно (молитовно) характерна для постатей жерікін, і царів перед богом стоячих і творчих лібаций. Самі ж контури фігури, вображені головами і формою одягу характерні для гіттітських жерікін див. напр. рельєфи з культовими сценами в Уюку. *Ed. Meyer, op. cit. Fig. 61 і 62, на могильних плитах Fig. 28, 29, 30 в Marasch.* А поза подібна у короля на скелі в *Jazryukaia, idid. Fig. 76.*

Щож до третьої постаті, півня, то вона поки що не відома на рельєфах гіттітських, хоч там трапляються часто птахи особливо на намогильних плитах у Мараши див. напр. *Meyer, op. cit. Fig. 29 і 30.* Мені здається, що Бушацький рельєф в лілії своїй частині відповідає сцену лібациї жерікінною сонцем птиці т. е. символу бога сонця. Але тільки замісце звичайного гіттітського крилатого діска, тут зображене натуралістично півня, як птицю теж віязану з сонцем. Сей натуралізм символа указує на варваризацію певних ідей релігійних які ще були в данім місці появиню, і не встигли вистрагуватися до ідеалізації, схематизації і геометризації, а мислився цілком конкретно, як жар птиця, або райська птиця; бо мабуть недавно з релігією принесений півень сам являється чудом і божеством в очах народу. Звичайно одяга жеріків мусила бути гіттітська, як північе при принятті християнства греків. А образи мусили носити характер той батьківщини відкіль вони пішли, як се знову цілком повторилося при великих князях з візантійськими образами, які по своїх суті носили той самий плакатний характер, що й гіттітські рельєфи, і всікше інше церковне мистецтво, в тій фазі Його, яка відповідає початковій пропаганді нової віри і її догматизації.

Що до знайомства людини з куркою або півнем, то початок його відходить в дуже глибоку сумерійську старовину. Мимохід мушу сказати, що словник *Viktor Hehn: Kulturlanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien. 8. Auflage von O. Schrader 1911* стор. 326 і далі; подає відомості цілком перестарілі його фраза: „Der Haushahn ist in Vorderasien und in Europa viel jünger, als man denkt“ цілком не відповідає дійсності, так само мало переконує і друга: „Die Semitischen Kulturvölker können ihn (півня) nicht gekannt haben, da das Alte Testament seiner nirgends erwähnt“. З того, що маленікий і зонсім малокультурний народ юдівський не знає півня в ті часи коли сам ще кочував, (що й природно), не виходить, що Його не появини були знати також і другі семітські народи старші і культурніші непрізвисяно, як напр. Вавилонські акадиане, на що ми маємо і пряміші вказівки.

Найноміці відомості про півня в старовину подає Картер, див. *Howard Carter. An ostracon depicting a red jungle-fowl. The journal of Egyptian archeology, vol IX Parts I—II. April 1923* ст. 1. Pl. XX.

По його словам, Льюїд Корнарвон, розкопуючи за зімового сезону 1920—21 р. могили Тебайських фараонів, нашов запінякову плитку з малюнком домашнього півня в червонуватих барвах. Ся плитка лежала в гілогею між могилами фар. Ехнатона, (Аменофіса IV.) XVIII династії в Рамессе IX з ХХ. династії. Такім чином дата цього малюнку мусить лежати між 1425 і 1123 роком пер. Хр.

З того виходить, що тодіже знали півня і в Єгипті і се є найстарший малюнок півня.

У відомих анналах Тутмосіса III. (1501—1447) перед Хр. півень теж вгадується як „провозвістник кожного дня“...

Півень авійського походження і до Єгипту мусів прийти відтіль.

Хінчеки кажуть, що вони уперше одержали Його в Єірім біля 1400 року пер. Хр.

Потім Картер каже, що Його знали уже і Сумерійці і приводить слова *Sidney Smith's...* Що сумерійська назва півня дала почин акадійській, яка виглядала так: „Гати або Tarlungallu“, а ця форма змінившись трохи в *Cipri*, перейшла далі на захід і у Римлян з'явилася під виглядом „gallus“ півень. Історія слова ясно показує, що півня знали у Вавилоні ще за старої Сумерійської доби... тобто раніше ніж за 2500 літ перед Хр. Курка найправдоподібніше мала назву „жук“¹, і була відома, як домашня птиця, що вгадується в багатьох справах ... окрім того відомо, що її живили під час свят на честь бога *Ban*, за часів *Gudea*, (циаря).

Примітка 3: Свастика.

Max Müller в листі до Шлімана пояснює, що слово свастіка є індуське, вживання як назва ломаного хреста, а значення його перекладається грецьким словом *ευεστική* = побажання добра. Для хреста якого гачки неправлені в протилежний бік (наліво) є назва свастіка. *H. Schliemann. Illos p. 389* і наш Рис. 1 N° 24.

Багато вчених думають, що свастіка являється витвором германського або індо-германського духа. Особливо такої гадки держаться Німецькі вчені. Але і французи напр. Lagrange в своїй книжці „La Grèce antique“ говорять, що хрест і особливо свастіка суть найвірніші ознаки того, що старовинна кретська раса була одного походження з європейською дів. op. cit. стр. 86. Ту саму приблизно галику висловлює і S. Reinach в *Chroniques d'Orient*, 2^е серія 1896, р. 529. Дуже докладні відомості про географічне розповсюдження свастіки подає і M. Bertrand в „Nos origines. La religion des Celtes“, р. 140—184.

Ногож даними користувався і Dechelette в своїм підручнику де він подає досить повний перегляд різних поглядів, і виводить свастіку і трикутник від кружка як знака сонця, я подаю тут його таблицю дів. рис. 39, взято з *Dechelette. Manuel d'Archéologie préhistorique t. II. 1. part Fig. 190*.

Гальбергер на основі своїх розкопів в Гарія Тріада на Креті (печатки круглі в хрестах) міг цілком слушно зробити висуди про спільність культур Крети і Італії дів.

Halbherr. Alta Italia Rapporto p. 251 (17). Але не можна, як роблять се інші, узагальнюти сей спільноти на цілу Европу, особливо північну, бо культурні впливи могли йти з іншого центра значно дужчого і на Крету і на Европу і цілком іншим шляхом. Центри сей культури могли не мати нічого спільного в етнічному смислі ні в Кретинами ні в Індогерманами.

Таким центром міг бути старий Ельям, як то показали експедиції Я. Моргана і Помпеллі. Бо і Свастика і хрести найдені були сими авторами в Месопотамії і в Туркестані. Найстаріша свастіка яку ми знаємо була найдена в „Тепе Муссіан“ в 150 кілометрах від Сумерської столиці Сузи, на мальованій кераміці. Вона там виступає в скількох екземплярах в рівно ж і різного рода хрести мальовані дів. *Gottier et Lampré. Fullles de Moussian. Fig. 176, 177, i 175* в J. Morgan. *Mémoires de la delegation en Perse t. VIII*.

Хрести мальовані на цих черепках дуже нагадують ті, що у нас роблять на бордані, а людину і поливають червоним квасом бураковим (тип мальтійський або георгієвський). Що такого типу хрест міг повстати із свастіки, показують не тільки наші писанки а також і черепок найдений Помпеллі біля Аскабада, на якому намальовано хрест подібний зовсім до писанкового, в доби мальованої неолітичної кераміки дів. Рис. 41. *Rimpell, Explorations in Turkestan. Expedition of 1904, vol. I. Washington. 1908. pl. 32. Group, C. Fig. 1. i 135*.

Ця кераміка найдена в с. Ану біля Аскабада мабуть одночасна з Муссіанською і трохи раніше від нашої мальованої неолітичної, або одночасна з нею. Не зовсім подібні, але аналогічні хрести основані на свастичній принципі, який виникає враження крутіння в один бік, в хрести з округлими раменами середньої мальованої української кераміки неолітичної, дів. *Ossowski. Zbiór Władomówek do antropologii Krajowej tom. XV. tab. IV: Fig. 76*. Се покришка або миска з Більча Золотого на дій якою намальовано такий хрест, якого рамено скісно закруглені, і цілій хрест оточений рамками з розривами під кутом одна до одної ліній, що разом виникає враження крутіння, або ворушіння, що мабуть завжде служило цілью місії свастіки.

Те саме можна найти і на Закарпатсько-Моравській території напр. Мальована свастіка на денці однієї Миски подано Тейчем дів. *Julius Teutsch. Die Spätneolithische Ansiedelungen mit bemalter Keramik. Fig. 78. Mitteil. Präh. Commiss. Wien. 1.03. Rand N° 6*.

В Болгарії біля Коджа-Дерменка дів. *Попов. Коджа-Дерменска-та могила при сградѣ Шумен. Tab. IV. N° 6 i Fig. 113 b. Иш. на Арх. Болгар. Дружество t. VI*.

В Македонії також дів. *P. Jérôme. L'époque néolithique dans la vallée du Tonsus. Recue archéologique, 1901 (Juillet-Aout.) p. 328. Fig. 10 b.*

Трудно сказати, чи свастіка була тоді тільки орнаментальним елементом, чи мала уже цілком певне зафіксоване значення символа сонця.

M. M. Gotier i Lampré ont conclu que: „par l'augmentation du nombre de ses branches la croix de transforme en étoile et en représentation solaire“ (voir. Gotier et Lampré op. cit. p. 111).

У всіх разах ми знаємо від самих авторів що тодіж таки в Ельямі на похоронних урнах можна зустрінути і цілком реально намальовані образи сонця, не то заходячого не то сходячого (бо намальовані половинами дісків в співом) дів. *ibid. Fig. 283, 284, 285. i 286*.

Рівнорамений хрест ми зустрічаємо також і на найстаріших ельямських ціліндрах —

печатках див. G. Jequier. *Cachets et cylindres archaïques. Fig. 20. Mémoires de J. de Morgan, том. VIII; 1 J. de Morgan. Trouvaille de la colonne de briques. Fig. 99. Mémoires. Fig. VIII.*

Се алебастрова печатка.

В Єгипті ні счастика ні хрест і трікветр не вживалися в звязку з яким небудь культом, і я думаю це через те, що вони служили мабуть уже тоді символами чужих релігій уже в дуже ранню добу, проте звідки рівнорамений хрест трапляється і в Єгипті за часу перших династій і може не без налиму зі сходу бо вони найдені в сінайських могилах, але мабуть мали скоріше смисл орнаментальний або геогліфічний ніж культовий див. L. Borchardt. *Grädenkmal des Königs sa'shu-re I. 14 Wissenschaftliche Veröffentlichung des deutschen Orient-Gesellschafts. Blatt 10. Inschrift einer Türlaubung.*

Подібно ж хрест трапляється і на кераміці єгипетській, але здається виключно, як оздоба див. Jean Capart. *Les origines de la Civilisation égyptienne: Bruxelles-Paris 1914 pl.*

Однака в Малій Азії в роз委宣传 бронзової доби счастика не виступає на які, і скрізь тоді більше фігурує звізді вісъмрамення. Особливо се виступає ясно в Месопотамії і може пояснюватися тим, що тоді перевагу почав набирати семісторонній елемент.

Навколо в області Егейського моря і счастика і хрест дуже розповсюжені особливо на прикінці бронзової доби, ї за початку Залізної.

В Тессалії хрести належать до оздоб ще кінця неолітичної доби, див. Стеатітова гемма Церелі: *Wace and Thompson. Prehistorique Thessaly... (Zerelia). Fig. 112.* і відтиск печатки на куску глини (піків, до речі, дуже нагадує наші просфорні печатки), див. *Wace and Thompson, op. cit. Tzani Magula. Fig. 33.*

Счастика особливо у великім числі трапляється на пряслечках у Трої а також і Сауастрикі див. W. Schliemann. *Illiad. NN 1849—1878.*

Хрест малітської форми можна бачити на дензах мальованних ваз найдених в гробницях біля Аргоса див. *Wilhelm Vollgraf. Fouilles d'Argos. Les établissements préhistoriques d'Aspis. Bullet. Corr. Hell. XXX. 1906. Fig. 44 i 46.*

На Креті можна зустріти часто орнамент у вигляді хреста, часом хреста в кружку при чому рамена такого хреста можуть бути утворені півкругами вирізаними, див. Angelo Mosso. *Escarzioni nel Mediterraneo, 1907. Fig. 23. (Vaso Camates trovato a Festo nel palazzo rialto antico).* Можна думати, що хрест, якого взято тут як оздобу, міг одначе мати і деякі символічне значення, як напр. рівнорамений пелюстковий хрест а півкругами раменами на чолі стеатітового біга найденого на криті у Кносі, бо на голові того біга між рогами часто застремлювалася і подвійна сонця, як символ уже безперечний божества, див. A. Evans. *The tomb of the double axes. Archaeologia, vol. LXV. Fig. 70.*

Хрест рівнорамений в зображені кружку поруч з жіночою постатю, з ясно культовим значенням представлено на Fig. 27 і 28 у Karo. *Altkret. Kultstätten, op. I. p. 146.* і передруковано у Langrande, *La Crète ancienne. Paris 1908. Fig. 39. I Dechelette. Manuel, t. II. Fig. 191.*

Особливо ж часто счастика і хрест можна бачити на золотих бляшках мікенської доби див. Th. Bossert. *Att Kreta. (Berlin 1921). Fig. 239. ft. на одній вазі в Калькані біля Мікен найдена ваза на якій намальовано 4 хреста в кружках поруч з іншими рис. ясно символічного значення, див. The Illustr. Lond. News. Fbr. 24. 1923 at pp. 301. Fig. 5.*

Навіть і на фенікійській кераміці трапляються намальовані хрести в кінці II тисячоліт. перед Хр., див. Fig. 20. Leonard Wooley. *La Pénitence et les peuples égénens. Syrie II, p. 177.*

В Гальштатську добу счастика дуже розповсюднена і в Греції і по всьому Егейському і Середземному морю і по цілій західній і південній Європі. Причім вона часто вживалася на так зв. *Larnax'* або трумнах глиняних поруч з іншими символічними знаками і образами, див. Max. Ohnefalsch-Richter. *Taf. Band II. Berlin. 1893, Kypros, Babel und Bibel. Fig. 8. Taf. CXX. Fig. 1. i Taf. C 8, Tab. CXXXIII. 3. Altbabylonische Kaste aus Theben. Taf. CXX. Fig. 1.*

Taf. band. Fig. 84. Fig. 150. Fig. CXXXIII. 16. CXXXIII. Fig. 150. ibid.

Мабуть до того ж часу відноситься один халиконовий ціліндр на якім над кінни колесниці видно хрест рівнорамений мабуть як символ сонця, див. J. Menant *Recherches sur la glyptique orientale. Paris. 1886. t. II. p. 82. Fig. 87.*

У Ассирії хрест вживався поруч із шестивугольною і вісъмраменною авізою в IX століті перед Хр. як оздоба царських грудей на кам'яних рельєфах, див. Oscar Montelius. *Das Sonnenrad und das christliche Kreuz. Malmö Band I. 1909. Fig. 30, 31, i 32.*

Зовнішній згляд цих оздоб чи відзнак зовсім нагадують сучасні європейські ордена, і носіні вони були на ший на широких стъюжках.

В Греції счастика і трікветр, які переходили часом тетрахекел і тріхекел тобто мали ра-

мена у вигляді ніг, були дуже розповсюжені не тільки в арханчу добу, але також і в класичну, при тім часто на щитах, див. *Dechelette Manuel...* T. II. part. I. pag. 45x. Fig. 27. *ibid.* Fig. 189; *ibid.* Fig. pag. 455, нінаже:

Cependant, même à l'époque gréco-romaine, le Svastika conserve habituellement sa signification originale, *ibid.* pag. 455.

Те саме було і в Італії, *Montelius* пише: *Dans l'Italie centrale on a trouvé quelques urnes-sabanes et autres poteries de l'âge du bronze IV ornées de „svastika“ voir. Montelius. Siv. primit. Italie, II pl. 136, 137, 140, 141.*

Таким чином счастлика розповсюдила в області середземного моря, а в другого боку вона уже в ранню гальштатську добу трапляється на Канкаві і заакавказю, при чому вона виявляється поруч зі звірячою орнаментикою, але в своїм чисто геометричним вигляді, очевидно завдяки тому, що автор цілком розуміє її значення (а не так як пізніше напр. у Скитів де вона набуває звірячі форми в своїх раменах очевидно завдяки нерозумінню значення счастлики кочовниками), див. *Rösler Heiligenendorf. Zeitschrift für Ethnologie* 1902. (34). Heft V. (стр. 137—191). Fig. 159, 170, 205.

З другого боку в Осетії в Кобанських могилах, знайдено бронзові оздоби, які мають вигляд рівнораменного хреста, а також і трирамені оздоби, які очевидно по-встали з триквітета, при чому рамена і тих і других виліті в масивної бронзи і мають круглу форму в розширеннях на кінцях, див. *Chantre. Premier age du fer. Necropole de Koban-le-haut. Ossanie. Pl. XXIX. Fig. 24, 25, 26, 27 svastique i 24, 23 triquetre.*

В слідуочу півниць частину першої візантійської доби, коли почали панувати на чорноморському побережжі Скити, ми маємо Счастлику значно змінену звірячою стилізацією.

У скитів рамена счастлики мають форму звірячих ший в головами на кінцях, при чому очевидно, счастлика стратила всяке символічне значення і перевелася на просту оздобу, як і триквітет, див. *Смирнова. Сіргозольські кургани. Изв. И. Арх. Кам. вип. 19 рис. 517.*

В областях на північ від граніць Скифського панування ми знаходимо счастлику на черепках латенської доби, або на денцих глиняних горшків і мисоні тільки на території теперішньої Польщі, і далі на схід у великоросії її не знаходимо див. *Смирнова. Памятники латенської культури в Россії. Изв. И. Арх. Кам. N 12 Fig. 15. (Ленговецький могильник) i Fig. 31. (Люшинський могильник).*

Памятники латенської культури в Россії. Изв. И. Арх. Кам. N 12. Fig. 15. (Ленговецький могильник) i Fig. 31. (Люшинський могильник).

З доби переселення народів орнаментовані бляшки оздоблені счастликою, рамена якої стилізовані в звірячих формах, можна найти у венгерських збирках див. *J. Pátpel Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Fig. 1516, 1517, 1512* а також *Barrière-Flavy. Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du V-VIII. sicc. Alboum. Pl. LXVII Fig. 6, i 3; i Pl. LXVI Fig. 3.*

Але вважати счастлику на цих бляшках за культовий символ ніяк не можна, бо вони служили тільки кінськими оздобами, і то жабуть мотив був позначений у осініх народів, але з утратою культового смислу.

Пізніше в городищанську, або кінайську добу ми знаємо счастлики і хреста вустрічаючи тільки на денцих горшків, найдених то в культурних ямах, остатках осель, то значно рідше в могилах.

Pis. Čechy za dobu křížové. Staročeské země české. Dil III. vyd. I. 1909, tab. XXXIX. fig. 63; tab. XXX. 18; це счастлика. Tab. XXXIII. 10, 15, 17, 20, 21, 22 i tab. XXXIX. 67, 69, 70, 74. — хрести. Tab. XXXIX. 65. се знак сонця = кронка в круглі. Багато подібних і басейні Дніпра, див. напр. Смирнова. Владимицькі кургани. Изв. И. А. К. N 15. счастлика. Рис. 127, 134, 136 а триквітет. Рис. 74.

Однакож, та обставина, що ці знаки ніколи не траплюються так, щоб їх було видно т. е. на стінках, а коли бувають то тільки на денцих, примушує думати, що се були тільки гончарські марки. Очевидно християнство недопускало на виднощі поганських знаків.

Тому очевидно їх не було і на писанках полівняних тодішніх, див. далі прим. Тому не могли вони дати почину і теперішній писанковій орнаментці.

Примітка 4. Триквітет.

Триквітет найпізніше можна стінути в добу переселення народів в стилізації для якої є характерне ваківчення звірячими голівками, і найпізніші фібули відносяться прибл. до VII або VI століття: див. напр. *From Kersch to Kent. Anglo-Saxon and frankish ornaments. N. 1. The illustr. London News. Feb. 16; 1924, стор. 270—271.*

Зразок складної орнаментації, в основі якої лежить триквітет, можна бачити також на смальованих бронзових полумисках півно-кельтійської доби, див. *J. Romilly Allen. Metal Bowls of the Late-celtic and Anglo-Saxon periods, Archaeologia, v. 56. Fig. 4.*

Трікветр в лятецькій добі в стілізації дуже подібний до нашого писанкового орнаменту трікветрового можна бачити в різьбі на дереві див: R. Munro. *The Lake-Dwellings of Europe . . . 1890. Relics from Lochlea*, стор. 411. Fig. 144, при чому тут є і зразок трікветра в не дійсним, а в уявленням центром. Трікветр в лятецькій добі панує по цілій Європі особливо північній і західній, це усім відомо, і я тільки укажу на випадки, коли його найдено на території по сусіству, а Україною, так напр. найдені в пов. Szamotulskim (Рогнан) горшки мали на дніці triskele, також і в інших місцях Польщі, так напр. у похоронах біля Zaborowa, Nadzieja і Кідзуня, див. W. C. Joźdzeński. *Wiadomości i uwagi o malowanych naczyniach grobowych znalezionych w. w. ks. Rognanskim. Zbiór wiadomości do Anthr. krajojewy IV*, стор. 31. 1890.

Автор для пояснення значення трікветра, приводить цітату Ginder'a, якій вважає трікветр за символ божества шанованого в м. Aspendus в Pamphilii як Hecata triforis: „Triskeleum, das in diesen Gegenden (Pamphilia) einheimische Symbol einer dreigestaltigen Gottheit, welche auf spätern Münzen dieser Stadt als Hecate triforis erscheint”. Ginder. *Die antiken Münzen des königlichen Museums in Berlin*. S. 68.*)

Трікветр можна стірнути і в Босні і Герцеговині як на квемідах грецької доби так і на фібулах троянських, див. Čurčić. *Prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzegowina. Mitt. aus Bosn. und Herz. Bd. XI. Seite 10. Fig. 8 b, 1 a.*

Коли ми посунемся на схід, то серед матеріалів малоазійських ми його мало зустрічаемо, хоча на Кавказі в Кобанськім могильнику ми знаходимо бронзові трирамені хрестики як оздоби, які могли повстать в трікветра подібно до того, як винчайні хрестики з счастям, див. Chantre. *Premier age du fer. Necropole de Koban-le-haut Ossetie. Pl. XXIX. Fig. 22 et 28.*

Значно яскравіше виступає трікветр в області стейського моря, де його найдено в великих числах і на Кіпрі, і в Місенах і в Тройі, у бронзової добі, див. A. Evans, *Mycenaean Cyprus as illustrated in the British Museum Excavations, in "The Journal of the Anthropological Inst. of Great Britain and Ireland, XXX. 1900 p. 199. ff.*

H. Schliemann, *Mykenae. Leipzig. 1878. S. 303, 373, 413, 507, 509, 512.*

Примітка 5. Роза.

Розета або вісімраменна зірка як символ божества сонця, витворена вдається народами Мевопотамії і авідтіль пішла на захід в малу Азію. Але витворена вона вдається народами осілими, хліборобськими, Еlamітами, а не кочовими семітами, які вдається витворили самостійно другий символ, для ознаки свого небесного бога Сіна, (місця) а іласне ріг місця, який не можна зустрінути ні на печатах ні на іерогліфах ні на монументальних пам'ятниках раніше завойовання Вавилонії Аккадянами. Походження вісімраменної зорі в сонячного діску пояснено у Дешелета де указано література по рік 1910, див. Dechellette Manuel d'arch. prach. t. II. p. 458 ff. Fig. 9, 10, 11, 12, 14, 15, 25, між іншим Дешелет каже:

Autant sont fréquentes à l'âge du bronze et au premier âge du fer les représentations du soleil ou de ses signes symboliques, autant sont rares celles de la lune, pendant ces deux périodes des temps protohistoriques, du moins sous la forme du croissant ibid p. 465. див. Рис. 1. N (9, 10, 11, 12, 14, 15, 25).

Се звичайно відноситься до території Європи.

Зпочатку очевидно розета а незафіксованим числом рамен могла служити оздобою, для заповнення порожнього простору, бо такі розети для оздоби трапляються, як на черепках в Анау так і в Мусіані.

На жаль розета вісімраменна в Мусіані на черепках найдена тільки одна і то на такім малім уламку черепка, що не можна розібрати, чи вона служила просто оздобою, чи могла мати і символічний смисл. *Gote et Lampe. Fouilles de Moussian. Mem. Deleg. Pers. f. VIII. Fig. 178.*

Ростовцев говорить, що для заповнення порожньої поверхні в старовинних композиціях (прибл. III тисяч. перед Хр.) в Туркестані біля Астрабаду, який культурно близький до Суммерійського Ельamu, вживалися на золотих виробах шестилисткові і чвереролисткові розети рослинного характеру, див. M. Rostovtzeff. *The sumerian*

*.) У всіх разі і трікветр, як счастлика і вісімраменна зірка на прикінці бронзової доби були дуже розвинені, чи символи божества). Можливо що трікветр міг бути не символом сонця, а символом південного бога (будь то Гекати будь якого іншого бога), але він як синього бога міг вживатися, як апотропейон проти сил, хоч і противників чоловікові, але південнішим тому південному богові, якого вважаємо є на писанці. Такі можливості висвітлені гарно у Вітольда Клінтара. *Jojko w zadowole Ludowem i його ж. Животное в народном суеті. (Київ 1909).*

treasure of Astrabad. Pl. III. Fig. 1. 2. 3. The Journal of Egyptian archaeology v. VI. 1920. p. 15 i 16.

В Єгипті в ранній добу ми також не зустрічаємо вісімомаременної розети, а для заповнення простору використовується або трилистник або шестилистник і шестилистна, або семилистна розета, цілком рослинного характера, а ніяк не геометрична вісімомаремenna звіздза.

A Foucart каже також: La rosette d'Hieracopolis, quel que soit, pour le moment, l'objet qu'elle figure, a de six à sept feuilles presque soudées les unes aux autres p. 281. Georg Foucart: *Les deux rois inconnus d'Hieracopolis. Fig. 1. Acad. des inscr. et Belles-lettres. Compt. rend. 1901. t. I. p. 228. ff. i 231.*

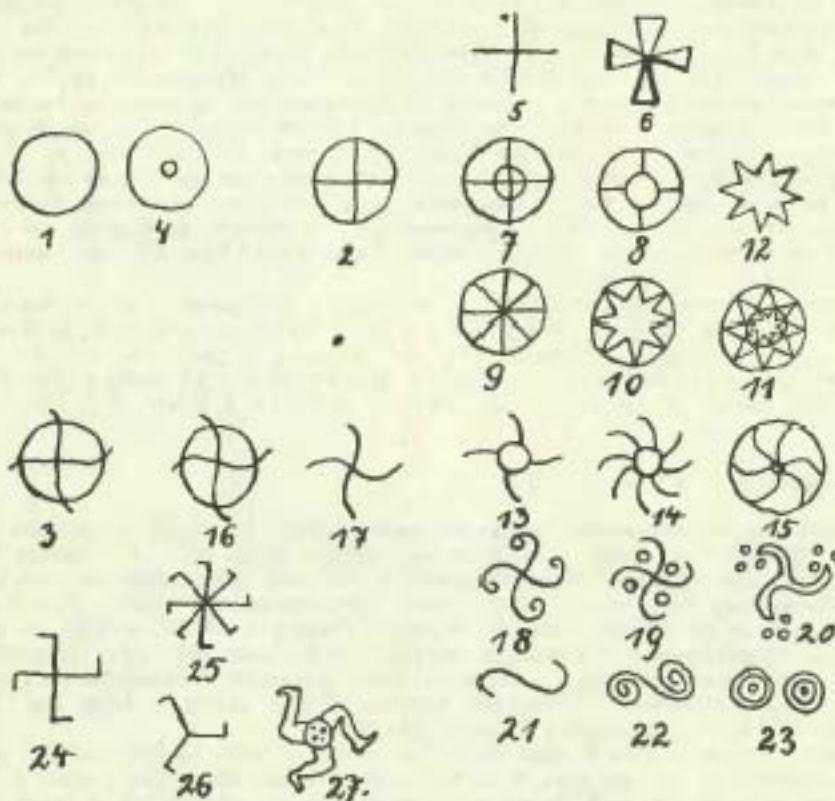

Рис. 1. Fig. 1.
СІМВОЛИ СОЛНЧНОГО КУЛЬТУ.
SYMBOLES SOLAIRES DERIVÉS DE LA ROUE. DECHELLETT MANUEL.
Vol. II. 1. p. №. 190.

Можна думати, що в Єгипті одобре розета виникла, як наподоба квітів водяних рослин і т. п. Однак можливо, що Єгиптяни уникали використання вісімомаременної звіздзи і свастіку і хрест, як одобрили тому, що сі знаки служили сімволами чужих божеств.

Правда виїзда вісімомаремена поруч з пятираменною звіздзою трапляється серед ювелірних виробів і в Єгипті, але і тишкі і стль указаних виробів доводить, що се був, або крестовий виріб занесений в Єгипет, або Єгипетська наподоба крестовим виробам (в часу прибл. XII. династії) се нахідка в Dahschur, див. T. Bosseit. *Alt-Kreta. Berlin 1921, abt. 221 i sp. p. 35.*

Коли ми звернемося до Мезопотамських циліндров і печаток, на яких найчастіше використовуються сімволичні знаки різних божеств, то можна помітити, що на суммерійських печатках трапляються вісімо і рідше шестираменні зорі, а на вавилонсько-аккадських до того ж часто додається і ріг місяця, очевидно Аккадійці принявши від завойованих Сумерейців культуру, почали однаке додавати і свої сімволи, як пані території.

Колесо на шість спиць, очевидно як символ сонця, є на однім дуже старовиннім еlamським циліндрам, voir Jequier. *Cachets et cylindres archaïques. Mem. Deleg. Pers. t. VIII. Fig. 55.*

Суть також декілька дуже старих циліндрів у збірці Schlumberger, на яких фігурує як символ їдна пісмомраменна зірка voir R. de Mecquenem. *Inventaire des cylindres et Cachets. Revue d'Assyriologie, vol. XIX. стор. 165—174; N 22 i 23, і шестираменна зірка на циліндрах, N 2, 5, 14, 23.* Але в сій же збірці є циліндр на якому поруч з зіркою, що є і різок місяця, *ibid N 21.*

Мескунепет вважає вісімраменну зорю на золотих бляшках в храмі Шушінака в другій половині II тисячоліття перед Хр. за символ зорі Венери (Аштарі), voir R. de Mecquenem. *Offrandes de Fondation du temple Shushinakan. Mem. Dolog. Pers. t. VIII. Fig. 127, 129, 130, 131, 133 na Fig. 128 i 132, там само зори шестираменні.*

На кам'яних „Кудурру“ в Басілонії, які здебільшого відносяться до другої половини II тисячоліття перед Хр. і семітською мовою написані постійно можна бачити вісім-

Рис. 2. Fig. 2.
СОНЯЧНИЙ ДІСК НА ПЛІТЦІ З СІППАРА.
PERROT ET CHIPREZ. HISTOIRE DE L'ART.
Vol. II. Fig. 51.

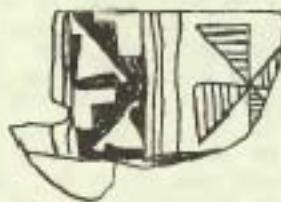

Рис. 3. Fig. 2.
ХРЕСТ ПОДІБНИЙ ДО ПИСАНКОВОГО, НА-
МАЛЬОВАННІЙ НА НЕОЛІТИЧНИМ ЧЕРЕПІ.
PUMPELL EXPLOR. IN TURKESTAN,
Fig. 136.

мораменну зорю як символ сонця, і другу подібну мабуть як символ Венери і непремінно різок місяця. Часом бува і зоря штирораменна в штиріма проміннями між раменами як символ сонця і на Кудурру, і на скульптурах, див. Кудурру *de Nazimatarat*. *Mem. del. Pers. t. II. Cheil. Textes Elamites-semitique Pl. 18. fas. 3.*

В Accipirі помітно також свою картину семітського впливу в їхнім місяцем, але для сонця остается знак або вісімраменної зірки, *Tigrean Dangin. Les sculptures rupestres de Maitai. Revue d'Assyriologie v. XXI. pl. III.*, або штирораменна в проміннями між ними. *Hommage à Samas, tablette de Sippara. Perrot et Chipiez t. II. Fig. 41.* див. Рис. 2.

У Гіттітів як раз підкреслюється значіння бога сонця постійно сонячною птицею подібною до Египетської, але замість чистого діска між крилами стоять вісімраменна зірка. Місяць у Гіттітів майже не фігурує. Ed. Meyer каже: Ein Siegelsabdruck (Fig. 54) zeigt geflügelte Sonne in ihrer chetitischen Gestalt mit Schwanz und mit dem achtstrahligen Stern in der Scheibe. Ed. Meyer. *Reich und Kultur der Chetiter p. 63. i Fig. 24 i 41.*

Місяць зовсім не існує на наших писанках, не дивлячись на те, що сонечно у вигляді кружка з багатьома проміннями існує. Се мені здається найліпше доводить, що свідомість культового значення писанок збереглася на Україні до самого останнього часу, і усі одобри на ній, зовсім не можна розглядати, як прості орнаменти, а тільки як символи використані в колишньому культом сонця, і рівніти їх в одобрами на одені ні як не можна.

Зоря вісімраменна в символічному значенні все ж таки найчастіше вживалася у Гіттітів.

Коли часом на печатах гіттітського стилю трапляється і місяць, і семіраменна зірка, то такі предмети здебільшого бувають найдені в Accipirі, voir Ed. Meyer, op. cit. Fig. 51 i 52. *Zylinder aus Assur.*

У Гіттітів був не тільки бог сонця але й богиня сонця, як се можна зрозуміти з перекладу Грізним Гіттітського кодексу, voir: „à la Déesse du Soleil il la Saerifie

[et] il d [it]: „Mon plant dans la terre tu as planté!“ *Hrazny. Code Hittite p. 131. § 169. (51—52). Paris 1922.*

Може син пояснюється те, що на крилатім сонячнім діску у Гіттітів часом бував по дві вісімраменних зорі одна над другою, див. *Ed. Meyer, op. cit. fig. 24. i Otto Weber. Die Kunst der Hettiter. Fig. 16.* Див. наш. Рис. 4 а, б, с, д, е.

Тодіж, коли розети у Гіттітів ужоті тільки, як оздоба для заповнення порожньої площи, то у них бувають рамена закруглені на аразок пелюсток, а число їх сягає до 15. *ibid. Fig. 30, або до 12 ibid. Taf. VIII.*

Очевидно вісімраменна зірка, як певний символ розповсюдилася в передньої Азії на Кіпр і гайділь, а може і через малу Азію на інші острови Егейського моря. Напр. на печатці з алонової кістки найденій на Кіпрі, *vols. Beaufort: Excavation at Palai castro I. The Annale of the British School at Athens N VIII. Fig. 13.*

Також напр. на Кіпрській кераміці в *Cirium* можна бачити вісімраменну зірку в кругу і хрест в кругу, див. *Murray, Smith and Walters. Excavations in Cyprus (1900). Fig. 156, і fig. 159.*

В тих же випадках де вона не має символічного значення, а лише оздобне, то число пелюсток буває більше; часом і менше. Так напр. в анахідах на Кріті, на вазах розети чисто оздобні мають 6 і 13 пелюсток *voir. Evans. The tombe of the double axes. Fig. 62. Archeologia t. LXV.*

Подібне-ж і в Мікенських вазах, *voir. The Lond. Illustr. News. Feb. 24. 1923. p. 301.*
Тут одна розета має 12 пелюсток друга 11.

На золоті перстні, найдені в Мікенах розета має 8 пелюсток, і можливо, що цей перстень носив характер талісмана, або апотропеяна, *voir. The Illustr. London News. febr. 24. 1924. p. 320. Fig. 4.* Ся коллекція датована скарабеем кінця XVIII династії.

На критськім іерогліфічному діску у Phaestos можна бачити також вісімпелюсткову розету в числі ієрогліфів, *voir. R. Dussaud. Les civilisations préhellénique Fig. 205;* а також *T. Bossert. Alt Kreta. Fig. 253.*

Навколо семикубу розету на глиній посудці найденій в Сповоюсі можна відзначити тільки за оздобу, *voir. A. Moss. Escruttoni nel Mediterraneo. Fig. 135.*

Монтеліус також каже що: „Das himmlische Rad bald mit vier, bald mit sechs oder acht Speichen dargestellt“: *voir. O. Montelius. Sonnenrad und das christliche Kreuz. Mannus. B. I. стр. 53.*

На прикінці бронзової доби ми уже бачимо сонячний діск і скрізь у західній Європі, часом він проблемний буває в броні і стоять на коліщатах, або на нозочку, *voir. Dechelet. Mannell II. Fig. 165.*

За гальштатської доби вісімраменну зіваду ми бачимо також і у Європі, але вона не настуває як ознака культу, або символ сонця так ясно, як ми се бачили у Гіттітів, Ассирії і т. п. Вона адабільшого виступає як оздоба пояса або особливо аброй. На аброй вона могла грести ролю не тільки оздоби, але і апотропеяна. На однім етруськім мечі вісімраменну зіваду держать 2 людські постаті в такій позі, що цілі ансабль дає можливість підкріплювати тут якесь символічне значення, *voir. L. Lindenschmit Sohn. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Band IV. Taf. 32.*

Так само зівада вісімраменна трапляється на мечі і в Лятенську добу, але поруч з місяцем, що уже показує не на Гіттітські традиції, а на інші північні, *voir. L. Lindenschmit, op. cit. Band IV. Taf. II. N 3.*

Але в Залізну добу в західній Європі зірка вісімраменна не виступає в такій кількості, як свастіка і тріметр, які проходять через лятенську добу до християнського мистецтва кельтських народів. При чому тут грєє ролю і то досить значну в сімваліці і місяці, тим часом, як на Україні місяць, ні в оздобах взагалі, ні особливо на писанках ніде не з'являється в дуже старими традиціями. А коли буває занесений в оздоби, то тільки як віллив північні почовників. (Луїнди князівської доби.)

Цікаво, що звичай означати сонце вісімраменною зорею зберігся і в християнські часи в Європі. Так напр. на мініатюрі: „L'univers“, яка подає образ всесвіту, сонце вимальоване як зівада вісімраменна, а планети як шестирамені зівади; зорі вимальовані то як шестирамені, то як семирамені зорі.

Написаною до мініатюри між 1141 і 1151 роком той. *J. Baillot. Les miniatures du Scivias de sainte Hildegarde, conservé à la bibliothèque de Wiesbaden. Pl. IV (f. 14). Mon. et Mem. Piot: tome XIX 1911 ap. p. 49—151.*

Окрім того ще і в барокові часи задержався звичай оздобляти бані церков особливо другорядні, і фронтони не тільки хрестами, але також і кружками в сяйві, які служили символом сонця. Правда сяйво складалось в хвилястих рамен або промінів і число їх було не 8, а значно більше. Такі сяйва можна бачити на всіх старовинних церквах Києва, та й по інших містах, і Україні і Західніх держав.

Примітка 6.

Очевидо на прикінці бронзової доби соняшний культ спавувавус і ті місцевості Європи, в яких ми його бачимо пізніше в Гальштатській добі, і в першу чергу він мусів розповсюдитися в бассейнах Дніпра, Дністра і Дунаю. Слідуєча доба тобто початок залізної уже не був сприятливий розповсюдженю Соняшного культу по Європі, бо як раз наявні рух народів в XII в. перед Хр. пізнь в Європі на південь і на схід і зникли такі культури, як Гітітську, Мікенську і інші. Мікенська сама уявляє не то провінціалізацію не то просто вичавлення старої сильної культури. Ділільонський стиль се є вичавленне і перетворене дикими народами остатків завойованого. Мала Азія уявляє ту саму картину, Сирія і Палестина винесли кристалізаційну боротьбу трех елементів, гітітського, семітського і філістимського, між якими останні прийшли з Егейського моря.

Далі на сході в Ассирії ми бачимо тільки продовження традицій твої культури, яка була витворена південною мезопотамією з одного боку, і Гітітською державою з другого боку, але вплив Ассирії на Європу ми бачимо дуже малій. Се легко можна пояснити тим, що Європа була відлена від Ассирії, кочовниками ранньої залізної доби, які кочували на північному чорноморському побережжю, то Скитами. Народи Європи, які не мали свого письма, не могли, а ні удержати в повній чистоті того, що переняли колись від високо-культурного сходу, а ні витворити, щось спадрів високе своє в області культури, як і культури і переживали, або зберегали остатки обрядів і містерій по пам'яті і традиції, і по троху тільки відчаклювали твої культурні доробки, які одержали від сходу. Дужчому розвиткові перешкожали і брак спон'їного часу, і відносна рідкість населення і головне неспокій, що його завдавали орди різних східних кочовників, які також самі великої культури власної не мали, через свою неоскінність, тому і осілим хліборобом не могли її дати, а доробок хліборобській нищили при всякім випадку, і сим своїм хижакством недопускали і чужих культурних впливів. Особливо свою відокремленість від східних культурних центрів мусіла відчути Україна (в розумінні басейна середнього і верхнього Дніпра, Бога і Дністра), яка зберегала тільки колишнє.

Що зірка шестираменна цілком спідомо могла слугувати символом сонця в значно пізніші часи, се показує Сассанідська монета Хозроя II, на однім фасі, якої вибито образ соняшного бога з сійом кругом його голови, і з штиром шестикубими зірками над півмісяцями, а на другім фасі портрет Хозроя II з крилатим символом сонця, над яким замість простого діска стоїть теж шестикуба зірка з півмісяцем під нею. Та сама зірка над півмісяцем повторена в боці Хозроя і внизу. Див. J. de Morgan. *Sur quelques monnaies recueillies a Suse: Revue d'Assyriologie et d'archeologie orientale*: XX. 1923 N 1, p. 35—40.

Тут між іншим цікава та подробиця, що зірка ставиться над місцем, зовсім так, як пізніше став хрест над місцем в наших церквах (християнських). Треба замітити, що сей мотив трапляється і на помінущих уже Кудуррах і навіть ще раніше на ціліндрах і печатах Гітітських і Мезопотамських. Чи не означало се і тоді боротьби між семітами (аккадами) і хліборобськими народами Ельзама і Каппадокії.

Примітка 7.

З решти знаків сонця: сам знак сонця звуться: сонечко, мах, молоті очі, зірочки, і се в звичайні, або кружок в сійі N 18, 35 або кроква в обручі, і аналогі. Рис. 88, Рис. I (1, 4, 23) Решта навів писанок уже незначна. Ці назви часто характеризують собою техніку розбиття поверхні яйця на певні чистини, в яких містяться раніше поміннуті знаки напр. Барилко, або бочечка, се 2 паски паралельні і симметричні. Віконця, коли до них двох пасків пройдуть ще два подовжні, тоді бочечка буде мати 4 віконця, в яких містяться рожі, павуки та інші звірі і рослини. Сакви уявляють спеціальний поділ, при чим залиде яйце тим самим рисунком розбивається на 2 пари саквів, які дають 4 поверхні до заповнення, поміннутими фігурами: рослинами чи звірями. Ці самі сакви звуться часом калитками і гнуадечками. Або часом назива відповідає густоті заповнення поверхні орнаментами напр. *тіскніка*.

Назви *решітка*, або *сітка* ще часом *кріжмо*, указують тільки на конструкцію поверхні самого орнаменту. Так напр. Ламаний хрест або сорок клинців, часто мають рімени і окремі кінці закреслені сіткою, коли риски проведені густіше; решіткою коли рідше. Див. Tab. II.

Коли ми звернемо увагу на решту навів, то побачимо, що частини їх являються місцевими назвами тих орнаментів, які в інших місцях звуться інакше, так напр. вазончиками подекуди вазончиками або тюльпанами звуть те, що у інших відоме під назвою гусачі лапки. *Драбинка* часом звуться *гусінко*.

Уж, безконечник, очковата — усе суть місцеві назви спіралі.

Перерва або прорвя укаує на техніку малюнку, а не на орнамент, і відповідає своїй назві спрощі дючи перерви певних орнаментів.

Назви квіток часто амішуються, і вживаються так: квіточки на довгих стеблах служать раменами трикветра або счастки, квітки без стебла (або черешка) служать або ліпше склавати замінною собою розету або зірку.

Стебла, гілячки, листочки, ріжки нава, відбільшого служать раменами сімволів, те саме відноситься і до лапок, ріжки животин і до черевичок або чобітків.

Тут ще лишається декілька назв, які ввязані в орнаментами, які мало їм відповідають, але відомі в нахадніці часі. Такі напр.: яблінка, Рис. 5. д. воєчі зуби, лапки, панни, метелики, роги (олові і баранячі), слімажі, кривульки, тризуби, вилка, вилочки, жуки. З них вилка, вилочка, ріжки, роги даються цілком пояснити формами тих атрибутів, які ми знаходимо на спині бика на месопотамських кудурру, або сімволами відомими в находок і малюнках Кретських і Міленських.

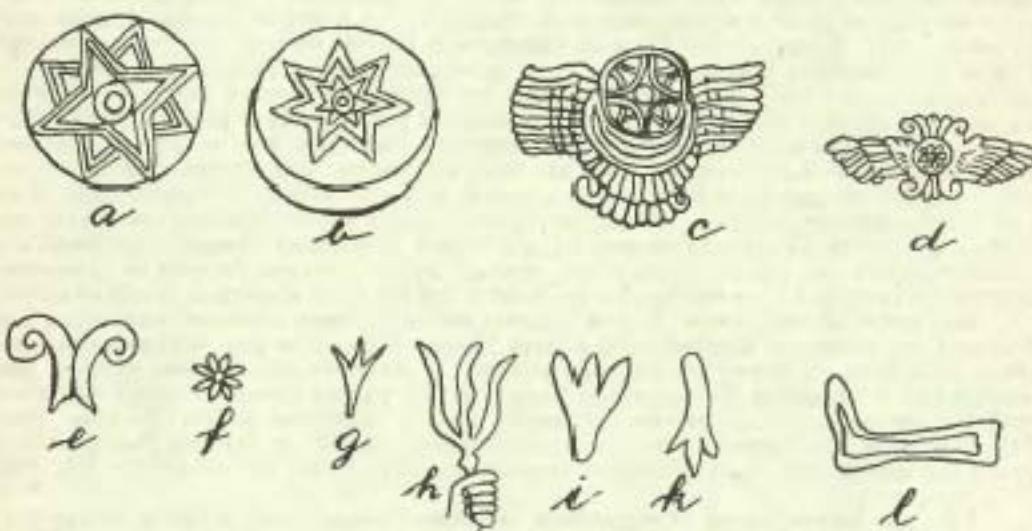

Рис. 4. Fig. 4.

Те саме можна сказати і про тризуб, який є на берлінській гіттітській печатці у руці богині, Ed. Meyer op. cit. Taf. 4. і який був атрибутом в руках гіттітського бога Тешуба і багатьох інших і означав перуни-бліскавиці, див. рис. 4. g. h. Змінчений він набув форми лапок ріжки штадів і нагадув аттрибут в руках Зевса Доліхенського. Рис. 4 і к. Метелики се в сей самий орнамент аттрибут, тризуб одійшовши за далеко від свого прототипа.

Воєчі зуби, які ще часом носять назву пилка, існували в дуже давні часи, як керамічний орнамент, малюв неол. керам. і у Бутмірські, і під сею ж назвою відомі у сучасних європейських археологів. Іх можна стірнути і на бронзових речах бронзової доби. Вони служили тільки оздобою скучних ліній, а не самостійним орнаментом, див. P. Jerome: *L'eroque néolithique. Revue archéol. XXXIX. стор. 228. Fig. 4, 5, 6.* Кривулька, яка з'явилася часом цілком або ковінькою, басовим ухом, або карличкою, илочкою коцробкою. Рис. 38. д., відома також щена малюваній неолітичній кераміці, як окремий орнаментальний елемент. Французькі автори звуть його la croix, див. P. Jerome. *L'eroque néolithique dans la vallée du Tarns: Revue archéologique, vol. LXXXIX. 1903. (Juillet-Août) стор. 328 Fig. 4 i 14;* а також у Тракії в малюваній кераміці див Seure et Degrande. *Explorations de quelques tells de la Thrace. Fig. 30 b. i Fig. 37. Bullet. Correspond. Helléniques. 1906, стор. 391 ff.* Сей самий елемент з'являється також і півночі.

Панни, Рис. 38 с) се суть кривулькі оздоблені баҳромкою, або ріжки оздоблені бічними зубчиками, або баҳромою. Слімажі се Грубі спіралі, або грубі кривулькі покриті меншими кривульками, так що нагадують щось подібне до поліза.

Відомо, що прості спіралі, як на писанках виуться ще вакрутками, див. Рис. 38 б. були незвичайно розвинені на неолітичній мальованій кераміці, як на території України, так і на всій решті площи де була розповсюджена паскова кераміка.

Нарешті наявна орнамента Уж, відноситься до подібних спіралів, тільки значно довших, які тоді покривають майже цілу писанку, часто без перерви. Тоді се дуже нагадує більшість арахів Мальованої Трипільської кераміки.

Але натуралистичний уж і натуралистичний чоловічок трапляються так само рідко на писанках, як і на мальованій неолітичній кераміці, які дуже неуміло там намальовані бувають див. *Хвойка в Області Трипольської культури. 1901 табл. II.* Так само неуміло вони бувають намальовані і на писанках, покладуючи і в першім і в другому випадку відсутність традиційності, і спробу автора самостійно поставити певний орнамент на предмет і самостійно розширити проблему.

Коли дерево або сосонка набувають самостійного значення в писанці поминаючи свастиску або трикутник, то дуже нагадує мальовані трипільські орнаменти того ж сорта див. *Хвойка. op. cit. tab. VI.*

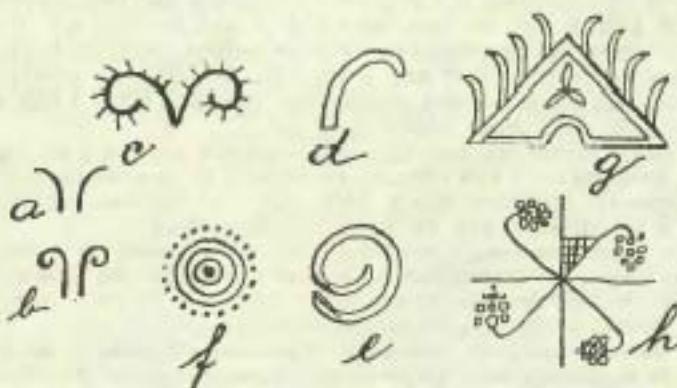

Рис. 5. Fig. 5.

Дивним ділом Жукі і стоноги писанок находять собі цілком відповідні прототипи в Трипільській Мальові. Кераміці, див. *Хвойка op. cit. tab. VI.*, і Якимович. *Packenki площ.* в С. Старая Буда. Звениг, у. рис. 143. О. И. А. К. 1906, стр. 106—108. 1907, 96.

Яблінка, або яблочка, вовсім не відповідає своїй назві: се просто дашок або фронтончик або кутик покритий карпточками, див. Рис. 38 г.

Що до натуралистично намальованих на писанках орнаментів як Риба, Рак, Чолонічок; то треба сказати, що ці орнаменти трапляються написані дуже неуміло, і в своїх характері і стилі не носять жадини традиції, жадини стилізації, жадини геометрізації, які так характерні для решти писанкових орнаментів. Дуже мало стилізовани, бувають також і пташки, які бувають лише схематичними. Тим часом там де вирячий орнамент був питомий, він буває дуже стилізований і геометрізований. Напр. вирячий орнамент часів вандрування народів, див. напр. *Bernhard Salin. Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm. 1904. Fig. 595, 596, 692 i m. n.*

Те саме можна сказати про мерянські древності, і особливо стиртися у від на вишивах і мережках великоруських, які несуть на собі цілком мерянські традиції. Там майже виключно виряча орнамента і при тім необичайно геометрізована і стилізована. Див. *Стасова, (Древняя) Русские орнаменты.* Всі ця орнаментика ясно укаує на належність Великоросії до фіногерманської області, в протилежність до України яка належить до південносхідного кругу культури, а огнищами в Малій Азії, Месопотамії і в Єгейському морі.

На писанках можна було би заструнти образи тільки таких звірів, які в народній уяві виязані в цим самим богом сонця, а в перегляду фольклорних мотивів ми бачимо, що такими могли бути тільки птиці, при чим ясно, що відходу їх з мотивів північ, якого символом уже є саме яйце, а з півночі від Фінів міг би прийти образ качки, або лебедя, взагалі водяної птиці. І ми знаємо, що в Гальштатській добі бронзові шийки лебедячі трапляються дуже часто при розкопах в західній Європі, а в наших казках грають певну роль „гуси лебедята“. Можливо, що се виявлено з поглядом на повстання світу (як ми уже вгадували вище у Калевалі). Дешелет також пише: „Tandi que le

dauphin symbolisait l'Appollon Delphique, le cygne étais l'attribut de l'Appollon hyperboréen, du dieu habitant les régions du Nord presque inconnue aux Hellénes et nageant fixées en Scythie ou sur les bords du Danube. Dechelette, Manuel, t. II, стр. 419.

I Кордуба подає писанки з пташками, але каже, що вони рідко трапляються в Галичині, а Сумцов ве саме каже про писанки своєї колгенні, див. ор. cit.

В свято відрождення всесвіту логічно викликати тих, хто брав участь в його створенню.

Про поділ авірів в народнім світогляді, див. диссертацию Вітольда Клингер «Життєное в Народномъ суеті». Київъ 1909 г.

Примітка 8.

В. Щербаківський. Українське Мистецтво т. I рис. 55, 59, 65, 74, 76.

Подібні альзагові стріли ми бачимо на штиорораменній аїрці Шамаша Рис. 40. і на передньосійських „Koudourra“; і в інших містах: Див. напр. символ такій на Kodugi de Nazimaruttaš; pl. 18, face 3. par. V. Scheil. Del. in Perse. Mem. de J. Morg. Том II. 1900, ibid Kudurru de Melisihu Pl. 24, face 4.; подібні емблеми бога сонця Шамаша на Koudurra N XIII. в Del. in Pers. том VII., j. 451, 3 і fig. 454. 3. і т. п.

Часом хрест церковний переходить в круг з сійком і тоді ся фігура відома у церковниках під назвою „сонце правди“ див. L'art. Ukr. t. I. fig. 51 і згадку про сей символ в статті: О. Гуцало. Найдавні хрести украйнських церков XVII. і XVIII. в. в. Збори. Сек. Мистецте. Укр. Наук. Тов. Київ. 1921 р. стр. 36.

Це сонце правди часто трапляється на фронтонах церков, і на монстранціях (на чаших покритих покришкою в цим сійком) але відміну від них на писанках не могло бути бо до нашої церкви від праїшов десь у XVII. віці і сам він повстав, як пережиток сонячного культу в іншім місці див. O. Montelius. Sonnenrad.

На писанках тільки свастика і трилистер бувають в кругах. А у перше такий хрест у вубчастім сійом і при тім безперечно культового значення ми бачимо на Креті див. Karo: Altecreteche Kultstätten op. I. p. 146 f. 27, 28, а токож Lagrange: La Crete ancienne. Paris. 1908, Fig. 39. Dechelette Manuel, t. II.

На Україні найдено декілька глиняних полімінних писанок в могилах. Так напр. в Київському музею археологічним зберегається писанка найдена Хвойком в могилі князівської доби в Могильнику при с. Броварках. Гадячського пов. Полтавськ. губ. оздоби гніздового кольору на жовтім тлі, геометричного, характеру, але без якої небудь певної форми, Хвойко відносить той похорон до VI—VII в. в. але, як здається занадто збільшув його старовинності, voir. Хвойка: Packovki mogilnitski pri s. Броварках стр. 4.

Niederle: Slovanské starožitnosti. Oddíl kultury. III 1., význam 1., стр. 173 прим. 3 і стр. 261, прим. б.

Також найдені і в самім Київі 3 писанки і одна з них на Флоровській горі, voir. Collection Khanenko t. V. Antiquités de la region du Dniepr. Tabl. XXXV. N. 1351.

В Білгородці при розкопках Хвойком церкви князівської доби, много було найдено два уламики різних писанок, з жовтими оздобами на гнізді фоні. Орнаментація на них характерна для полімінних річей того часу без жадного символічного орнаменту.

Відсутність символічних орнаментів на тих писанках, я можу пояснити боротьбою нової церкви з старими поганськими символами, які тоді, це були усім ясні і зрозумілі. Коли ж звяжуть між тими символами і поганською вірою втратилася, а особливо в очах священиків, то стара орнаментація збережена по селах увійшла вже навіть і в церкву.

На Україні ще найдено глиняні писанки в с. Підліцах Золочівського пов. (Галичина). Вони мають жовті оздоби на темновеленому тлі див.

Zbiór wiadomości do antr. krajoowej t. VI, стр. 59.

Розправы і sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. tom. XV. (1882) стр. 12.

Janusz: Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. Lwów 1918, стр. 283.

J. Kostrzewski, подає писанки з Чача (Pisanki z Czaczia) в Польщі, Рис. 1 і 2, і писанки з Lilla Ringme, в Gotlandji за Арне рис. 5, із Glogera N 792, і ще подає рис. 3, писанку невідомого походження Готландська, писанка як і броварська має оздоби жовті на гніздому тлі, а решта мають оздоби жовті на темновеленому тлі, voir. Józef Kostrzewski. Pisanki wczesnohistoryczne. Przegląd archeologiczny, rok 1 (1910) zeschr. (1—2), стр. 42—44.

, T. J. Arne: Sverige förbindelser med Østern under vikingatiden, відбитка з Torn-tamnus, z r. 1911, стр. 56.

Арне зважає, що центром входу писанок буда Україна, або ще Й. Арменія.

На Кавказі також трапляються писанки глиняні в могилах, voir. Матеріали по Археології Кавказа, вип. II. Москва 1889.

Примітка 9.

Що культ сонця, прийшов на Україну в дуже давні часи десь зі сходу, цілком ясно стає з фільольгічного аналізу імен богів: Хорс, Сварог, Дажь-бог і т. п.

Хв. Корш пише: „Сварог — небо вмістъ со своїмъ сыномъ — Сварожичом — солнцем, не смотри на свое значеніе въ обготворенні природѣ, упоминаются таємъ рѣдко и такъ отдалечено, нереально, въ ихъ связі съ историчними событиями, что невозможно воюють вопросъ, не были-ли они божествами почти уже забытыми въ тѣ годы, которыми начинается наша дѣятощь”, стр. 51. Пошана. Харківъ. 1909 г.

Слово „богъ” не без основанія признається замістованимъ у Іранцівъ, которые означали божество словомъ *дағ* — стр. 53. *ibid.*

Дажь-богъ олицетворяетъ собою солнце, съ неменшимъ правомъ можно заподозрить въ первой части этого имени корень *дағ* = „жечь”, вообще славянамъ не свойственный. Имя бога вътровъ Стрибогъ не находитъ себѣ обясненія изъ славянскихъ языковъ, отъ какого бы индоевропейского корня мы не производили его начало стр. 53.

Хърсь авуичить такоже не по славянски.

Хорсъ есть солнечное божество, какъ и Дажь-богъ, но отличается отъ него приблизительно также, какъ у Грековъ *Нілос* отъ *Аполлон*, стр. 53. *ibid.*

Цѣ очевидно указываетъ на начавшееся въ то время забвеніе этикъ трьхъ боговъ стр. 54. О. Корш. *Владимировы боги, „Пошана”*. Сборник Харьк. Ист. Фил. Общества (в честь Сумцова). Харьковъ. Том. XVIII. 1909 г., стр. 51—58.

Примітка 10.

Одна знахідка въ Подебрадах въ Чехії, необичайно ясно висвітлює намъ культове значеніе деякихъ знаківъ на нашихъ писанкахъ. Се глиняні сімволи (амулети) въ тілопальни похороній білянської (галыштатської) доби.

Цѣ амулети суть, трикутн., колесо зъ штиромъ шпицями, і два листки зъ якихъ одинъ має цілкомъ форму дубового, а другий зъ діркою посерединѣ, подаманий, але тежъ подібний до дубового. Усі цѣ речі вироблені въ глині і гарно випалені. Біля нихъ були ще останки залишної фібули і ножа, див. *Jan Hellich. Зображенія хробъ тури будланського въ хісторії штилеру въ Fuldbrudech. Овгог різеністорікъ. N. I. 1823, tab. V.*

Тутъ цікаве те, що поруч зъ трикутнемъ і колесомъ вживалися дубові листки, очевидно, якъ сімволи анальгічні. Тоді стає яснимъ чому дубові листки такожъ вживаються такъ часто і на нашихъ писанкахъ для оздоби.

Тому і можна вважати і теперішню писанкову орнаментику чисто культовою, що тамъ намальовано не одинъ який небудь випадковий значокъ подібний до сімвола а напаки тому, що на писанкахъ тепер вживаються і при тімъ поруч і постійно ті самі сімволічні знакі, які колись такожъ поруч і постійно вживалися якъ сімволи і атрибути бога въ Культи сонця.

L'oeuf de Pâque ucrainien et la symbolique du culte solaire.

(*Tab. I., II., III. et IV.*)

L'auteur démontre dans l'article présent que les œufs de Pâque ucrainiens sont étroitement liés avec des réminiscences du culte solaire, et l'on ne font comprendre la coutume de se servir des œufs de Pâques, qu'en relation avec ce culte. Considérant l'œuf des Pâques comme un objet préhistorique et comparant son ornementation aux ornementations sur d'autres objets archéologiques, l'on peut venir à de telles résolutions.

Ce sont la svastique, le triquétre, la rosette à huit feuilles et plus rarement le feuille de chêne en diverses combinaisons, très joliment stylisés et artistiquement liés entre eux qui sont les ornements fondamentaux sur les œufs de Pâques. Ces ornements jouent le rôle de certaines symboles dans le culte solaire. L'on peut rapporter la création de l'ornementation sur les œufs de Pâque à l'époque de l'extension maximale de culte solaire. C'est-à-dire à la seconde moitié de l'âge du bronze, lorsque le culte s'empare de toute l'Europe lui imposant ses symboles dont vient de parler. Ce culte nous vient en Ukraine non point de l'Occident mais sans intermédiaires tout droit de l'Orient, à la seconde moitié de l'âge de bronze. C'est alors que la poule pût être apporté en Ukraine directement de l'Asie mineure, car le nom de cet oiseau solaire chez les ucrainiens, ainsi que chez tous les autres Slaves orientaux a retenu dans son nom la racine « kour », comme en Mésopotamie où son nom était vraisemblablement « kurkû ».

Le peuple qui pût apporter le culte solaire en Ukraine c'est-à-dire dans la région des affluents droits du Dniepre, pût être le peuple Hittite qui avait alors de vives relations avec la population de cette territoire. L'importation du culte solaire et des symboles par des peuples nomades (Scythes et des autres) est exclu, car le culte solaire ne jouait jamais de rôle important chez les nomades. Ils n'avaient point de poules, chez eux dominait l'ornementation animal et elle est absente sur les œufs de Pâques ucrainiens. Le fait que le peuple ukrainien le seul de tous les peuples slaves conserva dans une grande pureté la symbolique du culte solaire sur les œufs de Pâques ainsi que la série des rites et coutumes rattachés à ce culte solaire peut être éclaircie par ce que le peuple ukrainien ne quitta jamais la région forestière entre le Dniepre et les Carpates. Ce qui tombe d'accord avec la théorie de prof. L. Niederle, qui le berceau des slaves place dans les forêts de haut Dniepre et de la haute Vistule.

Др. Л. ЧИКАЛЕНКО.

*Техника орнаментування керамичних виробів
Мізинських неолітичних селищ.*

Розкопуючи впродовж 1910, 12, 14 та 1916 років останки палеолітичного селища в самому селі Мізині на Чернігівщині, я мав нагоду, у вільні від праці години, обходити всі ті місця в околицях с. Мізина, де, згідно вказівкам, як осіб, що спеціально цікавились цим питанням, так і місцевих пастушків, знаходилося на аемлі багато рештків неолітичної культури — черепочків та кремінців. Трошки вище від Мізина по р. Десні, на правому таки II березі, на пів дороги, чи й трохи більше, до села Кудлаївко, розлігся на піщаній нижній терасі досить великий бір. У цьому борі, на східній його межі, де він раптом кінчиться, разом з крутим спадом піщаної тераси, знаходять місцеві пастушки особливо багато кремінців та череп'я. Очевидно тут, на крутому спадові тераси, себ-то над самою оболонью чи лугом сучасним Десенським, в тому місці, де впадає в Десну невеличка річечка, що тече через с. Кудлаївку, містилося за неолітичної доби якесь величенське селище. Обставини не сприяють систематичним розшукуванням в цьому місці останків неолітичної культури, бо вся ця тераса та її спад поросли, під захистом бору, буйною травою та кущами.

Під самою Кудлаївкою, в гирлі річечки, жовтими плямами на зеленому тлі лугу відзначаються невеличкі піщані горби, очевидно, останки колишнього лугу, не зовсім роаміті річкою при викалоблюванні нею її сучасного глибшого корита. Ці піщані горби, такої самої геологічної будови як і піщана тераса, покрита бором. Такі самі горби, тільки значно ширші, лежать і проти самого села Мізина, за річкою, на лузі, майже під самим лівим її берегом, відділені від п'яного та між собою „довгими озерами“ та низькими лугами. На цих всіх горбах, що їх зовуть тут островами, та й на лівому березі і знаходять найбільше битого стародавнього посуду та кремяних виробів. На горбах під Кудлаївкою не випало мені знайти жадного місця, де-б з певністю можна було надіятись знайти непорушені останки якоїсь землянки чи, ваагалі, якогось іншого людського житла. Ці горби, розіяні з поверхні вітрами, давно вже повернулись в останки кучугур, до того-ж ще на них подекуди зустрічаються руїни якихсь будов недавніх часів; в одному випадкові можна, здається, здогадуватись про останки якогось гутницького промислу по силі битого шкляного посуду та по останках досить великих цегляних печей. Все-ж, скрізь, куди не поткнись, на піску здиваються черепки та крем'яні скілки. На одному з горбів далося примітити майже цілковитий брак череп'я; натомісъ крем'яна індустрія цієї місцевості полягала майже ви-

ключно з так званих „геометричних форм“. Можливо, що дальші досліди в цих місцях дадуть докази існування у нас селищ переходової епохи, подібних знайденим польськими передісториками п. п. Савіцьким та Круковським на кучугурах в околицях Варшави коло. с. Свідри.¹⁾ Інша річ з островами, що лежать проти самого села Мізина. Цих островів три. Найбільший з них, північний, так і зветься Мізинським, бо сіноматі на ньому належать Мізинським селянам, інші-ж два, на південь, вниз річкою від першого, це вже острови Пасарівські, хоч до села Пасарівки від них таки далекенько. Мізинський остров — досить великий, десятин во десять площею шматок піщаної тераси; він, як і правобережні та лівобережні піски, покритий бором, — правда, як приватна, а не державна власність, — дуже рідким, скаліченім та попсованим скотиною.

Північна частина цього острова вже майже гола і через те найбільше вивіяна вітрами. В цій частині власне й знахожено було за всі мої екскурсії найбільше матеріалу. В деяких місцях його більше, в деяких менше, — але про які — небудь систематичні досліди тут не приходиться і думати, бо на тому самому місці і в тій самій перевіяній верстві піску находяться останки всіх чисто культур від меолітичних до сучасної. З особливих знахідок на цьому острові варто відзначити останки кінських уборів, гарматних та рушничних куль часів Шведчини (Тут саме, в цьому місці переходила армія Карла, XII Десну збивши з острова артилерію Петра I). Знахожено тут також декілька грошових кладів в часів „смутного времені“ (колекція монет з одного з таких кладів перевозиться в Калинівому музеї Укр. Наукового Товариства у Києві).

Зате південна частина острова, укрита бором, майже ніяк не зачеплена вітрами, а ідеально рівною як стіл поверхнею; вона круто обривається на південь до одного з „довгих озер“ колишнього меандру Десенського. Тут у кручі можна, при систематичних дослідах, ждати як найкращих результатів. Тут можна ждати цілком непорушеного верстування останків різних культур, відділених одні від других не піском кучугурного характеру а супіском багатим на гумус. Тут треба ждати й непорушеніх останків осель та гробів. У всяком разі на те натякають купи не переплутаних черепків, в яких можна николи скласти й цілу посудину. Правда, жадної неолітичної посудини мені не пощастило добути цілої і всі цілі горшки та більші уламки, що далося в цих черепків скласти, були вже молодшої, енеолітичної доби. Так принаймні дозволяє думати форма та орнамент одної цілої посудини, зліпленої з знайдених при купі черепків. Це був горщик з не дуже різким профілем, що наближалася швидче до макети. Зроблений він з начорно випаленої глини, трохи навіть глякений, з виразно визначенім дном. Вух він не мав; замість них на протилежних боках ший зроблено по дві дірки. Саму шию прикрашено шнуром орнаментом; відтиснуто шнура було під самими вінцями раз, другий раз на нижчому краю ший, де починається вичеревлення. Поле межи цими двома смугами прикрашено було групами таких самих видтисків шнура, укладених похило, то в один то в другий бік. Попід спідницею смугу орнаменту, вже на вичеревку, якимсь штампом відтиснуто низку своєрідних значків, подібних до протинки. Цих всіх рис, здається, досить, щоб віднести цю посудину до так званої культури шнурової кераміки і то до молодших її фаз.

З вищесказаного цілком ясно, що трудно дати щось певне системати-

¹⁾ Ludwik Sawicki: Uwagi o stanowisku wydmowem „Górki“ w Świdrach Wieckich. — Ludwik Sawicki: Wydmy, jako środowisko występowania Zabytków kultury (Відбитки з „Wiadomości Archeologiczne“ 1923, Warszawa.).

зоване з такого матеріалу, про який не можна з певністю сказати, до якої саме верстви, в покладах піщаної тераси, він належить і з якими саме іншими речами він товаришить. А коли ще зааночити, що й сам матеріал збірався мною в різних місцях навколо Мініна цілком принаїдно, під час випадкових екскурсій, і що значну частину цього всього матеріалу збірав — я не особисто, а давали мені його хлопчаки, пастушки, що мене водили по анайомих ім місцях — то стане зрозумілим, яким обмеженім може бути те число питань, яке може освітлити студія над такою збіркою, і як ще багато треба систематичних дослідів в околицях Мініна, щоб надати цілому зібраному матеріалові якусь систему та провести в ньому якусь певну обґрунтовану хронологічну класифікацію. (Збірка ця переховувалася в Музеумі Укр. Наук. Товариства у Києві, а тепер, після розв'язання Товариства, Зберігається в кабінеті Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при Всеукр. Акад. Наук.).

Що до крем'яних виробів — то про них, звичайно, мова має бути дуже коротка. Зазначивши тільки, що вони можуть належати до найвіддаленіших одна від другої діб, а саме — від мезоліту (*formes géométriques*) і до початку а, може, й середини бронзової доби, на тому треба і кінчити. Але з керамікою справа значно складніша; як побачимо, і такий матеріал все-ж може щось дати.

Навіть поверховий огляд дозволяє судити, що все череп'я зібраної колекції можна без великої помилки розбити на декількох окремих, груп, ставлючи за основу поділу ріжні прикмети: чи то спосіб виробу посуди, чи то її орнаментацію, чи то кольору глини, чи то випал, чи то сам склад глини та питому вагу черепків. Проробивши систематично ріжні спроби такого поділу, я мав нагоду перевонатись, що хоч всі предмети і не рівновартні, але поділ, зроблений по них та застосований один поруч другого, дав змогу дати собі раду в орієнтуванню серед сили ріжнородного ріжнокольорового матеріалу. Найбільш користними виказалися спроби поділу черепків по їх орнаментові та по питомій вазі. Питома вага черепків ріжніх груп, даних поділом матеріалу по орнаментові, є величина остилько постійна, що, досліджена точно, вона одна дав змогу з цілковитою певністю віднести черепок до тій чи іншої культури. На питому вагу впливають головним чином домішки до мокрої основної глини, що їх додавали за тій чи іншої доби. Звичайно, що більша або менша домішка грубозернистого піску чи просто кварцевої жорстки вельми відбивається на питомій вазі, збільшуючи її, тоді як домішка органічних матерій — соломи, полови чи ключія — значно зменшує питому вагу випаленого черепка.

Користуючись такими методами, я одержав декілько груп, з яких найбільша складалася з черепків найменшої питомої ваги. І хоч до неї належали черепки й ріжного кольору глини і ріжного орнаменту, але при дальших дослідах, спеціально що до орнаменту, прийшлося перевонатись, що справді всі ці черепки належали до тієї самої культури.

На багатьох черепках здійснювався не один, а декілько узорів і, переглядаючи всі черепки з таким комбінованим орнаментом, можна було встановити повний реєстр тих узорів, якими мережалася посуд за часів вироблювання його з глини найменшої питомої ваги.

Приступаючи до детального опису цих узорів та того способу, яким саме їх було вимережувано, треба ще наперед сказати декілько слів про саму глину, з якої було роблено посуд, та про форму цього посуду.

Чи у майстрів тій доби не було ще досвіду у виборі глини, чи це брак доброго випалу то спричинив, але характерна риса всіх цих черепків — це якась шерстка поверхня, що дуже легко обсипається від тертя по ній

наніть не твердими речами. Досить велика частина черепків приналежних до цієї групи остилько вивітрилася, що замісць орнаменту залишилося на них тільки якісь правильно уложені на поверхні, зовсім невиразні, ямки.

Чи розуміючи такий дефект матеріалу, чи якимись іншими міркуваннями керуючись, гончар цієї доби домішував до глини силу якоїсь січки а трави чи соломи. В деяких випадках, розколюючи черепок рівнобіжно поверхні, можна було спостерегти, в середній не добре випалений чорний верстив жовто-червоного а обох боків черепка, досить довгі шматки авутельного широколистої болотньої чи лугової трави.

Про форму посуду цієї культури, розглядаючи ріжні фрагменти його, можна з певністю сказати, що були це ріжні завбільшки горшки яйцеватої форми. Не адібав я жадного черепка, котрий-би не був опуклий (адебільшого дуже полого) в бік орнаментованої поверхні; не адібав жадного черепка в площину, яка-б служила дном; — натомісць декілько гостро опуклих черепків з орнаментом, що йшов кружком навколо опуклини, дозволяють здогадуватись про яйцевату загострену до низу форму цих горшків. З фрагментів посуду, що походять з вінців, видно, що вінця горшків цих були однакові завтовшки з стінами горшка; не було на них здебільшого якогось зародку рубця. Треба думати, що це вже були форми молодші бо, оскілько удається це простежити, на них — частіше ніж на інших — зустрічався так званий гребінцевий орнамент.¹⁾

Розглядаючи уважно краї черепків, напрямок щілин та напрямок розлому (коли навмисне розломати черепок), можна з деякою певністю судити і про спосіб роблення цього посуду. На деяких черепках добре видно, що вони складаються з декількох шарів глини, наліплених один на другий. Коли ці черепки ламаються, то завжди по напрямкові спонсння двох шарів. Ці верстиви не йдуть рівнобіжно до поверхні горшка, а під певним кутом до неї так, що уламок горшка завжди колеться в напрямкові похилому до його поверхні. Ці факти можуть бути з'ясовані тільки тим, що посуд формувався не з одного суцільного шматка глини, а що ліплено було горшки так, що, почавши чи з дна чи з вінців, майстер накладав, спірально (верчикувато) завертаючи довгу глиняну ковбасу, шар над шаром, притискаючи з середини та в надвору в тому місці, де глинняна ковбаса лягала на попереднє уложену верстиву.²⁾ І от завжди один шар глини, уложений вище другого, трохи на днір від нього, аліплювався зі спіднім, виклиниюючись в напрямкові додолу надвір, тоді як спідній шар виклинивався в напрямкові нагору до середини. Ale, як вже сказано було вище, найхарактернішою рисою цього посуду була його оздоба. Дуже можливо, що в самій оздобі, при систематичних дослідах, при розкопуванню, і удається-б спостерегти якусь еволюцію, — і всю складну картину, яку являє собою орнамент цієї кераміки, можна-б було розкласти на елементи в певному хронологічному порядкові. При нашому-ж матеріалові цього зробити не можна, і всі спроби так його розкласти треба вважати за більше чи менше правдоподібні гіпотези, — але не більше. Що до цілої оздоби взагалі — то треба сказати, що її застосовано було скрізь, по цілій поверхні горшка. Подекуди, правда, межи пасмами орнаменту лишалися й пасма неоздоблені, але вони завжди були вузенькі, наче спеціально розраховані на те, щоб більше ефектно виступали ширші пасма орнаментовані. Ідуть ці пасма рівнобіжно вінцям, а на кулястому дні вони висту-

¹⁾ J. Ailio: Fragen der Russ. Steinzeit, Helsingfors 1922. стор. 29.

²⁾ L. Pfeiffer: Die Werkzeuge des Steinzeitmenschen. Jena 1920. стор. 346.

шають вже як концентричні кола. Сам орнамент появляє у відтисках чи ямочках ріжкої форми зроблених на поверхні горшка ще до його випалювання. По способові відтискування орнаменту ріжкими штампами чи начиннями (про них мова буде далі) можна поділити його на дві групи: перша це та, де ямки зроблено дуже глибокі; начиння, що ним було штамповано, в цьому разі так глибоко увіходило у стінку горшка, що з нутрішньої сторони вигнуло глину, і таким чином кожній ямці на зовнішній поверхні горшка відповідає горбик на поверхні нутрішній. До другої групи треба віднести такі орнаменти, штампування яких не позначилося на нутрішній поверхні стінок горшка. І в першому і в другому випадкові, все-ж, завиди з середини горшка, вся його поверхня наче мережана якимсь простим неглибоким візерунком, що є не що інше, як відтиск жмуту якоїсь соломи чи широколистої лугової трави, що його держав гончар в руці, підпираючи ним з середини горшка стінку в тому місці, де він зашвору витискував спеціальними начиннями ямки.

От-же наші глибокі узори полягають у тому, що майстер натискав на вожку ще стінку горшка ріжкої форми штампами і витискував у глині відповідної форми ямочки. Дивлячись безпосередньо на ці ямочки, укладені в шахматному порядку на поверхні горшка, дуже тяжко, а інколи й просто неможливо добре собі уявити форму того начиння, яким робилися ті чи інші відтиски.

Тільки наліплюванням на змочений водою черепок м'якого воску чи — ще краще — пластеліну та аналізуванням одержаного позитива штампа є змога судити не тільки про форму самого начиння, яким було штамповано узори, але в деяких випадках з певністю можна судити і про матеріал, з якого було його виготовлено. От-же, аналіз цих пластелінових моделей показує, що за штампи для глибоких орнаментів служили найчастіше круглі в перекрою палічки вирізані з якогось, як бузина чи калина, дерева, що має досить м'який стрижень. Такою палічкою, зрізаною чи уpperек до довжини чи, частіше, косо до неї (див. рис. 1 а), і штампував майстер поверхню горшка, ставлючи що палічку під ріжкими кутами до поверхні та з ріжкою силою втискаючи її в мокру глину, а від того всього залижав і відповідний вигляд зробленого орнаменту (рис. 1 в). Циліндрична палічка зрізана косо давала овальної форми ямку, а стрижень, угинаючись під натиском досить еластичної глини, спричиняв тим появлення на дні ямки овального горбка. Уложені в шахматному порядку на поверхні горшка такі ямочки зовсім нагадують загальним споїм виглядом шматок скори якоїсь Sigillari-ї з кам'яновугільної доби. Інколи для штампування вживалося палічку застругану з чотирьох боків, так що в перекрою виходив квадрат або ромб; інколи на кінці вони ще затесувалися у вигляді піраміди. Коли ще агадати, що такі штампи становилися під ріжкими кутами до поверхні посуди, то цілком арузумілим стане який ріжнородний ефект досягався цими ріжкими простими начиннями. (Рис. 2). (Відтиски на пластелінових плиточках штампами зробленими по вказівках аналізу, ідентичні з відтисками на черепках, зробленими неолітичним гончаром.).

До таких глибоких орнаментів треба віднести і той, що виконаний був за допомогою штампу дуже характерного для цієї керамічної громади. Полягав він у тому, що невеличку чотирьохкутно або круглу в перекрої палічку обмотували з одного кінця суканою у двоє або і не суканою товстою ниткою затиснувши один кінець цієї нитки під обмотку (рис. 3 а). Штамп цей мав, таким чином, вигляд шруба з нарізью, то більшою то меншою, в залежності від того, яку саме за грубу нитку бралося для обмотки палічки. І от цим начинням, тримаючи його робочим кінцем похилю угору, в напрямкові до

вінців горшка, робили в шахматному-ж порядкові, як і іншими штампами, відтиски на поверхні горшка. В деяких випадках, на не дуже пошкоджених черепках, дивлячись в лупу, можна було спостерегти не то окремі нитки зсуканої вірьовочки, але й окремі волокна, з яких спрядено було нитку. Дивлячись по тому, як саме за косо до поверхні горшка держано було штампа, залежало те, скілько саме нарізів цього імпровізованого шрубу відтискувалося на глині. Чим пологіше був він держаний, тим більше, звичайно, відтиснулося таких оборотів нитки. Відріжалися такі штампи ще й тим один від другого, як саме за багато було залишено без обмотки кінця палічки. (Рис. 3 в).

Найоригінальніший, проте, орнамент був той, що представлений у моїй збірці на одному тільки черепкові, тоненькому надавичайно, по опуклини судачи з невеличкої посудини і тому мабуть добре випаленому. На відтискові, зробленому пластеліном з черепка, добре видно, як саме виглядав штамп. Це був шматок досить товстої соломини чи листка якоїсь твердої лутової трави зігнутої у двоє. У зігнуте місце було вставлено кінець товстої не сухої нитки, що розіпра в коліні зігнуту соломину, а потім обмотувано цю зігнену у двоє соломину вільною ниткою так, як це робилося, в передній описаному випадкові, ріжного вигляду в залежності від того, як за похило, до поверхні вночої глини, було держано цього штампа. (Рис. 4 в).

Всіма вище описаними штампами осягав гончар глибоконадавлених орнаментів, які, як то вже говорилося, позначалися на нутрішній поверхні горшка у вигляді клуглих горбиків. Придивляючись до цього орнаментування, мимовілі приходиш до думки про певне практичне його значіння. Не відхидаючи можливості переслідування гончаром мети зробити свої вироби, завдяки такому орнаментові, менш ховаючими або збільшити поверхню нагрівання або й просто надати їм „гарного“ вигляду, — все-ж відається нам найбільш серіозною підставою до такого глибокого штампування бажання як найдосконаліше споїти між собою верстви глини, що повстали при вироблюванні посуди не з одного шматка глини а з довгої глиняної ковбаси, про що ми говорили вже раніше.

До другої групи, до неглибоконадавлених орнаментів, належать ті, що їх роблено ледве натискаючи на глину і тому вона, ледве — ледве утинаючись під штампом, шляк не деформувала внутрішньої поверхні посуду. Ці орнаменти дуже подібні до кампогнатмент-ів Московії та Фінляндії, але це тільки подібність а не тотожність, бо роблено ці орнаменти зовсім іншими штампами. У розпорядженню Мізинського неолітичного гончара було начиння, яке тілько в разі, коли ним робили відтиски, поставивши його прямовисно до поверхні глини, давало відтиск подібний до відтиску спрямованого гребінця. Але це начиння Мізинський гончар адебільшого триман дуже похило до поверхні горшка, і тому на відтисках його, на стінці горшка, добре видно, що це не був спрямований гребінець а якась вузенька лопаточка з декількома щербинами чи зазубинами, що переділювали собою 4—6 зубців цього псевдо-гребінця.¹⁾

По тому відтискові такою нам являється форма цього начиння (рис. 5 а). Часто, штампуючи поверхню посуди цим начинням, майстер, зробивши один відтиск, не знімав штампу до гори а тягнув ним по глині аж до другого від-

¹⁾ Подібне начиння було в ужитку у гаечарів так званої мегалітичної культури Данії та Шлезвігу; див. Sophus Müller: *L'âge de la pierre en Slesvig*, fig. 64. *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord*. Nouvelle série 1914—1915.

тиску, і таким чином від відтиску до відтиску тягнуться по гладенькій глині смуги — сліди від зубців цього псевдогребінця (див. рис. 5 в угорі).

Цікаву дуже орнаментальну форму уявляють собою відтиски на черепках цієї культури, подібні теж до відтисків гребінця, але при детальному аналізі вельми від них відмінні. В разі коли ми маємо діло з черепками значно пошкодженими вивітрюванням, ця орнаментальна форма представляється нам низкою невеличок осіальних ямочок уложеніх по прямій лінії. Таких ямочок в низці буває звичайно більше ніж у відтиску вище описаного псевдогребінця, і цілій відтиск цей дуже нагадує підтиск справжнього великого рідкозубого гребінця. Коли-ж маємо діло з черепком не пошкодженим вивітрюванням, добре вигаленим, — то бачимо, що всі ці ямочки з'єднані між собою тоненьким николи ледве помітним рівчишком. П. Айлю, аналізуючи цей орнамент прийшов до висновку, що він зроблений відтискуванням на глині ниточки з нав'язаними на ній гудзиками.¹⁾ Аналізуючи подібні орнаменти в своїй збірці при допомозі лупи, я переконався, що тут ми маємо діло з відтиском особливого начиння. Була це, очевидно, або крем'яна плиточка, ножик або з дерев'яної трісни вирізана, подібна до ножика з лезом, дощечка, обмотана (як то показує рис. 6 а) якоюсь товщою вірьовочкою.

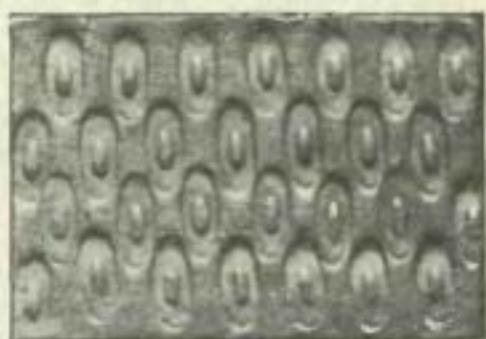
Коли ця вірьовочка перегиналася через лезо, то вона досить великим горбиком-зубцем виступала понад ним, і відбиток таким начинням, натиснутим злегенікою лезом до глини так, що само лезо не доторкнулося до глини а тільки вірьовчані псевдозубці, давав повну ілюзію відтиску зробленого справжнім гребінцем. (Див. рис. 6 в перші два прямовисні рядки). Але здебільшого відтискувалося на глині і само лезо, і тоді, наче відтиск тоненького волоска, тягнеться від ямочки до ямочки ідеально рівний рівчик. (Рис. 6 в останні чотири стовбиці.) Що це було лезо крем'яного чи дерев'яного ножичка, а не нитка з нав'язаними на ній гудзиками, видно з того, що відтиск нитки дозволяє завжди спостерегати через лупу не тільки окремі ниточки, що з них було зсукано нитку, а й самі волоконця прядива, що з них було спрядено окрему нитку. В цьому-ж разі наше око бачить тоненьку лінію без жадник ознак волоконець, що мусили-б замісць гладенького рівчачка дати нам наче відтиск ребра дрібного дуже терпужка. Так само й ті ямочки, що їх вважає п. Айлю за відтиски пов'язаних на нитці гудзиків, показують такі відмінні що-раз картини, які не можуть бути пояснені гіпотезою п. Айлю. Згідно нашим дослідам ямочки ці спричинені, як уже казано, виступами понад лезо ножа оборотами вірьовочки. Зсукана в двох ниток вірьовочка, обмотана досить туго круг ножа, на самому лезі николи розходиться, даючи відтиск двох одна тісно до другої присунених ниток, — николи-ж ці дві ниточки укладаються не одна поряд другої, а одна над другою, і тоді, виступаючи трохи вище понад лезо, вони дають відтиск наче справді нав'язаного на нитці гудзика. Та коли-б правда була по боці п. Айлю, то тяжко собі уявити, як можна було втискувати в мокру глину тонесеньку ниточку з нав'язаними на ній гудзиками так, щоб нігде на глині не відтиснулися чи пальці, чи що інше, чим ця нитка втискувалася в глину. Інша річ, коли-б це не була тоненька пітка а товщий мотузок чи шнур, відтиски котрого ми бачимо у так аваній шнурковій кераміці. Та й то николи можна там простежити, де саме, в якому місці, було держано шнура, де його дужче, де його легче притиснуто було до поверхні посудини.

¹⁾ J. Aillo: Fragen der Fuss. Steinzeit стор. 32.

A

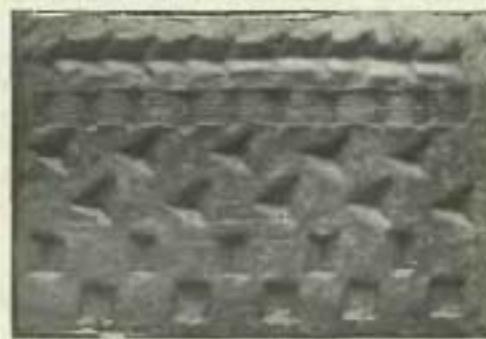

B

Рис. 1.

A

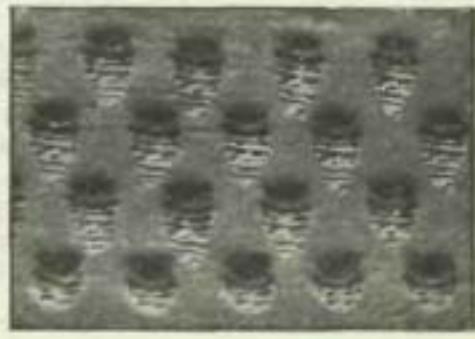

B

Рис. 2.

A

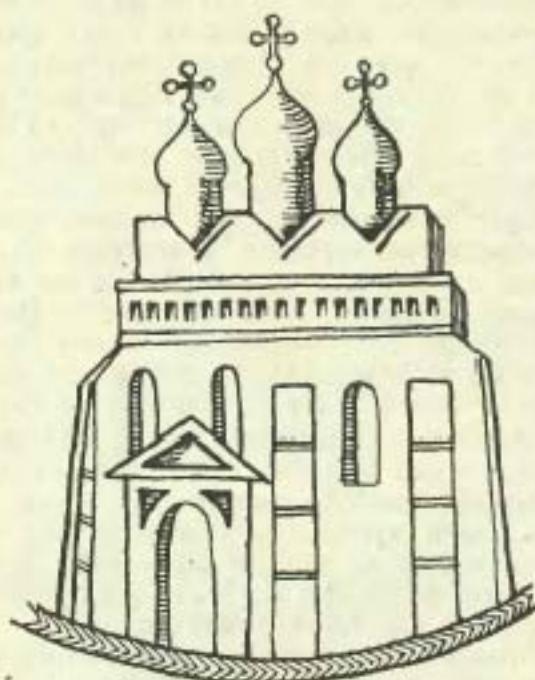
B

Рис. 3.

Здається потверження думки, що іменно тільки коло цего часу, цеб-то 1598 року почалася праця над виведенням мурів можна знайти і в листі молдавського логофета Луки Стройча, писанім з доручення головного фундатора брацької церкви, молдавського господаря, Яреми Могили. В одному листі від 17 травня 1598 року логофет повідомляє братчиків, що „его господарская милость приклонитесе рачил, аби тую святую церковь докончил і домуровал накладом і коштом своїм, тепер зарас через братий наших през пана Ориша старости чарновецького послал 500 черлених, аби се роздали роботнику; а далей також что будет потреба его милость пошлет. Єдинак его господарска милость тоб по вашой милости желает, аби есте із отцем епископом Балабаном добре мешкали і его чтили по достоянью. Писарі тижь своєго Юрка тижь там посилаєт, аби там бил і кождий грошъ писал на чтобы се видало“. Очевидно цей Юрко зробив якесь донесення господареві про стан праці, бо через місяць 16 червня 1598 року, в новому листі логофет єменем господаря висловлює братчикам невдоволення пана господаря: „єдинак-же дали его господарской справу якоби некая часть муру того миелисте изринути, а звласче что було цеглою амурено, менечи аби се міало все тесаном каменем муровати; о чем если есть так, не міало то бути. Заправду радби его господарска бил, аби се яко найлепшее то амуровати могло, єдинакже, догажаючи і часови таюже і скринце, треба аби се так муровало якосе почало не домишляючися ничего іншего, якоби за тим і латвий і скорійше се то амуровало; бо еслии есте хотіли, аби се міало все каменем тесаном муровало, і кошту великого би потреба і омешканіе би се стало, а его милость господар імаєт і інши росходи сила і есть і что будовати і муровати яко се і првое до вашой милости писало“... Трудно думати, щоб братчики справді були виневі стіну церкви із цегли, а потім Ії збурili, щоб заступити мурованою із каменя. Нігде в інтерцизах про будування із цегли не агадується, навпаки скрізь виразно говориться як про будівельний матеріял виключно про камінь в гори Красова. Зрештою і стан фондів брацтва зовсім не був такий близкучий, щоб можна було провізорично будувати коштовну цегельну стіну, а потім Ії збурювати, щоб заступити мурованою камяною. Ще більше як за сім років перед цею перепискою із першої інтерцизи видно, що зразу вирішено було будувати церкву муровану із каменя і камінь на протягі семи років для церкви заготовлялося. Далеко правдоподібніше думати, що, або вище згаданий агент господаря на будівлі, Юрко, або хтось інший, дав молдавському господареві неточні інформації, або інформації, які при дворі господаря не правильно зрозуміли. Правдоподібніше думати, що збурено було не ту стіну, яку „муровало якосе почало“, а стіну від старої церкви, збудованої фундацією молдавського господаря Александра Лопушаніна, яка погоріла в великий пожежі 1571 року, але мури якої хоч і дуже пошкоджені ще стояли, і в них навіть який час одправлялося службу божу. А як нову церкву виводили на тому самому місці де стояла стара погоріла, то і стіни старої треба було збурити, приступаючи до нової будівлі. Не виключено, що і згідно до заміру будування, раніше роками звозили матеріял до нової будівлі, а самого будування не починали, бо на місці будівлі ще стояла стара пошкоджена пожежою будівля, але в якій все ж можна було правити службу, так що брацтво все таки не оставалося без церкви і не мусіло задовольнятися самою каплицею при дзвіниці. Зображення тої попередньої церкви до нас дійшло на печатці брацтва (*Рис. 15*), тій самій, якою зі сторони брацтва скріплено першу інтерцизу 1591 року і третю інтерцизу 1598 року. Таким чином і зміст інтерциз і переписка в справі збурення

цегельної стіни ніби приводять до висновку, що праці над самим будуванням церкви із каменю почалися тільки не раніше 1598 року.

Коли так довго, цілих сім років, тягнеться заготовка матеріалу для будування нової церкви, то саме будування продовжувалось значно довше, більше як 30 років, бо зовні церкву було скінчено тільки в 1629 році, а в середині ще роком пізнійше. Як саме подвигалося на протязі цих більше ніж 30 років будування, можна почасти судити по листам фундаторів — молдавського господаря Яреми Могили і його наслідників. Очевидно головний

Іл. РИСУНОК ЦЕРКВИ НА ПЕЧАТЦІ ЛЬВІВСЬКОГО БРАЦТВА.

фундатор церкви Ярема Могила не мав добрих інформацій про те, як подвигається будування і тільки цім можна пояснити що, починаючи з 1599 року все торопить брацтво скінчити будування церкви. Уже в листі від 12 березня 1599 року Ярема Могила жадає, аби брацтво слідуючого року скінчило будування: „Только аби есте і ваша милость пилность приложити рачили, аби се того літа до свершения приближилася“. Чотирі місяці пізнійше те саме іменем господаря пише до брацтва логофет „Лукашъ Стрончъ“ — „только рачте і ваша милость пилности приложити, єда господъ богъ се умилостивитъ на літо аби догоотовала сѧ“. 20 вересня того-ж року знову Ярема Могила пише: „аби есте прилежали і пилность чинили, яко бы тим спорей тая работа имала се робити“. Можна сказати, що, з 1599 року починаючи, кожного разу як господар Ярема Могила посилає брацтву гроши на будування, то і жадає, щоб будування швидче було скінчено. Коли в кінці цего року для господаря заходять тяжкі часи і він грошей посылати не може, то очевидно перестає і упоминатися про прискорення праці. Але тільки його справи покрацали, як 18 травня 1603 року він знову посилає до брацтва на будування церкви тисячу золотих, але разом з тим жадає,

„ажеби тая робота за помочею божею в рихлим часі свой конець мала“. За місяць раніше посланці брацтва у господаря Яреми Могили в Ясах „Філіп Федорович маляр і Прокоп Федорович“, що прибули за жертвами на церкву, живо описували в листі до брацтва свої прерікання з господарем з приводу будування: „казал нам, аби хмо писали до вашомости тепер перед святи і жебисте почали роботу якуосте описали до его милости господара скоро по святех почати. Михмо повідими: ни мают чим. Его милость рік: нехай достанут а пучнут, заки там з грошми прибудемо. А так для бога рачте ваша милост зачти що, аби хмо в довниманю не були, бо тут писал, если того року домуруют. Мисмо повідими: потреба достатку. Его милост обіцял“... Мабуть братчики не одривали господареві справжнього стану будування, а, прохаючи грошей, все обіщали швидкий його кінець. Та очевидно, що до кінця було ще далеко, так що гроші посылали господареві доводиться і далі, і в листі від 30 серпня 1605 року Ярема Могила, посилаючи знову тисячу золотих, жадав, як і цією років тому назад, щоб церкву через рік скінчили: „посилами до вашей милости тисечь золотих просечи і напоменаючи, аби ваша милост старанє і пілності таковою рачили учинити, аби tot святий храм бил довершено грідущого літа, ижби се далий тая робота не волокла“. Нарешті в своєму вже, здається, останньому листі до брацтва від 17 квітня 1606 року Ярема Могила жадав, щоб роботу було докінчено таки того самого року: „посилами через више писаного посланца вашого тисечь золотих полских; доля того желаем і просим, аби і ваша милост рачили такове старанє чинити, якоби таа святая церковь того літа ку доскончаню роботи своїй дойти могла“... Але „ку доскончаню“ було ще дуже далеко і Ярема Могила скінчив свої дні значно раніше від того баюканого йому часу. По смерті Яреми Могили пеклується будівлею брацької церкви його наслідники, а особливо удова його „Елісавета Могилина госпожда воєводина землі молдавськое“. Із реестрів брацтва можна витягти вказівку, що тільки коло 1612 року стіни церкви було вже виведено досить високо, аби між ними приладити провізоричну покрівлю і почати правити церковну службу, а тим, що поверх тої покрівлі будування провадилося далі. Нерешті з листа Елісавети Могилиної від 19 березня 1614 року можна бачити, що ніби близиться діло до виведення склепіння над церковою: „яком ся вашим милостям обещала той церкви памети нашей до конца засклепеня і муром заміненя роботи тобї старанє чинити, на том есть умисл нашъ“... Але той умисл не довелося і удові Яреми перевести в діло, бо для дому Могил прийшли чорні дні і церква простояла без засклеплення ще більше ніж десять років, поки в 1627 році братчики „обетніцами ясновельможного Мирона Бернавского Могили, довершения церкве Успенія Богородици в Львове“ ваялися. Тим часом в 1616 році через будівлю церкви пройшла ще одна страшна Львівська пожежа; тому і ті невеликі кошти, якими брацтво могло розпоряджати, майже не маючи допомоги від молдавських господарів, бо тільки в 1617 році дістало 100 золотих від Радула Михні, мусіли пійти на ремонт тих шкод, що учинила згадана пожежа. Таким чином тільки по жертвами Мирона Бернавського Могили пощастило довести будівлю церкви до кінця, тай то після того як і цей меценат уже скінчив своє коротке господарювання.

Отже від уложення першої інтерієри на будування церкви в 1591 році

і до святочного її освячення в 1631 році пройшло рівно сорок років. На протязі цього часу було вибудовано львівську брацьку церкву. Цей сорока-літній пробіг часу в свою чергу ділиться на чотири періоди: перший з 1591 до 1598, поки тільки заготовлювали матеріал для будування. Другий період з 1598 до 1617 коли було виведено мури церкви і приведено до того, що під пониженим тимчасовим покриттям вже правилося церковну службу. Третій період, від 1617 до 1627 року, коли в роботі по будуванню церкви був застой і нарешті четвертий період від 1627 до 1630, коли було виведено склепіння і церкву нарешті освячено. Із записів та реєстрів брацтва видно, що виведено склепіння над притвором, — західну башту, — літом 1627 року. Нарешті остатній важливий замітний акт будування, — це в 1629 році, з дозволу львівського магістрату уложенено камяні сходи від вулиці до головного входу до церкви. Кого-ж із майстрів можна уважати справжнім автором-будівничим брацької церкви і в якій частині?

Із першої інтерцизи видно, що автором плану був майстер Паоло Романо, але на протязі сіми років він тільки заготовлював матеріал для будівлі, а до самого будування, як це видно з третьої інтерцизи, він або зовсім не приступав, або одійшов від нього при самому початку. На місці Паоло Романо осталися два майстри: Войтіх Купинос і Амброджо Прихильний. На підставі тобіж третьої інтерцизи можна думати, що головну роль в будівничій праці грав Прихильний, а Купинос поставляв далі матеріал, а в справі будування, хоч бере участь на рівних правах і з однаковою платнею як і Прихильний, але стойть ніби на другому місці. Чи до самого кінця будування на протязі трийці років Прихильний провадив будівничу працю? В цему немає нічого неможливого, бо про інших майстрів, яких-би було покликано до праці нічого не відомо, нових інтерциз ні з ким ніби не укладалося, а Прихильний працював у Львові аж до 1640 року, а час фактичного будування брацької церкви, — це був час розцвіту його енергійної діяльності. При укладі-ж третьої інтерцизи було виразно зааночено, що Прихильний з Купиносом піднялися праці до будування церкви — „ведлут містровської повинності своєї, аж до скончання роботи“. Таким чином можливо вважати, що будував церкву Амброджо Прихильний з Купиносом по плану виробленому Паоло Романо. Але тут являється нове цікаве питання: в якій мірі Прихильний стисло тримався планів Паоло Романо; чи докладно їх виконував, чи від них вільно відступав? Самого плану не зберіглося і, шукаючи відповіді на це питання, треба звернутися до аналізу самої будівлі: оскільки вона є утвором единого цільного артистичного замислу, чи у всіх своїх частинах вона консеквентно і логично випливає з одного викінченого її передуманого плану, чи навпаки в ній можна спостерегти виявлення творчості різних успосблень, самі принципи творчості яких пустили коріння в далеких і не схожих між собою групах?

Під взглядом цільності виконання задуманого плану, неперечно будівля фундаменту і стін аж до верхнього фризу включно виявляє одну стройну і гармонійну цілість (*Рис. 16*). Заложення фундаменту церкви на дуже невигідному терені, який позбавляє церкву можливості мати вільно відкритий головний західний фасад, бо з західного боку церкву безпосереднє притулено до інших будинків брацтва, а відкритим давав можливість застосувати тільки бічний південний фасад і задній східний бік абсиди, і в цих частинах утворити подиву гідний, гармонійний і високо мистецький ансамбль, — розширення такого завдання свідчить не тільки про визначний артистичний хист творця плану, але і про досконале, витримане втілення цього плану в дійсність. Гармонійний поділ бічної стіни на чотири поля обмежених

п'ятыма могутніми пілястрами, що долі спираються на один спільній цоколь фундаменту, а вгорі несуть оглядний фриз, що оперезув під самим склепінням цілу церкву, цей поділ стойть в безпосереднім авязку з планом фундаменту і внутрішнім розподілом просторів церкви; він лучить до одної мистецької архітектонічної цілості центральну частину церкви, поділену стовпами, з притвором і східною вівтарною абсидою. Тут виконання не могло розійтися з планом, але техніка будування точно виконувала всі приписи плану і автор плану має вважатися за автора будівлі, хоч-би і не

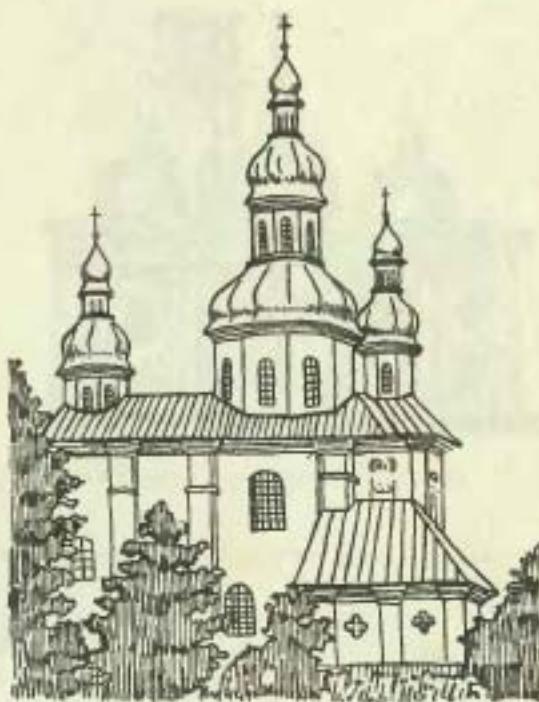

16. РИСУНОК БРАЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПЕРЕД ПОЖЕЖОЮ 1779 РОКУ.

він безпосередньо провадив техніку будування. І цім автором є високоталановитий майстер Паоло Романо. Але коли перейти від фундаментів і стін до перекриття церкви, то тут вражає невідповідність перекриття до цілого плану будівлі. Як згідно до плану церква повинна була бути вгорі засклепленою — не відомо, але з певністю можна твердити, що в первісний план не входило покриття церкви склепінням з трома банями по одній прямій. Три верхи в ряд над церквою, поділеною на чотири поля, нікаким чином не могло зародитися в плані вельмиталановитого майстра, що так мистецьки задумав і опрацював поземний план, розподіл церкви і бічні фасади. Чотири бічних поля церкви так не відповідають до трох куполів склепіння, так неможливо завязати чотири бічних поля з трома банями верхів, що як не богато дотепу виявив майстер, що мусів це завдання виконувати, все-ж невідповідність склепіння з трома верхами до цілого плану, розташованого на чотири складові частини, порушув цілість твору і його мистецького замислу. Ця невідповідність перекриття до будови і тепер виступає на очі, хоч новий дах, виведений після пожежі 1779 року і дуже маскує три верхи, які з даху підіймаються. Але це ще виднійше і різкійше виявляється зпочатку, коли ще був старий дах, і всі три куполи вільно підносилися над церквою в повітря (Рис. 16).

Що брацтво певне ждало перекриття церкви системою трох верхів в ряд, — це зрозуміло, і дуже правдоподібно, бо в другій чверті сімнайцятого віку, а може і раніше, це вже було традиційне перекриття українських церков, як мурованих так і дерев'яних. Можна з певністю припустити, що в добу ренесансу, не пізніше шістнайцятого віку вже трохарубна і трохапсидна церква була архітектонично викінченим утвором

українського народного генія, і така церква була вже улюбленим типом національного смаку. Архітектонично удосконалений правдоподібно в дереві, цей тип перейшов в шістьнайзятім віці і на муровання і вже попередня брацька церква, фундована господарем Александром Лопушанином в п'ятидесятіх роках шістьнайзятого віку, на місці якої виведено нинішню будівлю, мала, як це видно з брацької печатки, три верхи в ряд (Рис. 15). Але там три верхи дуже добре пасували до церкви, поділеної масивними контрфорсами (пережиток готики) на два поля. Там зовсім гармонійно, оскільки

17. ЦЕРКВА СВ. ІЛІІ В ЧЕРНИГОВІ.

можна покладатися на зображення на печатці, деі бічних бані здіймаються над двома полями, а третя масивна здіймається посередині, панує над бічними, дає вгорі гармонійне завершення витримано цільний будівлі. До якої високої удосконаленості дійшло поєднання форм італійського ренесансу з національним українським типом трохверхої церкви, свідчить мала каплиця при давніці цієї-ж церкви львівського брацтва. Тут з самого початку церкву заложено поділеною на три поля і по одній бані над кожним полем так гармонійно виростають із відповідних поділів, що цілий ансамбль виявляє удосконалений сінтез принципів італійського ренесансу з перетворенням його українським генієм; і ту каплицю можна вважати одним з найгарнійших і найдосконалініших творів інтимного ренесансу на північ від Альп. Що в сімнайзятому віці три верхи в ряд непереможно диктувалося українським смаком і традицією, про це свідчить більшість дерев'яних церков, що зберіглися від того часу і цілий ряд муріваних українських церков, як тоді вибудованих так і в ті часи реставрованих. Навіть, реставрюючи старі церкви, збудовані за князівських часів, їх перекривали трома

вержами в ряд, не зважаючи на те, що ці три верхи не відповідали зовсім до плану будівлі, як це видно хоч-би на церкві св. Іллі у Чернігові (*Рис. 17*). Ця чернігівська церковця демонструє не менше різкий контраст між старим планом церкви і трохи банями нового покриття ніж брацька церква у Львові, тільки в Чернігові в трохи пізнійшому часі це протиєнство інакше поборювалось. Отже немає нічого дивного, що львівське брацтво могло зажадати трох верхів і над своєю головною церквою і дуже правдо-подібно, ще іменно воно зажадало цого, хоч це і не вязалося з планом будівлі. Дивно друге: як могло брацтво прийняти „визерунок“ церкви від Паоло Романо, коли той план цих трох верхів не мав. Це можливо пояснити або в той спосіб, що склепіння над церквою, як річ найбільше віддалена, не було на визерункові остаточно опрацьоване, або, за сорок років перед виведенням склепіння, був інший склад братчиків, старше покоління, яке так пристрасно свого національного смаку не виявляло, або навіть і сама традиція трох верхів ще, можливо, не була такою твердою. На решті треба взяти на увагу і те, що персональний склад братчиків складався з „так Греков як і Руси“ і греки, бувши впливовим елементом в брацтві, розуміється могли спочатку естетичного смаку „Руси“ не поділяти і бути байдужими до української традиції. В кожнім разі десятилітній час перерви в будуванню брацької церкви відбився на цільності завершення її архітектоничного плану, і коли, після перерви, приступили до завершення будівлі, то це завершення виконали зовсім не згідно до плану Паоло Романо, по якому було виведено цілу церкву. Сам Паоло Романо вже лежав у домовині, а Прихильний, як що це він докінчував будівлю, не мав особливих причин обстоювати доскональне виконання не його власного плану. Естетичними-ж принципами він міг поступитися, щоб докінчити свою трийця-літню працю і тому міг опрацювати перекриття церкви згідно до смаку хоаяїв будівлі — львівського брацтва, але в протиєнстві до високомистецького плану покійного Паоло Романо.

Ф. СЛЮСАРЕНКО.

*Грецька федеральна конституція кінця IV в. пер. Хр.
(з останніх знахідок у Епідаврі).*

В рр. 1916—1918 при роскопках у Асклепіоні коло Епідавра (півн.-сх. Пелопонес) грецький археолог П. Кавадія знайшов нові написи. Про знахідки Кавадія повідомлялось у „L'Acropole“, жовт. 1920, ‘Ελλάς орган німецько-грецького Т-ва I № 4/5 з 15/IX 1921 (E. Ziebarth). Нарешті ці знахідки було опубліковано у серпні 1921 р. у “Αρχαιολογική Εφημερίδες” з р. 1918, т. 4, ст. 115 і д. під титулом „Η Ἀχαϊῶν συμπολείτεων κατ’ ἐπιγραφὰς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ἐπιδαύρου ἥπο Π. Καββαδία“. З опублікованих П. Кавадієм знахідок найбільше значиме в напис 3-ий (ст. 128). На поданій на ст. 129-ї схемі напису ми бачимо, що напис складається з 3-х великих фрагментів (α' , β' , γ') і 5-ти малих (δ' , ϵ' , ξ' , θ' , ν'); всі фрагменти, за виключенням великого фрагмента α' , прилягають один до одного і напевно творили цілість. З фрагментів, опублікованих Кавадієм, три більших нові, решта були відомі раніше (I. G. IV 924 р. 1902); а крім того до цих фрагментів треба долучити поміж β' і γ' один малий фрагмент, який долучив до них уже після появилення I. G. IV A. Wilhelm.

Кавадія відносить документ до конституції Ахейського Союзу, ставлячи цей документ поруч з опублікованим ним там-же написом ч. 2 (ст. 124; факсіміле ст. 125). Цей останній документ дійсно відноситься до Ахейського Союзу, подаючи окрема цінні відомості про номографів цього Союзу ((Νομογράφοι Ἀχαιῶν οἱ τῶν νόμον τῶν (Υ)γείας θέντες). Засновуючись на тім, що обидва документи знайдено вмурованими в одну стіну, Кавадія ч. 3 розглядає як нόμос Ахейського Союзу і датує документ роком 223 пер. Хр. на тій підставі, що у документі згадуються βασιλεῖς (пп. 13, 16, 17, 29, 36 див. нижче текст), якими могли бути тільки македонські цари, і κοινός πόλεμος (пп. 16, 36), якою могла бути тільки Клеоменівська війна (221 пер. Хр.).

Публікація Кавадія зробилася приступною тільки у серпні 1921 р. У відповідь на розвідку Кавадія зявилось у р. 1922 чотири розвідки: проф. Німецького У-ту у Празі Г. Свободи,¹⁾ видатного нім. папіролога проф. У. Вількена,²⁾ англ. учен. В. В. Тарна,³⁾ грецького археолога С. В. Куджеаса,⁴⁾

¹⁾ H. Swoboda, Neue Urkunden von Epidavros. Hermes. 1922, ст. 518—534; 627.

²⁾ U. Wilcken, Über eine Inschrift aus dem Asklepieion von Epidavros. Sitz.-Ber. Akad. Berlin 1922, ст. 122—147.

³⁾ W. W. Tarn, The Constitutive Act of Demetrius' League of 308. The Journal of Hellenic Studies, vol. XLII 1922, ст. 198.

⁴⁾ S. V. Koujeas, Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων κατ’ ἐπιγραφὴν Ἐπιδαύρου, “Αρχαιολογική Εφημερίδες” 1921, ст. 151 (опубл. 21/VIII 1922; остання праця мені, на жаль, не була приступною).

Усі ці розвідки з'явилися невалекою одна від одної і майже одночасно. Найважнішим питанням їх було — датування документу. Датування Кавадія не прийнято. Нам єсть можливість на основі цих розвідок зробити підсумок аргументів згаданих учених, що також тісно звязане з определенням амісту документу.

По питанню, чи належить цей документ до актів Ахейського Союзу, висловились негативно. Проф. Г. Свобода зауважив, що Кавадія, відносичи документ до Ахейського Союзу, залишив без уваги праці, які з'явилися після опублікування I. G. IV 924, зокрема А. Вільгельма,¹⁾ У. Вількена,²⁾ замітки в справі Ахейського союзу Бруно Кейла.³⁾ З цих дослідів особливо велике значення мала праця А. Вільгельма, який відніс фрагменти I. G. IV 924 до умов, що заключив Піліп II Македонський з греками р. 337 пер. Хр. По думці А. Вільгельма це фрагменти *συνέδριου* Коринтського Союзу Піліпа II з греками.

Аргументи Г. Свободи на основі тексту документу полягають в тім, що текст новознайденого документу стоїть у різому протиріччі до основ організації Ахейського Союзу, якою вона була у Греції під час Македонської гегемонії (pp. 223—197). 1. Ахейський Союз складався з пόλεων, с. т., з держав-міст, а місцеві сполучення — *κοινά* при їх вході у Союз були розтягнені. Організація, про яку подає відомості документ, складається з пόλεων (стр. 11, 21, 40) і *κοινη* (р. 23), с. т., місцеві державні союзи (*landschaftlichen Verbände* H. Sw.). 2. Зібрання, або парламент Ахейського Союзу мав назву *σύνοδος* або *βούλή*.⁴⁾ Парламентарне зібрання нового документу *συνέδριον*. 3. Час зіборань союзного парламенту у Ахейському Союзі 4 рази на рік; у нашім документі регулярні зіборання установлюються тільки на мирний час; під час війни зіборання нерегулярні (pp. 11—15). 4. Місце зіборань Ахейського Союзу до року 189 пер. Хр. *Αἴγιον* (Aigion); у нашім документі а) під час війни там, де буде окремо оповіщено, б) під час миру там, де одбуваються загально-грецькі національні ігри (pp. 15—18). 5. Головування у парламенті Ахейського Союзу вели *δημοσιοροή*, які були також Радою при стратегові Ахейського Союзу; у нашім документі головування ведуть пятеро обраних з членів Сінедріону *λορέδροι* (pp. 24, 26); цей уряд і титул невідомий Ахейському Союзові. До цих аргументів проф. Г. Свободи необхідно також додати увагу Тарна про те, що у Ахейському Союзі функціонував тільки один *υραίταις*, а у документі pp. 24, 26 згадуються *υραίταις*.

Проф. Г. Свобода слушно довів, що документ не належить до актів Ахейського Союзу. Однак і його висновок, що у цьому документі ми маємо установчу грамоту грецького союзу, заснованого р. 223 Антігоном Девоном,⁵⁾ також не був принятий. Висновок проф. Свободи справедливий тільки у своїй загальній основі: документ належить до установчих грамот, якими македонські царі організовували пан-гелленські союзи.

В. В. Тарн, прийшовши тим-же шляхом до цього загального висновку, зупиняється на трьох моментах організації македонськими царями пан-гелленських союзів: 1. Союз Коринтський, заснований Піліпом II Македонським після бою при Херонеї (р. 338) на загальному з'їзді представників грецьких

¹⁾ A. Wilhelm, Attische Urkunden. Sitz.-Ber. Akad. Wien, phil.-hist. Kl. Bd. 185, Abb. 6. 1911 р.

²⁾ U. Wilcken, Beiträge zur Geschichte des Korinthischen Bundes. Sitz.-Ber. Akadem. München, philos.-philolog. u. hist. Kl. Abb. 10. 1917 р.

³⁾ Einleitung in die Altertumswissenschaft, III⁹ (1914), Griechische Stadtsalzertümer v. B. Keil, ст. 415 і д.

⁴⁾ У Полібія також і *σύγκλητος*. Пор. Tarn, Journ. Hel. Stud. 1922, ст. 199 № 3.

⁵⁾ Hermes 1922, ст. 527.

держав міст і державних сполучень у Коринту (р. 337). Цей союз, у якому Греки присягли на вірність македонському цареві і нащадкам, після насильної смерті Піліпа (р. 336) перейшов начебто у спадщину Александрові Великому, проіснував уесь час його царювання й був розірваний р. 323 пер. Хр.¹⁾ 2. Відновлення Коринтського Союзу царями Дмитром Поліоркетом та його батьком Антігоном Менофталмом р. 303/2 пер. Хр. під час боротьби Дмитра Поліоркета з Касандром. 3. Пан-геленський Союз, заснований в осені р. 223 царем Македонським Антігоном Дозоном; в склад цього союзу входили Ахейці (Союз), Епіроти, Фокейці, Македонці, Беотійці, Акарнанії, Тесалійці.²⁾

Наш документ до Коринтського Союзу, заснованого Піліпом II, не підходить. 1. Згадка у документі про царів приводить до думки про спільне царювання двох припаймі царів, що виключене, коли відносити цей документ до часів Піліпа II і Александра Великого. Що проф. А. Вільгельм невеликі фрагменти документу, які були раніше відомі, відніс саме до цього часу, не може бути прийняте тепер, коли відомі більші фрагменти. З праці проф. А. Вільгельма для датування документу має грунтовне значення тільки те, що він ці фрагменти по формі літер відніс напевно до IV в.³⁾ 2. Згадана у документі *κοινὸς τόλεος* у зв'язку з тим, що місце зібрань Синедріону під час війни напевно не означено (рр. 16—17), приводить до думки, що ця війна одбувалась на грецькому суходолі. Ця умова виключає кождий рік істнування Коринтського Союзу (337—323). Похід валишеною у Греції намісника Александра Великого — Антіпатра проти Спартанського царя Arica в осені р. 331 був занадто короткий, щоб під цей час могли зібратися делегати з усіх греческих держав.

Не може документ відноситися і до Союзу, заснованого Антігоном Дозоном. Слідуючі міркування промовляють проти віднесення документу до цього Союзу: 1. теж саме сполучене царство (рр. 13, 16 *τὸν βασιλέων*; р. 29, *συμφεύγον τοῖς βασιλέσσι*). Царі ці обидва чинні; вони існують у момент вироблення документу. Думка про віднесення цих виразів до династії вагалі, не може бути прийнята, бо у такому розумінні у написах звичайно агадуються *έγουοι* — нащадки.⁴⁾ Коли відносити документ до р. 223, то і тут про сполучене царство не може бути мови. У добу царювання Антігона Дозона його наступник Піліп V був малолітнім.⁵⁾ Полібій (IV, 2, 5), говорячи про наслідування Піліпа V Антігонові Дозонові, висловлюється: *παρελθεῖται τὴν Μακεδονίαν δοῦλον*. Цей вираз, по думці Тарна, може тілько значити перебрання царства у спадщину. Посвята на Дельосі, зроблена ним на агадку про побіду коло Селасії (р. 221), зроблена від імені Антігона без відношення до Піліпа V. 2. У документі місцем зібрань у мірні часи призначено місця загально-національних греческих свят, в яких одбувалися загально-греческі ігри. Це потрібувало передумови, щоб місця цих свят були приступні для загально греческого зібрання. В часі ж Антігона Дозона з огляду на немирний нейтралітет Етолії, яка тримала під контролем Еліду (Олімпія) і Фокіду (Дельфи), в цих місцях Союзний Раді зібратися було неможливо. 3. У документі р. 43 агадується *χιτών*, — тому малося вести спільну війну також і на морі. А коли документ відносити до р. 223, то у Клеоменовій війні не

¹⁾ Справу відношень Александра Великого до Коринтського Союзу, в окрема юридичний бік цієї справи, розглянув проф. У. Вількен у новій праці: *Alexander der Große und der korinthische Bund*, Sitz.-Ber. Berl. Akad. 1922 ст. 97—118.

²⁾ Доказано про цей союз: *K. J. Beloch*, Gr. Gesch. III¹, ст. 736 і д. (1904).

³⁾ U. Wilcken, Alexander d. Gr. u. kor. Bund, ст. 102; *Über eine Inschr. aus d. Ask. v. Epid.*, ст. 122, 146.

⁴⁾ U. Wilcken, *Über eine Inschr.*, ст. 131, ad III. 23.

⁵⁾ U. Wilcken, Op. c., 123, 146.

було морських військових дій. 4. В той час, коли „Зібрання” документу складалося з представників п'ятьох і йоти, — союз Дозонів складався з йоти або жою.¹⁾ Але найбільш важливим аргументом проти віднесення цього документу до часів Антігона Дозона є наведений У. Вількеном: у р. 18 напису сказано, що постанови Союзу [жою] είναι. Правда, слово це доповнене, але з певністю. Ми маємо тут вказівку на суверенність і остаточність рішень того Союзу, до якого належить наш документ. В той же час постанови Союзу, заснованого Антігоном Дозоном, не були жою, бо для кожного рішення Союзної Ради потрібувалась ще ἐπιθέσις, або ратифікація держав, що входили в Союз. 5. Також дуже важливим аргументом треба вважати разом з У. Вількеном, той, що у 3-ї частині напису згадані Ахейці на другому місці — після Елейців; а це не відповідає тому значенню, яке мав Ахейський Союз за часів Антігона Дозона: першорядної сили з тих грецьких держав, які вели переговори з Антігоном Дозоном.²⁾

Зазначені міркування примушують нас зупинитися на єдиній можливості: віднести документ до часу 303-2 р. пер. Хр., коли царями Дмитром Поліоркетом і Антігоном Менофталмом був поновлений Коринфський Союз.

Дмитро Поліоркет і його батько Антігон були в цей час разом чинними. Ще року 306 Антігон, відкликаючи Дмитра на схід, звелів йому утворити Сінедріон грецьких держав, як повідомляє про це Діодор Сіцілійський.³⁾ Тоді уже у нього була думка відновити Коринфський Союз, „щоб, як його гегемон, грati ролю Піліпа й Александра“.⁴⁾ Але здійснити це можливо було тільки пізніше, коли він у війні з Касандром р. 304 одвоював усю середню Грецію на південь від Термопіль, а р. 303 відвоював значну частину Пелопонесу: Сікіон, Коринф, Аргос, Акту (отже і Епідавр, де знайдено напис), Аркадію, крім Мантинеї, і Ахею. Еліда, про яку згадує документ у 3-ї частині, була також певно відвоювана Дмитром.⁵⁾ Після цих завойовань з'явилася можливість Дмитру приступити до заснування загально-грецького Союзу. Єдиний автор, який повідомляє про це, — Плутарх.⁶⁾ З наведених слів Плутарха вираз λολλῶν ἀνθρώπων συνεδρόντων пояснюється тим, що Сінедріон відбувся під час Істмійських ігор, на весні 302 р. Це до виразу жою συνέδριον γενομένου, то по думці У. Вількена, цей συνέδριοн не єсть зібрання Союзу, а установче спільне зібрання царя Дмитра разом з послами від грецьких держав, на якому вироблені були основи для Союзу й його Сінедріону, як постійній парламентської установи.⁷⁾ Крім Плутарха має значення також і повідомлення Діодора Сіцілійського про намір Дмитра визволити Греків від Касандра, який установлював у захоплених містах олігархію, відновити у них автономію й самому бути гегемоном.⁸⁾ У Діодора висловлена мета, яку хотівся досягти Дмитро; у Плутарха ця мета уже досягнена.

¹⁾ Polyb. IV, 26 1 д. На цю справу звернув увагу і Каввадія ст. 141, прим. 10. Пор. U. Wilcken, op. cit. ст. 146.

²⁾ U. Wilcken, Ibid.

³⁾ Diod. Sic. XX, 46: πρὸς δὲ τὸν οὐλὸν Δημήτριον ἤγραψε, καλέσεν τὸν μὲν συμφωνίῶν πόλεων συνέδροντος συστήσασθε, τοὺς βουλευομένους κοινῇ περὶ τὸν τῆς Ἑλλάδος συμφερόντων.

⁴⁾ Пор. U. Wilcken, op. cit., ст. 128, 155.

⁵⁾ U. Wilcken, op. cit., ст. 124; там же подана і література цього окремого питання.

⁶⁾ Plut. Demetrius, гл. 25: ἐν δὲ Ισθμῷ νοεροῦ συνέδριον γενομένου καὶ πολλῶν ἀνθρώπων συνελθόντων ἥρετον ἀνεγορεύθη τῆς Ἑλλάδος, ὡς πρότερον οἱ περὶ Φιλέπον καὶ Αλεξανδρον.

⁷⁾ U. Wilcken, op. cit., ст. 136.

⁸⁾ Diod. Sic. XX, 102: ἐπὶ δὲ τούτων, Δημήτριος εἶχε πρόθεστα πρὸς μὲν τοὺς περὶ Κάσσινδρον διαπολεμεῖν, τοὺς δὲ Ἑλληνας ἐλευθεροῦν, καὶ πρῶτον τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα διοικεῖν ἅμα μὲν νομίσματα δόσαιν αὐτῷ μεγάλην τὴν τῶν Ἑλλήνων αὐτονομίαν... καὶ τότε προσθεῖν ἐπὶ αὐτὴν τὴν ἡγεμονίαν.

З цих повідомлень письменників ми бачимо їх недосконалість і неповність; тільки у однім місці у Діодора ми бачимо начебто созвучність з текстом нашого документу.¹⁾ У тексті документу pp. 13—14 читаємо: ὁ ὥπο τῶν βασιλέων ἐπὶ τῆς κοινῆς φυλακῆς καταλεγμένος, а далі у pp. 16—17: ὁ ὥπο τῶν βασιλέων ἀποδεδειγμένος στρατηγός. Отже проф. У. Вількен з рішучістю припускає, що як у Діодора, так і у документі справа йде про одну персону, або один уряд. Цей уряд отримав, згідно з документом, був не лише на чолі охорони Акрокорінта, але йому належала і провідна роль у Союзі.

Мабудь значення основного аргументу також віднесення А. Вільгельма (пор. вище) відомих раніше уламків документу по формі літер "рішуче" до IV ст. пер. Хр. Кавадія у цій справі не висловився рішучо за Ш ст. („дунати“).

Переходячи до тексту документу, зауважу, що відреставрування цього тексту є спільна робота багатьох учених. Над доповненням раніш відомих фрагментів працювали проф. Френкель, проф. А. Вільгельм і проф. Моск. У-ту А. Нікітський; у роботі по доповненню документу разом з новознайденими фрагментами взяли участь крім Кавадія, Г. Свободи, Тарна і Вількена, ще Курнеас (можливо по новій фотографії), В. Леонардос (листовно до Вількена), Г. ф- Гертрінген, У. ф- Вілямовіц-Мелендорф.

Наведений далі текст беру з статті американського учен. проф. М. Сагу,²⁾ заснований також на праці Куджеса. Український переклад розбиваю на десять окремих параграфів, згідно з тим поділом, який зазначено і в грецькому тексті рисочками, що у написах зустрічається досить рідко. Для дальниших пояснень тексту я використав як статтю М. Сагу, теж і інші вказані праці. Частини II і III тексту, поданого у Вількена, залишаю в за його фрагментарності і через те, що головні основи конституції містяться саме у I-й частині тексту, який тут повнотою й наводиться.

5. [...] οοο [— — | . . . στων — — | ἡ παρὰ τῶν | — — ἐ]κάστων — — | οαι, ὅθεν — — καὶ μὴ ἐξεῖναι μηδὲν εἰθείγεν τοις συνέδρους, μηδὲ τοὺς πολεοβ[εβ]όντας εἰς τοῖς συνέδρους, μηδὲ τοὺς ἀποστελομένους παρὰ τῶν συνέδρουν, μηδὲ τοὺς ἐπὶ την κοινήν στρατείαν ἐκπεμπομένους, μήτε ἐξιόντας, ἐφ' ἡ ἐκάστοις συντέτακται, μήτε
10. καταπορευομένους ἐπὶ ταῖς πατρίδας μηδὲ ἀνδρολιπτεῖν μηδὲ κατε[γ]|| γυμ[ν] ἐπὶ μηδεμι[ά]ιι αἰτίαι. ἀν δέ ταῖς πατέti ποιήti, οἱ τις ἀρχοντες οἱ ἐν ἐκάστη τῶν | πόλεοιν κακλέτεοσαν καὶ οἱ συνέδρους κρινέτοσαν. — συνέρχονται δέ τοὺς συνέδρους ἐμ μεν τῇ εἰρήνῃ τοῖς ιεροῖς ἀγάσται, ἐν δὲ ταῖς πόλεσι, οσάκις ἀν δοκεῖ ||[συμφέρειν τοῖς (προ) εδροῖς καὶ ταῖς βασιλεῖς] ἡ τῶν ἐπὸ τῶν βασιλέων ἐπὶ ταῖς κοινής φυλακῆς καταλεκτα-
15. μέναι· συνέδρους δὲ ἀπόσας ἀν ἡμέρας οἱ πρόεδροι | τοῦ συνέδρου παρατηγέλλοσθεν· — τοῖς δε συνόδους γίνεσθαι τοῦ συνέδρου, ε[ι]ος μεν ἀν ὁ κανονις πόλεμος λι[θη], οἷος ἀν οἱ πρόεδροι καὶ ὁ βασιλεὺς ἡ ὁ<ι> ἵστο τῶν βα| πόλεων ἀποδεδειγμένος στρ[α] τηγός παραγγέλῃ, ὅταν δ' ἡ εἰρήνη γέν[ηται], | οδ μεν οἱ στεφανίται ἀγώνες ἀ[γ]ιωνται. — τὰ δε δοξαντα τοῖς συνέδροις [κύρια] | εἰναι· χρηματιζόντωσαν δέ ιπ[θο]ημιστην γυ-
20. νόμηνος, ἀν δ' ἔλαττοις συνέλθ[εσσι], | μὴ χρηματιζέντεν· — περὶ δέ τῶν [ν ἐν] τῶν συν-
εδριοι δοξάντων μὴ ἔξεστ[ε]ι ταῖς | πόλεσιν εἰδίνας λαμβάνειν παρο] ἀ τῶν αποστελο-
μένων συνέδρουν. — προέ] | δροις δέ εἰναι πέντε ἐκ τῶν σ[υν]έδρων, οἱ δὲ λάγωσιν,
σταν δὲ πόλε[μος μὴ ἐνδη] | μηδὲ ἀποκληροισθωσαν δ' ἐνο[ι] μηδείοις ἐξ θύνοις ἡ
πόλεως — τούς [τοὺς δὲ συναγογεῖν τε τοὺς συνέδροις καὶ τοὺς γραμματεῖς ἀπό τοῦ
25. κοινοῦ ὀργανοῦ? καὶ τοὺς] | ὑπηρέτας καὶ προτιθέντα περὶ δ[ν χρη] βού] λείεσθαι καὶ τοῖς
τοῖς γραμματεῖσι καὶ πότοις ἐγχειν ἐν τίγροιρα [πεστηρ] απ-
μένται καὶ ταῖς γνώμαις πά] | οις εἰσόγειν καὶ ἐπιμελεῖσθαι τοῖοι λέγεται] ἡ χο[ηματ]ίζεται
ἐν κόσμοι καὶ συλλαβ] | ὄντας? τὸν ἀπακτούντα ζημιοῦν. — οἱ δέ τι εἰσηγήσθωσαν
β[ουλόμενοι περὶ τῶν] | συμφερόντων τοῖς βασιλέων καὶ τοῖς Ἑλλαῖσιν, ἡ εἰσηγ[γείλαι]
τιναι ὡς ὅ] | πεντητα πράττοντας τοῖς συμιά[χοις μ]η πεπθομένους τοῖς κοινῆι δεδογμέ-
νοις ἡ ἀλλο τι χρηματίσαι τοῖς συνέδροις απογραφέσθαισαν εἰς τοὺς προέδρους, | οἱ

¹⁾ Diod. Sic. XX 103, 3: ἀλλὰ τοῖς Κορινθίοις ἐλευθερώσας, παρεισήγαγε φυλακήν εἰς τὸν Ἀχρονόρευθον.

²⁾ M. Sagu, A constitution of the united states of Greece. The classical quarterly, vol. XVII (July—October 1923) ст. 137—148.

δὲ προπεθέτωσαν εἰς τοὺς συνέδρους — 'Υπευθύνους [δὲ πάντων εἶναι τοὺς] προέδρους ὅν πράξεων' τός δὲ [ὑρ]οφρός διδότο κατ' αἴτιον ὁ βουλίμενος πρός] τοὺς μετὸ τούτους ἀποκληρωθεῖτας προεδρους [οὗτοι δὲ τὰς γραφάς? εἰσαγόντες γέτωσαν εἰς τοὺς συνέδρους [έ]ν τῇ πρώτῃ ἐ[πι]γένεντι κοινῇ συνέδρῳ — καὶ εἴς ἄν ὁ κοινὸς πόλεμος λαβῇ [ῆ], προεδρεύειν [τὸν ὑπὸ τοῦ ὃν βασιλέον ταχθέντα?] — ἄν | δέ τας πόλις μὴ ἀποστεῖλαντι κατὰ τὰς [συνθήκας] συνέδρους [εἰς τὰς κοινὰς] | συνέδρους, ἀποτινέντιο [καθ' ἔκαστον τὸν συνέδρον δέοντας <δραγματάς> ἔκαστης τῆς ἡμέρας], εἴς ἄν δικαιεθῶσαν οἵ σύν] εδροι, ἀν μὴ τις τὴν ἔδραν νοσήσας εἴς [ομόσηται —] καὶ ἄν τις πόλις [μὴ αἱ πο-
40. στεῖλη τὴν δύναμιν τῆς] τεταγμένην, [ῆ]ν ἄν ὁ ἡγεμόνων πα] | φαγέλλη, [άτ]ο [το]ν ἔτοις ἔκαστης ἡμέρας [κατό] τὸν ἕπεται ἡμέραν [κατόν, — καὶ] | τὰ δὲ τὸν ὑπὲλ [την] εἴκοσι δραγ- μάτας — κατὰ [δέ <τὸν> ψηλόν] δίκαια δραγμάτας — καὶ κατὰ τὸν ναύτην [λέντε?] δραγμάτας, ἔτοις ἄν [έ]ξ[έ]λθη δὲ χρόνος τῆς στρατείας πάσι] | τοῖς εἰς ἄλλους "Ε[λληνοι]"

1. Недоторканість членів Ради, посланців до них і від них, а також вояків союзного війська.

... і не цільно нікому увіянковати членів Ради, ні послів до членів Ради, ні посланців від членів Ради, ні тих, що посилаються у союзне військо, ні (тоді) коли вони йдуть на що кожному звелено, ні (тоді), коли повертаються у рідні краї, — ні арештовувати, ні примушувати до поруки під яким би то не було приводом; коли ж хто небудь це робив би, то нехай архонти у кожному з городів припинять, а члені Ради — судити*.

2. Час і тривалість сесій союзної Ради.

Сходитися членам Ради за мир — під час священих ігр, — за війни — стільки разів, скілько визнано (буде) корисним проєдрами (у порозумінні) з царем, або заліщеним царями на чолі спільній оборони. Зібрання триває стільки днів, скілько проєдри Ради оповістять*.

3. Місце зібрань Ради.

Зібрання Ради одбуваються до закінчення спільної війни там, де оповістять проєдри разом з царем, або в призначенні царями стратегом, по заключенню миру там, де одбуваються ігри за війни*.

4. Влада Ради. Кворум. Невідповіданість депутатів.

Рішення Ради повноважні. Постанови виносяти в складі більше половини; коли ж вийде менше, — не робити постанов. За рішення Ради городи не повинні намагати відповіданості від посланих членів Ради.

5. Презідія союзної Ради. Вибори ГЕ.

Установлюється п'ять проєдрів в членів Ради, які обираються жеребками, коли немає війни. Обирають нехай не більше одного від краю або міста.

6. Обов'язки презідій.

Вони (проєдри) скликають членів Ради і писарів від спільного уряду в їх помішниками; пропонують, про що потрібно радитись, і рішення передають писарям, а самі тримають (у себе) власні печатки списки, предкладають всі внесення і дбають про порядок у обговоренню і вирішенню, і порушника порядку, заарештувавши, карають*.

7. Порядок внесень.

Ті, що бажають зробити якесь внесення в справах корисних для царів і для Греків, або повідомити про чи не будь ворожкі до союзників вчинки, про невиконання спільно-принятих постанов, — нехай запишуть (це) у проєдрів, а проєдри — внесуть у Раду*.

8. Відповіданість презідій.

Проєдри відповідають за все, що роблять; скарги на них бажаючий нехай подає обраним після них проєдрам, а ті нехай вносять скарги у Раду у першому (по виборах) загальному зібранні*.

9. Головування у військовий час.

До відмінення спільної війни головувати призначенному царю*.

10. Кари за невиконання союзних постанов.

Коли який город не посилає відіню а договором членів Ради на спільні зібрання,

то нехай платити за кожного депутата по дві драхми денно, аж поки Рада не буде розпушчена, якщо хто небудь не заприсягне про затримку дома через хоробу; і коли який небудь город не посилає установленої (військової) сили, то нехай платити за кінного по пів-міни, за гоціта по 20 драхм, за легкооброшеного по 10 драхм, за матроса по 5 драхм, за кожний день, аж поки не мине час походу для усієї решти Гелленив'.

Обмежуясь в дальнішому короткими увагами що до характеру документу і його амісту. — Не може бути сумніву, що ми маємо справу з документом, яким опреділювалися основи грецького Союзу, або федерації, заснованої спільно з македонськими царями, по їх починові. У 3-ї частині документу, чка дійшла до нас тільки в незначному фрагментові, проф. Вількен відреставрував текст присяги, яку зложили Греки як у відношенню до македонських царів, так і між собою, при чім царі зложили таку-ж присягу Грекам. Такими присягами закінчуються звичайно „міжнародні“ договори Греків. Договір цей в той же час є установчою грамотою Союзу. Зветься він *συνέδριον* — *συνέδριον*. — Цей установчий акт утворено на спільнім засіданні послів вид грецьких міст-держав і крайових організацій державного характеру. Посли, очевидно, мали спеціальні уповноваження такий договір заключити. Можливо припустити, що ці ж самі послі в сороге і зробились депутатами організованого ними союзного парламенту — сінедрами. Утворений шляхом *συνέδριον* парламент має назустріч *συνέδριον*. З обставин його утворення а також в самого тексту цього документу одна прикмета цієї установи звертає нашу увагу: він складається з представників, або делегатів; отже уявляє з себе зібрання не примарного характеру, як *εκκλησία* або *δῆμος*, а подекуди й *σύνεδρος*, а зібрання секундарне, послів, депутатів. Уже один вічаний простір цієї федерації (на південь від Термопіл з правдоподібним виключенням Етолії на майже увесь Пелопонес) виключав примарність зібрання. Прецедент такого *συνέδριον* а уже утворив був Піліп II Македонський, заснувавши р. 337 — Коринфський Союз. Про заснування цього Союзу Юстин (Rom. Trogus) IX, 5 каже: *Philippos... consilium omnium veluti unum senatum ex omnibus legit.* — Дальніші особливості цієї конституції подаємо у примітках до поодиноких пунктів.

До 1. Іммунітет депутатський почирається не тілько на самих членів парламенту, але й на їх посланців, або емісарів від міст до них; рівно ж і на вояків спільногоВійська. Такий іммунітет вдається нам занадто великим. Однак, вживаючи тут цього модерного виразу, мусимо бути обережними, щоб зважо не змодернізувати самої сути справи. Пригадаймо ту велику кількість грецьких дрібних державок і при тім цілковито незалежних і суверених, вгадаймо значне число надань чужинцям прав *δουλіа*, *δοφάнея*, *προσεγία* — прав, якими мав бути забезпечений чужинець від насильства, отрабування, то нам стане ясно, що іммунітет цього сінедріона мав аміст більш примітивний, ніж іммунітет модерний, і ясно також, що забезпечення того іммунітету для усіх учасників Союзу вимагалося дійсною потребою. — Звертає увагу також розвинута термінологія акту позбавлення людини свободи: *εῖργειν*, *διδρολητεῖν*, *ιστεγγυνᾶν* — увязнювати, арештовувати, примушувати до запоруки; але докладніше определення цих термінів не входить у мое завдання. — Що до функцій архонтів як місцевої влади, то по сенсові цього місця архонти поодиноких міст, що в ходили у Союз, принаймні у справі охорони осіб, безпосередньо звязаних з федерацією, підпорядковані сінедріонові. — З цього ж місця видно, що *συνέδριον* у справах порушення іммунітету мав право найвищого трибуналу.

До 2. Регулярні зібрання сінедріону під час національних игр; отже 6 разів на 4 роки. У Етолійському Союзі — Рада Союза засідала перманентно; загальні зібрання (*κανցιστολія*) раз на рік. Зібрання не мали три-

вати довго: напр. під час олімпійського свята 5 день. — Право призначення надзвичайних сесій під час війни належало проєдрам у порозумінні з царем, або стратегом. Це була звичайна практика. Напр., у Етолійським союзі надзвичайні зібрания скликали стратег разом з Радою Союзу (діблілто).

До 3. Сінедріон не мав постійного місця для зібрань. Цього вимогав для надзвичайних зібрань військовий час. Що ж до зібрань регулярних, то у грецьких союзах не було також певного місця: Етолійський Союз зібрався у Термі, але його Рада в різних містах; теж саме про Раду Ахейського Союзу і про його надзвичайні зібрания; регулярні одбувались звичайно у Егіоні. Причиною цього було бажання організаторів Союзів уникнути суперництва міст на значіння столиці федерації. — Що до вибору місця для зібрань цього сінедріону в тих місцях, де одбуваються священні ігри, то тут була традиція Коринського Союзу Піліпа II. Протягом IV в. місця священих ігр, особливо Олімпія часто використовувались для виступів політичного характеру (напр. виступи Горгія, Ісократа). У цім відношенню для македонських царів і творців пан-геленського Союзу неможливо було вибрати ліпшого місця, ніж ці, для маніфестації і пропаганди ідеї єдності усього грецького племені. — Мандрівне функціонування федерального парламенту було можливе ще й тому, що його бюровий апарат, як побачимо далі, був і неизначний і нескладний. Все ж, як і в інших союзах, був центр, до якого гравітував Союз. Цим центром, по справедливий думці проф. Вількена, міг бути тілько Коринт, де, можливо, був і постійний урядовий апарат Союзу. —

До 4. Пакт дуже важний для рішення питання про характер того державного обєднання, яке утворили македонські царі під кінець 4-го віку. У попередньому викладі ми вживали терміну — федерація, розуміючи під федерацією союзну державу. Звичайно модерна термінологія не завсіди може бути пристосована до грецького державного ладу. Однак прямий сенс цього пакту: сувереність рішень Ради (собра), себто, відсутність ратифікації цих рішень учасниками Союзу — містами й краями (έποχροοις), а також невідповідальність сінедрів перед їх виборцями примушує нас, здається, визнати в цій організації союзну, федеративну державу. Особливо має значіння цей останній абзац про невідповідальність членів Ради перед місцевими, напевно також, Радами: вони дійсно члени парламенту, а не заступники лише місцевих інтересів, зважані у своїй волі цими місцевими інтересами (проф. Сагу як на зразки побудував вказуючи на Bundesrat b. німецької монархії і на Раду Ліги Націй). Сумнів що до остаточного вирішення справи у сенсі федеративному полягає в тім, що у документі не зафіксовані майже виконавчі органи федерації. Остаточного вирішення цієї справи треба сподіватись від нових фрагментів напису, які можуть бути ще знайдені. — Що до кворуму, то він звичайний, як і у більшості сучасних парламентів.

До 5. Уряд проєдрів позичено у Атенах, але цей уряд є і в багатьох інших містах (див. Сагу ст. 141.). Також звичайне і обрання жеребком. Цей пакт недокінчений у редактуванні; тому далі (ряд. 36) вставлено про голосування під час війни: призначеним царями стратегом. В останньому абзаці цього пакту ми можемо прочитати, що від поодиноких країв або міст було більш ніж по одному представникові у Сінедріоні. Тоді можливо припустити представництво у Союзі пропорціональне населенню поодиноких країв і міст. Теж було у Ахейськім та Етолійськім Союзах. — Що до самого принципу представництва від країв і міст разом, то це принцип компромісний: у Ахейськім й Етолійськім Союзах красні організації були розвязані: було тілько представництво від міст; натомісъ у Союзі, заснованому пізніше Антігоном Дозоном (див. вище), входили лише єдину та жону.

До 6. Цей пакт не потрібув багато пояснень. Обовязки проедрів що до підтримання порядку згадуються також Аристотелем у відношенню до проедрів Атенських (*Arist. Αθην. πολ.*, 44, 3: τῆς τε εἰκοσιάς ἑπταεδούνται). Обовязок їх тримати у себе також архив, по думці Куджеаса, реферованій проф. Сагу, пояснюється тим, що секретарі не мали повного довірря. Однак можемо думати, що це викликано мандрівністю парламенту. Рівно ж як і згадка про те, що копії повинні були мати печатку. (Проф. Сагу, у прим. 5, ст. 147 наводить багато прикладів з інших написів до того, що папери обов'язково мусили мати печатку при переїздах з місця на місце). Що до секретарів, то по сенсові місця можливо зробити висновок, що вони не мали тієї начальної ролі, яку мав пискарь у Ахейськім або Етолійськім Союзах: стратег, гіпарх і пискарь — це найвищий уряд тих Союзів. Про такого писаря (у одніні γραμμάτεύς) згадки у документі немає. Ясно також, що вони з своїми помішниками були єдиними регулярними федеральними урядовцями. Місцем їх осідку був певно Коринт, по думці проф. Вількена. — З цього пакту видно незначність урядового апарату Союзного парламенту.

До 7. У цім пакті ми маємо вказівку на законодатну ініціативу. З того, що тут не зазначено, що ця ініціатива належала сінедрам, проедрам чи стратегові, а натомісъ зазначено про бажаючих взагалі, — виникає висновок, що право ініціативи поширювалось також і на приватних громадян. Це пакт одбивав у собі звичай грецьких демократій, які давали громадянам взагалі легкість доступу до Ради. Цей пакт, крім того, дав нам одну дуже важну вказівку: про ворожі вчинки, про невиконання принятих постанов доноситься у Союзну Раду. Ясно з цього, що вона була найвищим трибуналом федерації, хоч і уrudimentарному стані. Деякі судові функції були і у Атенській бουлі, хоч там і організована була судова справа окремо. Проф. Сагу наводить також приклади сучасних парламентів, які мають судові функції, як напр. Сенат у Сполучених Штатах Америки. З фрагментарної 2-ої частини напису, ненаведеної тут, можливо зробити висновок про грошові кари й конфіскації, як один з засобів примусити до виконання союзних постанов (II, 21 *ἀποτέλος*, I, 28 *ἀναγεῖσθαι*).

До 8. Відповідальність уряду була проведена у всіх грецьких демократіях. Особливо богато вказівок на відповідальність ми маємо для Атенської демократії. І та особливість, що на урядовців міг подати скаргу кожий бажаючий, — також знаходить аналогії у Атенському праві. Можливо сказати, що дійсно εἴθηντι була спільна грецьким демократіям і не була лише формальністю. (М. Сагу ст. 144.)

До 9. Пакт не зовсім ясний. Його треба взяти у звязок з п. 5, де сказано про вироби проедрів, коли немає війни. З других пактів (2 і 3) ясно, що проедри існують і під час війни: вони у поровумінні з царем або з стратегом призначають час і місце зібраний. Проєдре́ус тому тут треба розуміти не у сенсі „бути проедром“, а у сенсі „головувати“. Можливо думати, що проедри під час війни були при військові, як політичні представники геленської федерації, яка і мала на меті головним чином утворення спільногого федерального війська. Крім того, текст у цьому пакті дійшов фрагментарно і в значній частині доповнений. —

До 10. Грошові кари були також звичайні у грецьких демократіях і особливо у федераціях, у яких адміністративний апарат був менше розвинений. Що до установлення кари у 2 драхми за неприсилку делегата, то звертає на себе уваги низька сума цієї кари, особливо у порівнанні з карою за неприсилку вояків. За неприсилку голіта установлена кара 10 разів більша, ніж за депутата. Низькість депутатської кари пояснюється аналогією з іншими

союзами (напр. у Беотійському Союзі була одна драхма), а також безпосередньо ціллю цієї федерації — добитись від Греків війська для війни з Касандром. Щоб нам лішне уявити собі грошове значення цих покут, згадаймо, що драхма рівнялась приблизно 25 коп. мирного часу. Пів міни = 50 драхм. Коли приймемо на увагу кількість війська (цей Союз дав Дмитрові Поліоркетові коло 25 т. війська) і число днів війни, то побачимо, що грошові карти були призначенні поважні. — З цього пакту виникає також, що про набор війська і його присилку дбали міста й місцеві архонти (пор. п. 1.). Я тут знову прихожу до думки, що ці архонти були виконавцями постанов Союзної Ради на місцях, як то було за часів Делійської федерації (з р. 387). Не згадані у цьому пакті єщо. Очевидно у справах невиконання обов'язків звязані були відповідальністю перед федерацією поодинокі міста, що входили у склад *Εθνος*.

*Протоколи
Українського Історично-Філологічного
Товариства в Празі.*

Протокол ч. 1.

Організаційне Зібрання 30-го травня 1923. Прибули Професори Українського Університету в Празі: Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, др. О. Колесса, та В. Щербаківський. Як гость присутній проф. др. П. Андрієвський.

1. Ухвалено наснувати „Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі“.

2. Вибрали тимчасово головою Т-ва проф. Д. Антоновича, а секретарем тимчасово-ж проф. В. Біднова.

3. Призначили перше засідання т-ва на 7 червня, о 6-й годині вечора.

Зголовлено доклади:

1. Проф. Д. Дорошенко: „Пам'яті О. І. Левицького та І. М. Каманіна“.

2. Проф. др. О. Колесса: „Городище та городицькі пам'ятники XII—XVI вв.“.

3. Проф. Д. Антонович: „Хто був будівничим церкви львівського брацтва?“

4. Проф. В. Біднов: „Устинов повествування запорожца Н. Л. Коржа“ його подіждення та значення“.

5. Він-же: „Умови виховання І. П. Котляревського“.

6. Проф. В. Щербаківський: „Неолітична мальована керамика на Полтавщині“.

4. Ухвалено: на перше прилюдне засідання т-ва призначити доклади проф. Д. Антоновича, Д. Дорошенка та В. Біднова.

5. Повістки послати: всім членам Філософичного Факультету Українського Університету в Празі, професорам Л. Білецькому, О. Лотоцькому, К. Лоському, Р. Лашенкові, пп. М. Славинському, О. Бочковському; просити професорів Карлового Університету істориків на засідання т-ва на бажання референтів; сповістити Подебрадську Господарську Академію, Український Педагогічний Інститут в Празі, і по-відомити все українське громадянство через газети та оголошення в „Українській Хаті“ та „Студентському домові“.

6. Ухвалено вважати проф. др-а П. Андрієвського членом-співробітником т-ва. Він вінє до каси товариства п'ятдесят (50) корон чеських, що було прийнято з подякою.

Підписали: Голова Зборів Д. Антонович.

Члени { Д. Дорошенко.
 { О. Колесса
 { В. Щербаківський.
Секретарь В. Біднов.

Протокол ч. 2.

Засідання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі 7-го червня 1923 року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, др. О. Колесса і В. Щербаківський і гости 60 чоловік. Проводять засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. Д. Дорошенка: „Пам'яті О. І. Левицького та І. М. Каманіна“. Докладчик подав відомості про життя

та науково-літературну діяльність О. І. Левицького. Народився він в с. Маяці, на Полтавщині, Кобеляцького повіту, де його батько був священиком, — 1848 року; скінчив кіївський університет по історично-філологічному факультету, де був учнем проф. В. Б. Антоновича, потім був преподавателем в київській четвертій гімназії і секретарем Київської Археографічної Комісії; в утворенні Української Академії

мій Наук його покликано членом Академії. Перша його загально-відома праця: „Очерк внутренней історії Малороссії во 2-й половине XVII століття” видрукована на сторінках київських „Університетських Звестій” за 1875 рік, але дійсне першою друкованою його працею була писана українською мовою передмова про козаччану до надрукованої в Київі 1874 р. книжечки Гребінки про Золотаренка; цю свою статтю-передмову О. Левицький підписав літерами „Л. Б.” Докладчик передіграв довгудовгу низку наукових та науково-художніх праць небіжчика з коротенькою оцінкою вартості їх, розкрив псевдоніми Ореста Івановича (В. Орленко та інші), але загався назвати останню працю Левицького, бо докладчик в кінці 1918 року був далеко від Києва. Другу половину докладу Д. Дорошенко присвятив освітленню життя і характеристики наукової праці І. М. Каманіна. В дискусії взяли участь:

Проф. Р. Лашенко заявляє, що Орест Іванович був почесним членом київського українського правничого т-ва і працювали у термінологічній комісії цього т-ва. Як єдиний знавець нашого стародавнього права та нашої актової мови, він був дуже корисний для термінологічної комісії. Здається, останньою науковою працею О. Левицького була стаття в правничому органі — „Правник”, що виходив у Київі в другій половині 1918 року; вийшли тільки перше та друге числа цього видання.

Проф. Л. Білецький підкresлює, що І. Каманін працював і в області палеографії, дав палеографічний атлас наших рукописів XVI століття — найкращий ключ до читання скоропису наших стародавніх актів.

Д. ч. др. О. Колесса — зазначає високу наукову та практичну вартість складеного Каманіним палеографічного збірника, найкращого і єдиного в цьому роді.

Д. ч. др. Антонович: Привівши Ореста Івановича „Левицьким” — теж свого роду псевдонім. Предки його були „Носи”, з правобережною перебралися на лівий берег Дніпра в XVII ст. Й осіли в Маяцці. Як вони обернулися в Левицьких, розкажи покійний В. Модзаленський: населення Маяцці перейшло з Мазепою до шведів і було тяжко покаране Петром. Предок Ореста Івановича Григорій Ніс якось утік і приблизився до київської академії, куди вступив під прізвищем Левицького. Це й був талановитий і відомий у XVII століттю „магістр та копертихар” — Григорій Левицький, батько відомого портретиста Дмитра Левицького. На Ореста Івановича в свій час мав великий вплив відомий етнограф Чубицький. Левицький та Каманін часто працювали разом, вони вдвох складали палеографічний атлас, але це не мішало їм часто не погоджуватися один з одним. Остання праця І. Каманіна — це характеристика київського

воєводи Киселя, на підставі його трьох духовниць; характеристика негативна. Цю працю читав автор в Науковому Т-ві у Київі. Товариство ухвалило було її до друку, але проти цього сильно засягав О. Левицький і її не було видруковано.

Д. ч. В. Біднов: Така праця О. Левицького, як „Орельський пустельник”, „Нехворощанський сотник”, поодинокі частини „Очерків народної місії Малоросії во второй половине XVII століття”, складені на підставі актів Полтавського Попкового Суду, дають прекрасні картини побуту та культурного життя на Україні, і тому їх варто рекомендувати до видання, замісць поширеної в нас історичної макулатури.

Слідуючий доклад д. ч. В. Біднова: „Устное повествование запорожца Нікіти Леонтьевича Корка” та його походження і значення — друкується в першому томі праць товариства.

По відзначеню доклада д. ч. Д. Дорошенко запише, в якому відношенню до „Устного Повествования” стоять „Спомини про Микита Леонтьевича Корка” Олексія Стороженка. Докладчик відповідає, що Стороженко цитується в праці Гаврила.

Третій доклад за пізнім часом відкладається до слідуючого засідання.

В адміністраційній часті засідання приступають до вибору нових членів: одноголосно вибрано — О. Бочковського, О. Лотоцького, М. Славинського, Л. Чикаленка, О. Шульгину; більшістю голосів — Л. Білецького, С. Дністрянського, Р. Лашенка, І. Мірчука, Хв. Слюсаренка та Хв. Щербіну.

Ухвалено: 1. Слідуюче засідання скликати у середу 13-го червня, о 6 г.

2. Заслухати на слідуючому засіданні доклади д. членів О. Колесса, Д. Антоновича і В. Щербанівського.

3. Часу для докладів уділяти 20 хвилин; в окремих випадках президії дозволяється продовжити час докладу на 10 хвилин.

4. На 13 червня призначити збори постійної президії т-ва в складі голови, заступника голови (чи-же скарбник) та секретаря.

5. Поставити на порядок денної справи статуту т-ва. Д. ч. О. Колессу просити зробити статут аналогичного чеського т-ва для зразку.

Д. ч. О. Лотоцький висловлює бажання, щоб було прочитано доклади про національні українські традиції в церковній архітектурі, іконографії та церковних співах, бо ці питання зараз мають практичне значення. Заяву прийнято до відома.

Протокол ч. 3.

Засідання 13 червня 1923 року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Колесса, М. Славинський, Хв. Слюса-

ренко, Л. Чикаленко, О. Шулемань, В. Щербаківський і гості — 12 чоловік. Провадить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. О. Колесса: „Городище і городицькі рукописі ХІ—ХVI в. Доклад надруковано: „Науковий збірник українського університету в Празі” том I.

Діскусії обмежалися кількома запитаннями д. ч. В. Біднова, на які докладчик дав відповідні пояснення.

Слідуючий доклад д. ч. Д. Антоновича: „Хто був будівничим брацької церкви у Львові?” друкується в першому томі праць товариства.

Д. ч. В. Щербаківський робить уваги до стилю башти брацької церкви.

Д. ч. Л. Білецький каже, що не доведено докладчиком того, що архітектор церкви робив Паоло Романо, й запитує, хто був автором давнини при брацькій церкви, що творить з церквою артистичну єдність.

Д. ч. В. Біднов запитує, чи нема доказливих підомостей про будування цеї церкви серед оголошених актів в тт. X—XII, першої частини „Архива Юго-Західної Росії”.

Докладчик в останньому слові дає відповідні пояснення та обґрутує свої твердження.

В адміністраційній часті засідання приступають до вибору нових членів: одноголосно обрано дійсними членами т-ва — А. Артимовича, М. Лозинського, К. Лоського, В. Тимошенка, Р. Смаль-Стоцького, С. Смаль-Стоцького і М. Левицького.

Обрано постійну президію т-ва: Голова — д. ч. Д. Антонович (13 голосів), Заступник Голови — д. ч. О. Колесса (10 голосів), Секретар — д. ч. В. Біднов (12 голосів).

Ухвалено: 1. Слідуюче засідання скликати 20-го червня, о 5 г.

2. Заслухати на слідуючому засіданню доклади д. членів В. Щербаківського та Л. Чикаленка.

Прийнято пропозицію д. ч. М. Лозинського, щоб засідання т-ва не продовжувалися більше як півтори години.

Заслухано пропозицію д. ч. М. Славинського, щоб президія виробила план роботи товариства.

Протокол ч. 4.

Засідання 20. червня 1923 року. Присутні дійсні члени: А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Колесса, О. Лотоцький, М. Славинський, Хв. Слюсаренко, Л. Чикаленко, В. Щербаківський і гості — 4 чоловіки. Провадить засіданням О. Колесса, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. Л. Чикаленка: „Техніка орнаментування керамічних виробів Мізанських селищ” — друкується в цьому збірнику праць товариства.

Д. ч. В. Біднов робить докладчикові деяньї запитання.

Д. ч. В. Щербаківський зауважує, що не завжди орнамент вживався для скріплення спирального посуду, а також і те, що трапляються зразки тільки спроби орнаментування, а не просто технічного способу вироблення його. Для полегчення роботи необхідно систематизувати той матеріал, про який говорить докладчик; в кінці рекомендую обробити весь той сирій матеріал і видати його в французьким текстом.

Д. ч. О. Колесса каже, що один з передбачених елементів неолітичної орнаментики повторюється в слов'янських рукописах — дуже примітивний орнамент бачимо в збірнику слів Григорія Богослова (XIII. в.).

Д. ч. М. Славинський зауважує В. Щербаківському, що спосіб вироблення зберігається тоді, коли ж в орнаменті не було практичної потреби.

Докладчик дає відповідь на запитання та відповідні пояснення, й підкреслює своє твердження, що орнамент часто вживався і в чисто практичних цілях, а не виключно для прикраси: наприклад, щоб зручніше було держати предмет; орнамент потоньшує стінки посуду, а тому легче ширяювати тощо.

Другий доклад д. ч. В. Щербаківського: „Мальовані неолітичні корамікі на Полтавщині — надруковано в 1 т. „Наукового Збірника Україн. Університету в Празі” Прага, 1923.

В адміністраційній частині засідання поставлено:

1. З огляду на кінець академічного року, припинити засідання товариства на час вакацій, а разом уповноважити президію скликати збори, коли для того наступить змога і буде потреба.

2. Уповноважити президію ширядити справу виголошенню докладів у Подебрадах від імені товариства, а також організовувати ряд науково-популярних викладів.

3. Доручити президії на протязі літа скласти статут товариства, не зразку статутів подібного роду чеських установ.

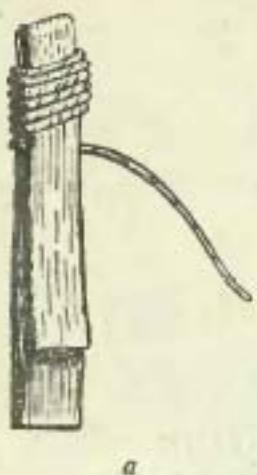
4. Вибори членів-співробітників переводити на підставі замін рекомендацій двох дійсних членів.

5. Вибраю дійсним членом П. Феденка (більшістю голосів) і членом-співробітником Л. Лукасевича (одноголосно).

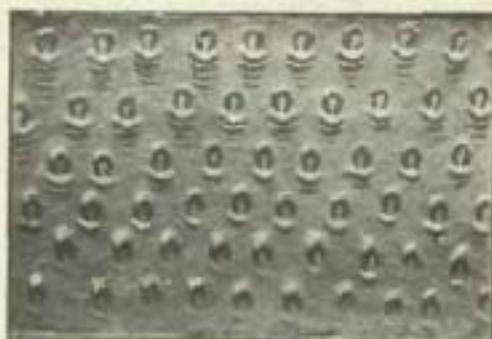
Протокол ч. 5.

Засідання 24. червня 1923. року у Подебрадах. Присутні дійсні члени: В. Біднов, Д. Дорошенко і М. Левицький та гості — 45 чоловік. Провадить засіданням М. Левицький, секретар В. Біднов.

Доклади д. ч. Д. Дорошенка і В. Біднова — повторення докладів з засіданням 6. червня 1923. року.

a

Б

Рис. 4.

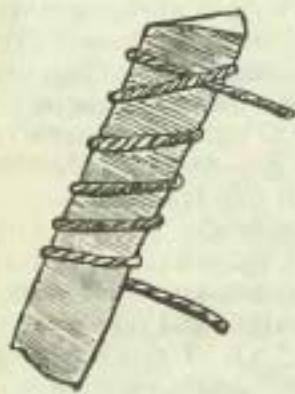

a

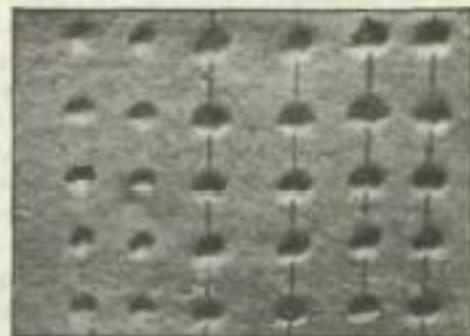

Б

Рис. 5.

a

Б

Рис. 6.

DR. L. TCHIKALENKO.

*La technique de l'ornementation
de la céramique néolithique en Ukraine
septentrionale.*

L'auteur disposait d'un très grand matériel céramique, qu'il a rassemblé dans les dunes de la vallée de Desna aux environs de Mizène (le gouvernement de Tchernigiv). Les matériaux se trouvent actuellement au cabinet (portant le nom de Tr. Vovk) d'anthropologie et d'ethnologie à l'Académie Ukrainienne des sciences à Kïiw.

D'après l'ornement et le poids spécifique le matériel se classe en plusieurs groupes. Mais l'auteur attire notre attention sur le groupe qui lui paraît le plus ancien. Les fragments de ce dernier sont très légers à cause d'un mélange à l'argile de la bale ou de l'herbe hachée. La poterie de ce groupe comprend des vases à fond ovoïde dont le rebord n'est pas replié. En analysant les bords de divers fragments, l'auteur se représente le procédé du travail de la façon suivante: le potier maniait une espèce de boudin en argile, qu'il superposait couche par couche en le tordant spiralement.

Tout le vase du bord jusqu'au fond est couvert d'ornementation. Il est possible, que cet ornement (des cupules) avait un but purement pratique, celui de lier plus intimement les couches superposées d'argile. L'ornementation représente des rangées de cupules qui sont l'empreinte de différents outils dans l'argile encore humide. Les cupules sont très profondes et forment sur le côté intérieur du vase des saillies. Pendant l'ornementation le potier consolidait l'intérieur du vase avec un brin d'herbe à larges feuilles, dont on y voit l'empreinte. Grâce à l'analyse des impressions des fragments à la loupe, l'auteur a pu établir la forme des outils à l'aide desquels on travaillait et même le matériel dont ils étaient faits. D'après cette analyse, l'auteur a fait des outils à l'aide desquels il ornait des lames de plastelin. Le résultat obtenu a été identique à l'ornementation des fragments.

L'ornement le plus simple représente une rangée de cupules faites à l'aide d'un bâtonnet taillé obliquement du bout (fig. 1 a). Au moment du travail la partie médulleuse du bois se creusait, grâce à quoi les cupules ovales étaient avec saillie au milieu (fig. 1 b). Un autre outil très usité est un bâtonnet taillé en prisme quadrangulaire (fig. 2 a). L'ornementation était toute différente, si on faisait glisser l'outil dans l'argile, ou si on le redressait (fig. 2 b). Un outil très rependu était un bâtonnet enroulé d'un fil ou d'un ficelle (fig. 3 a). Les détails de l'ornementation dépendaient de la

grosseur du bâtonnet et de l'enroulement au fil ou à la ficelle (fig. 3 b). Moins rependus comme outils étaient des chalumeaux ou des tiges d'herbe pliés en deux et également enroulés d'un fil (fig. 4 a). Les cupules de cette origine ont un caractère particulièrement bizarre, même incompréhensible au premier abord. Les deux autres outils sont utilisés à une époque plus récente. La poterie ornementée à l'aide de ces derniers conserve toujours la même forme, mais elle a déjà un bord avec bourrelet. L'empreinte des ces deux outils est semblable à l'empreinte d'un peigne. Le premier représente une espèce de bâtonnet ou lame taillé en ciseau et portant des entailles (fig. 5 a). En cas où on tenait ce genre de peigne obliquement, les dents se sont empreintes de toute leur longueur et on voit bien que ce n'est pas un vrai peigne (fig. 5 b). Le second outil représente une lame en bois ou en silex largement enroulée d'une ficelle ou d'un fil (fig. 6 a). En cas où on l'empreignait légèrement, la lame ne touchait pas la surface du vase et l'effet était le même comme celui d'un peigne à dents espacées. A l'empreinte profonde la lame se dessinait également et l'effet était tout autre (fig. 6 b). C'est peut être ces impressions là que M. Ailio mentionne dans son ouvrage „Fragen der russischen Steinzeit“, p. 32 et où il les décrit comme empreintes d'un fil sur lequel on a fait plusieurs nœuds.

Д. АНТОНОВИЧ.

Розвій форм української деревляної церкви.

Деревляні церкви на Україні суть доступні для досліду тільки на протязі остатніх трох століть, бо найстарша з відомих нам українська деревляна церква в селі Войнилові недалеко від Галича заложена в 1609 році. Як-би була доведеною на кілька років давнішою дата церкви в Потиличу, то це розуміється, істотної поправки не внесло-би; а давніших деревляніх церков на Україні не збереглося. Догадуватися про їхній давніший вигляд і про розвій їхніх форм можна тільки дуже обережно і то не інакше, як на основі аналізу їх розвою від сімнайцятого віку до наших днів і на основі вияснення того характеру і тих тенденцій, які можна спостерегти в їхньому розвої на протязі остатніх трох століть. Тільки в такому разі наші адаги можуть мати певну уґрунтованість, але все ж не вийдуть за межі більше або менше оправданої гіпотези. Крім того досліджуючи ті церкви, від яких щасливо зберіглась до нас дата засновання, треба мати на увазі, що деревляні церкви підлягають особливі частій реставрації, і адебільшого від старших деревляніх церков до нас зберегається тільки першій план, та й то не завжди, верхні-ж частини, особливі перекриття часто являються твором пізнійших реставраторів.

Від сімнайцятого віку всі деревляні церкви, що збереглися до нашого часу, мають тільки два повемних плана: це найчастіший в сімнайцятому і вісімнайцятому віках план церкви трохарубної, а розташуванням трох арубів по одній прямій лінії в напрямі із сходу на захід, і другий план в сімнайцятому віці ще значно рідкіший, це план п'ятиарубної церкви з п'ятьма арубами, розташованими на хрест. Треба зауважити, що взагалі ведення деревляніх будівель на Україні переводилось шляхом кладки аруб, і цей спосіб будування вживався на Україні, як показують деякі розкопки, від найдавнійших часів.

Із двох типів деревляніх церков на Україні сімнайцятого віку тип трохарубної церкви являється не тільки значно більше розвповсюдженним на всім терені України, але цей тип представляється нам уже в найстарших церквах XVII віку типом висіченим і удосконаленим, що сказується в тому, що три його аруби, як три самостійні кондігнації одної церкви вже майстерно введені до архітектоничної єдності. Перекривається трохарубна церква або одною банею над середнім арубом, як це особливе прийнято на Волині (*Рис. 1*), або найчастіше трома банями над кожним із арубів (*Рис. 2*), але і в такому разі середня баня своїми розмірами панує над бічними банями і враження алитої цілосності будівлі трома самостійними вакінченнями трох самостійних кондігнацій не порушується. На користь тої думки, що трох-

зрубна церква для сімнадцятого століття не є новотвором промовляє і те, що ця форма вже має свою традицію, що виявляється в тому, що вона перейшла і на камінь і в успіхом викивається в XVII столітті в муріваним будівництві, найкращим прикладом чого є прекрасна мурівана церква Харківського Покровського монастиря і чимало інших. Що звичай проводити три верхи в ряд уже був освячений українською традицією, ще в XVI столітті,

1. СТАРИЙ СОБОР В КОВЕЛІ НА ВОЛИНІ.

2. СТАРА ЦЕРКВА В БАКОТІ НА ПОДІЛЛЮ.

про це свідчать три верхи на таких будівлях з кінця XVI століття, як каплиця при дзвінниці львівського брацтва, і особливе три верхи на головній церкві брацтва у Львові, хоч вони там і не відповідають до основного плану будівлі, заложеної італійським будівничим.

Навпаки, тип церкви пятизрубної, не видно щоб мав за собою традицію і представляється з ознаками типу в першій половині XVII століття ще неудосконаленого, часами не зведеного до архітектонічної єдності, як в церкві св. Юра в Дрогобичу (Рис. 3), де бічні зруби не сміло приrostають до центрального аруба і своїм дрібним розміром різко відзначаються від трох продольних монументальних зрубів і з цими останніми не тільки не складають архітектонічної єдності, але навпаки виглядають не залежно

симетрично прибудованими каплицями, хоч зовнішнім виглядом вони вповні наслідують великі зруби той-ж церкви, і їх в самого початку було заложено і виведено разом з цілою церквою. Не виключена можливість, що церква св. Юра може служити взірцем того, як не сміло обережними експериментами пятизрубна церква на початку XVII віку виростала із церкви трохзрубної. Правда к середині XVII віку тип пятизрубної церкви також пере-

3. ЦЕРКВА СВ. ЮРА В ДРОГОБИЧУ В ГАЛИЧИНІ.

4. ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ У КИЇВІ.

ходить на муроване будівництво, прискладом чого слугувати запово відбудована митрополитом Петром Могилою церква Спаса на Берестові у Київі (*Рис. 4*), збудована Адамом Киселем церква в Нискинічах на Волині та інші. Але і в переведенню на камінь це, видимо нової, форми пятизрубної церкви, почувається певна невправність майстра, неопанування пропорціями і церква завдяки пяти зрубам значно поширена в поземному плані, відносно широти являється мало піднесененою, присадкуватою, майже роаліалою, ніби придбавленою. Цей недостаток поборюється пізніше з кінцем XVII віку.

В обох цих типах і трохзрубному і пятизрубному дерев'янія як і мурована українська церква XVII століття приходить з налетом форм бароко занесеного на Україну в початку XVII століття італійцями, форм, які на Україні припали дуже до вподоби, швидко модифікувалися згідно до народного смаку і, увійшовши складовою частиною в народну творчість, дали на Україні близький цвіт вигляд так званого „козацького бароко“. Форми

5. ЦЕРКВА В СВЕРДЛІВСЬКІЙ УМАНІЦІЇ.

бароко знайшли собі вираз і в цибулястих куполах, в вибагливості комбінацій скосних з одвісними ліній бані, в ряді зовнішніх і внутрішніх деталей і, нарешті, сама комбінація монументальніших зрубів центральних з лекшими зрубами бічними, образують ломану лінію церковних стін, що також вповні пасує до характеру бароко.

З половини XVII століття вже дається стежити, як і старий видимо тип трохзрубної і правдоподібно новий тип пятизрубної церкви весь час в неустанному і непреривному процесі розвитку модифікуються та еволюціонують. В XVIII столітті з епохи рококо українська дерев'яна церква стала лекшою в пропорціях і невідильно підноситься в гору (Рис. 5). Самі зруби в пропорціях витягаються вгору, вибаглива лінія бань ускладнюється з виразнішим пануванням ліній простовисот, самі цибульсті присаджуваті куполи видовжуються, приймаючи іноді форму близьку до полум'ята, як це ми бачимо в соборі Петра Кальнишевського в Ізюмі та в його-ж церкві, перенесений із Ромна до Полтави (Рис. 6).

Розвиток форм дерев'яної церкви в XVIII столітті не обмежується тільки на зміні пропорцій, але творчий геній вже не задоволяється типами церкви трохзрубної і, на цей час вже вповні розвиненою формовою, церкви пятизрубної, а шукає ці типи розвинуті далі, збільшуючи число зрубів. Церква

СІЦЕРКВА П. КАЛЬНИШЕВСЬКОГО У ПОЛТАВІ.

7. ЦЕРКВА В БЕРЕЗНІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

в Березні на Чернігівщині (*Рис. 7*) являє невдалу спробу такого збільшення пятизрубної системи до семизрубної, бо приставлені в заходу два зруби не даються звязати їх з церквою до архітектонічної цілості. На впаки, щасливіше розрішено це завдання в церкві Єзуполя (*Рис. 8*), де два

8. ЦЕРКВА В СУПОЛІ В ГАЛИЧИНІ.

9. ЦЕРКВА В СТАРОМУ ДАШЕНІ НА КИЇВЩИНІ.

нові зруби додано до пятизрубної церкви, вставивши їх з західної сторони до входячих кутів церкви. Цілій ряд церков XVIII століття показує, як обережно будівничі підходили до цього завдання, заповнюючи входячі кути пятизрубної церкви додатковими зрубами. Зпочатку ці додаткові чотири зруби підіймаються тільки до половини церкви, як в Старому Дащені¹⁾ на Київщині (Рис. 9). Але повторюється те саме, що вже мало місце сто років перед тим, коли церкву з трохзрубної розвивали до пятизрубної: поширення в плані церква являється за мало піднесеною і знову розліалою, ніби чепрахуватою, мимо своєї достаточної висоти як для церкви пятизрубної. Але слідуючі будівлі від цеї вади постепенно звільнюються і струнка церква

¹⁾ В теперішньому вигляді ці частини церкви після пізніших реставрацій мають зовсім модерний характер.

Медведівського монастиря (*Рис. 10*) вже прекрасно розвязує проблему дев'ятизрубної церкви, із дев'яти арубів якої п'ять основних мають самостійні бази, а чотири нововведених аруби підносяться до висоти підбанника. Нарешті в семидесятих роках XVIII віку високоталановитий будівничий Яким Погребняк доводить це шукання форми дев'ятизрубної церкви до останньої точки виведенням на запорожській землі у Самарі величавої дев'ятизрубної

10. ЦЕРКВА МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ
НА КИЇВЩИНІ.

церкви з дев'ятьма верхами (*Рис. 11*). Подиву тідне в цій церкві, як девять окремих арубів, із яких кожен покрито окремою самостійною банею, полу-чену в одну архітектонічну цілість. Кожен зруб ясно вирисовується, кожна баня вільно купається в повітрі, одна не застує другої, одна не тісниться до другої, кожній просторно і вільно, але разом з тим всі гуртом творять одну єдність церкви майже пирамідально одноліттої.

Як сто років перед цім процес шукання розвою форм деревляної церкви від трохзрубної до п'ятизрубної відбився на мурованому будівництві, так і тут знову в процесі постійного взаємного впливу деревляного і мурованого будівництва пошукування розвою від п'яти до дев'ятизрубної церкви відбилося на сучасному мурованому будівництві. Церкви гетьмана Апостола в Сорочинцах, Мотронин монастир на Київщині, і богато інших повторюють форми деревляних церков з часу переходу від п'яти до дев'ятизрубної системи.

Але церква в Самарі, твір Погребняка, завершує собою двохвіковий процес розвою української деревляної церкви від простої трохзрубної до високоскомплікованої дев'ятизрубної. В цім вигляді церква, наче піраміда, являється настільки викінченою, що дальша еволюція для неї не можлива і народня творчість мусіла шукати виходу для виявлення творчої сили на інших шляхах. Кслو цего часу на Україну прийшов стиль класичності

і так само як і попередні барокко і рококо пустив корні в народній творчості і підляг місцевим модифікаціям. Подекуди ще народна творчість шукає погодження форм класичності з системою звичної трох або пятизрубної церкви, як це бачимо в церкві Коршеві біля Коломиї (*Рис. 12*) і містечка Брусилова на Київщині (*Рис. 13*); але погодити з формами класичності не далося форму девятирубну, а тим більше розширати її далі.

11. ЗАПОРОЖСЬКА ЦЕРКВА В САМАРІ

Тому з добою класичності в дев'ятнадцятому віці деревляне будівництво заходить на інший шлях і засвоює форму римського хреста з масивною банею на перехресті і високою давницею над західним входом. Цей тип в XIX віці витісняє попередні типи трох, пяти і девятирубних церков, розв'яз яких дається простежити на протязі майже двох століть; і цей новий тип втілюється так само і в будівництві мурованому.

Резюмуючи вище сказане, здається, можна відносно розвою форм української церкви на протязі остатніх трох віків констатувати три характерні риси: перше, що процес постійної еволюції і зміни форм української церкви ні на хвилину не ігнорує, але вес час неупинно поступає, що приводить до того, що в кожному століттю радикально змінюється не тільки архітектурний вигляд церкви, але і поземний її план; застою в процесі постійної еволюції форм немає, тому форми української деревляної церкви мають в собі стільки мистецької свірхності. Друге, що форми деревляної церкви постійно находити собі відгомін в будівництві мурованому і що в кожній добі між церквою деревляною і мурованою є певна аналогія, яка іноді доходить до близької подібності; нарешті третє, що кожен з загальноєвропейських стилів, що зміняється на протязі трох віків у Європі, барокко, рококо, класичність, знаходили собі втілення в українському церковному деревляному будівництві, і модифікувались в нему відповідно до місцевого українського смаку. І навпаки, як висновок негативний, мусимо сконстату-

вати, що огляд постійного і непримінного розвою і зміни форм деревляної української церкви не дав підстав для того, щоб яку будь із тих форм винажати архаїчною, зберігшоюся на протязі довшого ряда віків.

Коли на протязі сімнадцятого, вісімнадцятого і дев'ятнадцятого віків заходили такі різкі зміни в формах української деревляної церкви, то немав ніяких підстав думати, що подібного процесу не було і в попередні часи.

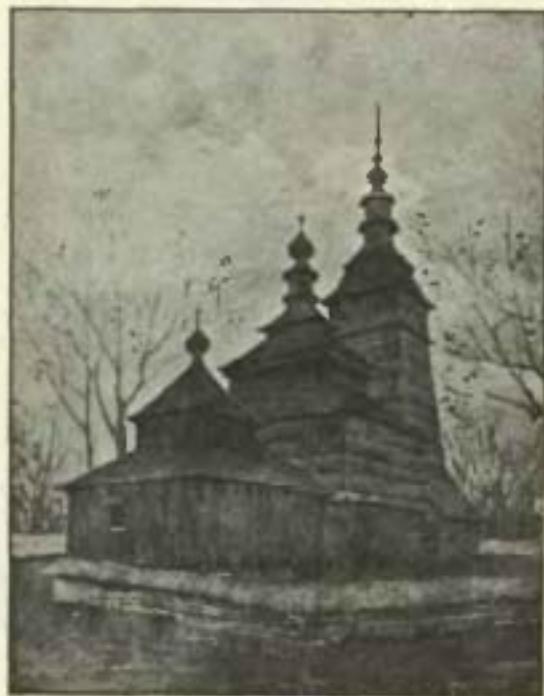
12. ЦЕРКВА У КОРШЕВІ В Г. Л. ЧИНІ.

Як-би ми припустили як гіпотезу, що ті три висновки, до яких ми приходимо із огляду розвою і змін у формах деревляної церкви не були фактами, що явилися лише в XVII віці, а діяли неперестанно і раніше ніж ми можемо їх визначити, то нам довелось би припустити, що в попередні періоди, так само із століття на століття заходили зміни в формах української церкви, що ренесанс і готика, ці світові стилі також перетворювались в українському деревляному будівництві і нарешті, що це перетворення виявлялося і в архітектурі муріваний. Форми мурованої церкви на Україні в періоди візантійсько-романський, готицький і ренесансовий до XVII віку нам відомі. Отже, відходчи від XVII віку взад, ми вже констатували традицію трох верхів в ряд в мурованім будівництві ренесансу XVI віку. Ця форма в мурованому будівництві очевидно відповідала формам будівництва деревляного і це ніби стверджує, що в добі ренесансу тип трохверхої церкви впovні установився. Рисунок вже зруйнованої старої церкви в Бакоті на Поділлю (*Рис. 2*) передає нам форми трохверхої церкви з ренесансовою ще банею посередині, тоді як дві бічні бани вже бароцізовано очевидно пізнішою реставрацією.

В інакшому характері вперше три верхи в ряд в мурованій церкви з'явилися на Україні в добі готицькій, коли провінціальна українська церква

13. ЦЕРКВА В КРУСИЛОВІ НА КИВІВЦІ.

14. ЦЕРКВА В ПЕТНІ НА ЛЕМКІВЩИНІ.

складалася з трох кондінцій віставлених до купи по прямій лінії, але архітектонично між собою не получених і до цілості не зведеніх. Цей характер перейшов і в деревляне будівництво та зберігся в церквах околиці Лемків (*Рис. 14*) і в деяких околицях Західної України. Не будемо тепер доводити, що іменно це найстарший з відомих нам тип української церкви

коли вперше з'явилися три верхи вряд, але в кожнім разі готицькі церкви на Україні, це найстаріші, до яких аналогію можна найти в деревляному будівництві.

Що-ж стосується до форм української мурованої церкви доби византийсько-романської, часів княївської Русі-України, то ніяких аналогій до них в формах деревляної церкви найти на дастися, і для того щоб зможити уявлення, які форми мала в ті давні часи деревляна церква на Україні, ми в нинішньому стані не маємо ніяких підстав.

Д. АНТОНОВИЧ.

Хто був будівничим брацької церкви у Львові?

Ми дуже рідко знаємо імена майстрів, що виводили старі артистичні будівлі на Україні. Історія української архітектури, — це єсть історія процесу анонімної творчості, і, при дослідженню його, історик мусить обмежуватися стеженням процесу артистичної еволюції, але позбавлений можливості заглубитись до вияснення індивідуальних рис творчості окремих майстрів будівничого мистецтва. Навіть в пізні, порівнуочі, часи XVIII століття не знаємо з певністю імен авторів окремих творів українського будівництва, або, що гірше, задоволюємося вигаданим і традицією засвоєним приписуванням тої чи іншої будівлі першому ліпшому із тогочасних майстрів. Нема що казати, що такий стан річи тільки заплутує і вводить на мильні шляхи наше розвуміння як самої нашої архітектури, так і характеру творчості тогочасних майстрів. Але коли така плутанина, яку, віримо, все ж строгим критичним дослідом пощастило розіграти, в характерною для XVIII століття, то для часів ранійших в характерним повне незнаннє імен і індивідуальних особливостей творців української архітектури. Випадки, коли до нашого часу збереглися документи, що дають можливість установити хто саме будував окремий твір української архітектури, а найкращими з таких документів суть умови на будування між фундатором і майстром, такі випадки дуже рідкі; вони роблять щасливий виняток в загальному правилі анонімності історії нашого будівництва і тим більшу ціну тає винятки мають для історика мистецтва.

Таким щасливим винятком являється один з найкращих творів української архітектури доби ренесансу — Успенська церква львівського брацтва, або як вона у Львові звичайно називається „Волоська церква“, бо молдавські господарі були її меценатами, фундаторами і титарями. Відносно цеї церкви зберіглися умови на будування її між брацтвом а майстрами будівничими, і, здавалось-би це мусіло дати ясну вказівку на те, хто іменно був автором цього шедевру української архітектури доби ренесансу. Але і тут справа відносно автора — будівничого майстра — стойть не ясно і то власне через те, що умова збереглася не одна і не з одним майстром, а три умови і з трома майстрами. Тому і являється питання, хто-ж із майстрів і в якій мірі брав участь в праці над будуванням церкви і які власне частини церкви хто із майстрів виводив, і кого можна вважати за автора цеї будівлі.

І так всіх умов, або, як в ті часи вони називалися „інтерциз“ зберіглося три: перша інтерциза від 2 березня 1591 року, уложеня між чле-

нами брацтва „всі купно яже о Христі братство храма успення пресвятыя богородица присно діви Марія мещане лвовские“ і муляром Паоло Романо: „Paulo Romano muratore de Leopoli“. Цею інтерцизою члени брацтва „зеднали до виготовання і витесаня каменя так гладкого яко замсананого ведлуг твоє форми і визерунку, который есть поданий до братства нашого ведлуг которого визерунку за помочю божию маєт стати церков успення пресвятыя богородица в місті Львові а повинен будет пан Павел муляр тот камень дати от гори Красова своїм коштом зготувати і вивезти на місце назначеное то есть до міста на ктрунт, где ся будет муровати церков вишише речена.... А якди юж с помочю божию зачнется робота в муроуванию, тогди ми братство мабмо платити поміненому майстрови на кождий день коли робота іти будет по золотих два полских..... А товаришом платити будемо, як ми сами із ними зеднаємо. А пан Павел вишише помінений майстер так виготованым яко і отданям каменя также в муроуванию церкве камень і роботу муроў повинен отдавать вірне опатрне і статечне виправуючи ведлуг обвязку своего і постановеня вишише реченнего; которой-то роботі я Павел Римянин, майстер муляр лвовский, поднялемся досить чинити і взялем от панов братста вишише поміненого так Греков яко і Руси всіх послу золотих полских семдесять. А для ліпшої ніри і певности печать нашу братську прикладамо і руку купно подписуємо“. Головна частина цеї інтерцизи обговорює розмір каменя, як він має бути обтесаний і почому за кожен камінь має брацтво муляреві платити. Видимо доставка каменя із гори Красова в головною справою, а про саме муроування річ іде як про діло будучого. Що камінь має бути заготовлений „ведлуг твоє форми і визерунку, который есть поданий до братства нашого ведлуг которого визерунку“ має стати церква, це показує, що до інтерцизи був доданий архітектурний план церкви і цей план, згідно в узусом представляв майстер, який брався до будування церкви. Отже Паоло Романо можна вважати на підставі наведеного документа за автора плану брацької церкви і пірядчиком до заготовлення будівельного матеріалу. Чи був він і виконавцем роботи по самому будуванню церкви з першої інтерцизи не видно, бо про саме будування йде мова, як про річ досить віддалену: — „а якди юж с помочю божию зачнется робота в муроуванию“... і навіть платні будівельних помішників не означено: „а товаришом платити будемо, як сами із ними зеднаємо“.

Слідуючу, другу, інтерцизу було аложено через цість з половиною років після першої знову між всіми членами брацтва „так Греков яко і Руси“ з одного боку і майстром Войцехом Купиносом — „Wojciech Karipos thagaz miski Iwozki renko ułasno“ — з другого. Згідно до цеї інтерцизи умовлено „певное і згодливое постановеня межи нами братством і межи славетним паном Войцехом Капиносом мещанином муляром лвовским тестем Павла Римяніна, майстра роботи церкве успення богородица, иж той-то вищренний пан Войцех за позволеням зятя свого Павла Рімяніна приступил і поднялся роботи церкве успення богородица доброблати веспол из аятем своим, которую-то зять его Павел почал, позвалючи і приставаючи до інтерцизи і до реєстру раз зобополне учиненой межи братством і межи Павлом Римяніном зятем его в року 1591 марта 2-го дня, досить чинити ведлуг інтерцизи: Их повинен камень тесаний на звиш і на доляк отдавать як в первої інтерцизії стоит кождий локоть просто гладко і замсовано витесаного камене повинен отдать на ктрунте нам“.... Тут слідує так і в першій інтерцизії докладне означення розмірів каменя, який Купинос має поставляти на місце будівлі і розмір платні за цей камінь. Але крім

цего каменя, потрібного для ниведення мурів, Купинос повинен ще „иниб штуки великии на столпи, то есть на стлупи, округлии середини внутрніи а камень каждый на локоть високо а на шир 2 локті без четверти витесаний маєт бути. А за такий камень суровий по 40 грошей платити єму маєм, а фура і тесане наше бути маєт. А на філяри на каптелі надворніи і плози великие тое ми фуровати і робити собі повинні нашою челядю і начинем виготовляти... Знову слідув докладне означення розмірів цего каменя і розплати за него. „А що би четверть албо полтори суровий камень виносили над міру зоставалобися, того не повинни естесмо єму платити. Если-би теж от тих штук великих, что на філяри пойдут, міра зуполне не виносила ведле потреби, того ми братство на том шкодовати не повинни, але майстер як на своєм камені, так теж і в інших штуках заховатися маєт. Што теж на майстра идет заплата ігди робота пойдет на мурі ведлуг первой інтерцизи і звиклого обичаю тое на єдиного майстра а не на двох их майстрор заплата пойти маєт як на єдиного майстра і оба за єдиного майстра розумінни бути мают“. Після цого ще точно зазначається розмір і платню за камінь „штуки теж преаголовники“ і кінчається інтерциза увагою: „Если бы теж майстер Войцях не пилен бил в роботі на муре і в дозворі товаришов і роботи их, на чом посполитий церковний скарб школу подиймовати би мял того напомніши два или 3 крот волни будем і другого майстра приdatи до роботи церковної, а он то есть Войцях майстер тому противним бути не маєт але ис намы веспол позволити і ужити і волно пропустити его маєт ку собі. А для лепшеві віри приложили есмо печати і руками подписалися класними“.

Таким чином із другої інтерцизи ми можемо вивести, що на протязі шести з половиною років Паоло Романо працював для брацької церкви, а в кінці цього строку за його згодою приступив до роботи, як його спільник, його тестъ Войтіх Купинос. Робота за цей час очевидно полягала в заготовленню і авезенню каменю, як будівельного матеріалу. Правдоподібно це заготовлення і авезення матеріалу в інтерцизі і називається роботою „церкве успення богородица“. Бо аразу після того як сказано, що Купинос „приступил і роднялся поботи церкве успення богородица добляти веспол из зятем своім, которую-то зять его Павел почал“, слідув деталізація умов цієї роботи, в якій вичислюється тесання і перевіз каменю. Про саму-ж кладку каменю, цеб-то про ниведення мурів будівлі йде мова значно пізніше і то знову як про річ будучого; правда не такого віддаленого, як в першій інтерцизі, але все ж ще не такого конкретного, як поставка матеріалу. В той час як інтерциза в трох обширних уступах докладно зазначає умови постачання матеріалу, про саме будування лаконично згадує в кількох словах „ігди робота пойдет на мурі ведлуг первой інтерцизи і звиклого обичаю... ніби се річ ще не така негайна. Навпаки-ж, що до постачання каменю, то тут дуже докладно все увагляється і в одміну від першої інтерцизи, в якій їде річ про доставку каменю на будування ввагалі, в другій інтерцизі окремо обусловлюється умови що до каменю на стіні, каменю на стовпі в середині церкви і каменю на „філяри на каптелі надворніи“. Цеб-то постачання матеріалу так подвинулося вперед, що вже йде річ про той матеріал, який потрібен при закінченню кладки стін, перед виведенням вже покриваючого стіни склепіння, і постачання цього матеріалу обговорюється у всіх деталях, тоді як в першій інтерцизі про це говорилося, як про річ ще не близьку: „А ігди приайдет до труднейших форм тесати взори или ритя якоє, так будет ведлуг роботи єму заплата“... Але коли так посунулася справа постачання, то не видно, щоб в часі укладання

другої інтерцизи вже було приступлено до роботи „на мурі“, бо про неї все-ж говориться умовно „когда робота пойдет“.

Здається можна думати, що „робота на мурі“ почалася доперва в слідуючому 1598 році, і думати так дає підставу третя інтерциза від „місяца ноемврия 14 дня, святого апостола Филиппа“ 1598 року. З другого боку цю думку ніби підтверджує лист до брацтва від молдавського логофета з 16 червня того-ж року. Третю інтерцизу уложенено вже між трома сторонами і скріплено трома підписами і печатями: з одного боку – це брацтво, а з другого – нову Войтіх Купинос і новий майстер Амброджо Прихильний „Ambrozi Pzrichilni reakto swo rodpisa!“. Паоло Романо в цему договорі вже зовсім відсутній і видно для брацької церкви вже не працює. Він і другої інтерцизи вже не підписував, але в справі гонорару агадується, що йому платня мусить іти разом з Купиносом – „оба за одного майстра разуміни бути мают“. В третій-же інтерцизії агадується, що перша та друга інтерцизи не тратять сили, але всі обовязки по виконанню їх складаються на одного Купиноса, і говориться про розплату тільки з Купиносом та Прихильним. Очевидно вже від цього часу Паоло Романо від роботи відійшов. Між тим до роботи по муріванию церкви саме було приступлено. Так можна думати тому, що третя інтерциза вже мало говорити про постачання каменю, а майже виключно веде мову про мурівання самої церкви. При чому всю не скінчену справу постачання каменю в Красова лишається Купиносові, а Прихильний, правда разом з Купиносом, має тільки провадити працю будування церкви: „самому пану Войцехові о видаєні камене из гор красовских только становячи с паном Амбронім стороны муроў(ания) церкве льовскиє успеня пресвятыя богородица.... нащо ся поднял пан Амброжий веспол с паном Войцехом зазнавивши зобополне пилновати на роботі ведлуг містровской повинности своєї аж до скончения роботи“... Далі йде точне зазначення як повинно переводити саме муріваннє „веспол во всем міри тесаня каменя і осаженя і мурівання статечного....“ також і сторони стосовання вапна і всей матерій що до роботи мулярськоє належат як помінених так і не помінених речей“. Про це в поперець інтерцизах ще мови не було, бо, як сказано, про муріваннє йшла мова, як про річ ще не близьку, а умов з мулярськими помішниками і челяддю зовсім не зазначалося, лише в першій інтерцизії, що до помішників, то брацтво собі застерігало: „А то маєт бути на волі нашей братской, колко ми схочемо поставити собі на роботу товаришов. А товаришом платити будемо, як ми сами а шими зднамо“. Навпаки в третій інтерцизії вже не тільки платню, але і всі інші умови відносно помішників мулярських і челяди при муріванию, зазначено дуже докладно, при чому майстри повинні „челяди в роботі всей пилновати сваров корчених і порожнен мови і ростерков межи челядю недопущати і пяних на роботу не приймати і челяди на іншую роботу так товаришов як і учнев не отбрати. А скончивши кождий тиждень в роботі мают приходити мистрове пан Войцех і пан Амброжий веспол с челядю до отбірання заплати на авиклюб місце, аби що колвек неслушного пригодилобся межи челядю или якая шкода в роботі в том тиждні, аби ся в суботу при заплаті напомнити, шкоди нагорожати і на карность винного до уряду належачого отсылати, аби на роботі жадних ростерков і сваров і шкод не бивало, але як на місці святому церковном во всякою учтивостю і із боязно божею, вірне роботи пилновали“. Отже тільки в третій інтерцизії доперва йде мова про муріваннє церкви, як про справу конкретну, яку вже очевидно почали провадити.

Протокол ч. 6.

Засідання 20. листопаду 1923 року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Більнов, Д. Дорошенко, О. Колесса, К. Лосмай, І. Мірчук, М. Славинський, Хв. Слюсаренко, Л. Чикаленко, О. Шульгин, В. Щербаківський. Провадить засіданням Д. Антонович, секретаря В. Більнов.

Перший доклад д. ч. В. Щербаківського: „До питання про походження деяких орнаментів українського іконостаса.” Докладчик звертає увагу на те, що різьбярські орнаменти Українського іконостаса XVII—XVIII в. в. складаються головним чином з двох елементів: аканта і виноградної лози, які заповнюють площину іконостаса між іконами, то плоско по самій поверхні іконостаса, то у вигляді колонок між іконами. Акант виник і розвинувся в класичній Греції, і «Геленістичну добу» розповсюдився і на сході і на заході, а потім перейшов у християнське мистецтво, і там був розповсюджений і в мальстрі і в різьбарстві, при чому на заході на стінах базилік йшов шляхом розвитку трохи відмінною по зв'язанню в тим як на сході, в Сирії напр. і Палестині де він мав форми уміркованій ніж на заході. У Візантії особливо на візантійських напіттях він міршав в VI. і VII. віках. На українських іконостасах акант досить міршав в капітелях в кінці XVII. і початку XVIII. в., але дуже розгойнистий і гарний в рясах XVIII. віку. А на площі іконостаса він перейшов в орнамент відомий у нашіх різьбарів під назвою болотянки (або водної кропивки).

Форма аканту в рясах наших іконостасів, стиль його, указує на позначення його в заході починаючи від ренесансової доби і до самого кінця рококо.

Другий орнаментальний мотив — виноградна лоза, не грав в класичній Греції такої видатної ролі як акант. Виступає вона пізніше і то головним чином в Сирії і Малій Азії (в Греції виноград виступав в значку з тіром).

В Сирії він різьбився в камені дуже розгалужено напр. на знаменитім гвімсі з Мішати (що тепер у Берлінському музеї) також в г. Акімар біля оз. Ван, або ще у Галілії і т. п.

Пізніше виноградна лоза переходить і в Італію, але форма її напр. на дверах базиліки св. Сабіни в Римі, або в церкві S. Maria della Valle a Cividalle, або на одириях і дверах Міланських церков ся форма тана сама як і на кам'яних одириях і лутках вікон гаванських церков, і напр. як в Індії напр. на 24 колесах храму в Конарка (Konarka) і на стінах Його, або в храмі Rajarani (Райарані) біля Бубанесвара, яких будова відноситься до часів від VI. до XIII. в. в. Ця обставинна указує, що даючим елементом була Сирія як централь-

ний пункт між двома крайніми. В українській іконостасі виноградна лоза могла перейти із Сирії і Малої Азії, бо вона була розповсюджена в Сирійських церквах Сирії XVII. віку, а посередниками чи переносчиками могли бути тисячі наших полонених козаків, які напоювали і галеби турецькі і сирійські ринки і майстерні, подібно до Льва Мажарського із Слуцька і які научивши там різьбіти і розширили у себе смак до сирійських іконостасів різьблених привезли сей смак до дому вернувшись з неволі. Наш іконостас з різьбою колон орнаментованою виноградом зовсім подібен до сучасних Сирійських, і стилістично виноградна лоза наша і сирійська дуже близькі. Окрім того і ідейно тут була близькість. Сирія православна в винограді бачила символ хреста і символ християнства, яке було притягнуто турками, ісламом, які забороняли вино; на Україні виноградна лоза була символом причастія під двома видами тіла і крові, про лаборонялося католикам на заході. Г Українці, які покидали одночасно із Турками і католиками Подіїми окотно повинні були вносити сей подвійний символ у себе дома.

Прикладами українських іконостасів з особливо розвиненою різьбою можуть служити: Старі лаврські іконостаси головної і малих церков іконостас Полтавського Хрестово-воздвиження монастиря; Сорочинський на Полтавщині; Брусилівський, Отівський, та інші з кінської губернії.

Д. ч. Л. Чикаленко подав до відома, що Манявський іконостас в Богородчан, під час світової війни др. Е. Перфецький перевіз до Петербургу. Тепер він знаходиться в національному музеї у Львові.

В. Ю. Січинський говорить, що іконостаси у нас спершу були пізньої (Софійський собор, Київо-Печерська лавра можливо церкви Галича); барокко ускладнені іконостаси і підймає вого у гору. Акант був у Греції та Римлян, а під них переходить і в пізніші стилі. Вувахує аканти візантійські, романські, ренесансові. На українських акантах помітно вплив візантійський. Бароковий акант вже значно відмінний.

Д. ч. Д. Антонович зауважує, що референт спирається тільки на амістові орнаменти, а не на способи його стилізації і виконання. Деякі варіції орнаменту виноградної лози без кетяків подані автором, опонент вважає за листя фігового дерева. Не торкаючись питання відокремлення виноградна лоза до Європи, опонент вважає можливим висловитися за думкою, що на Україні її привезено з північної Італії в кінці XVI. віку. На Україні ніколи не кладеться орнамент виноградної лози на різних площинах як на сході, а тільки на стережніх колон як у Італії. Найстаршими варіантами цього орнаменту відомими з літератури опонент

аважає півколони каплиці при брацькій церкві у Львові і колону на віні домі Аничовських. Автором цих колон і півколон був або майстер, що називався Petrus Szwanzar, або хтось інший з ломбарських каменярів, яких в кінці XVI. століття чимало працювало у Львові. В тому-ж часі цей орнамент в камінних колон італійських майстрів міг перейти в роботі українських майстрів на колони дерев'яні.

Д. ч. *В. Біднов* висловлює сумнів, що бде-реялії іконостаси кінця XVII. або початку XVIII. століття зберігалися до наших днів. Архівні дані відносно церков Катеринославщини та Херсонщини перевоконують, що іконостаси пропримуються загаломъ 50—60 років, — не більше.

Докладчик в остатньому слові обговорює свої твердження.

Другий доклад д. ч. *В. Біднова*: „Оточения, серед якого ріс і виховувався Іван Котляревський”.

На підставі знайдених в архіви Катеринославської духовної консисторії документів, які опублікованих ним на сторінках „Літописи” Катеринослава, архіеної комісії, 1912 року, доводить, що Іван Котляревський, „синъ умершаго канцеляриста города Полтавы”, а) не був дворянського походження і б) вчився не в Полтавській, а Катеринославській семінарії, яка тоді була в Полтаві.

а) Іван Котляревський не дворянського походження: 1. до 1786. р. на Україні дворянства не було; 2. як би батько був дворянином, то здіймав би, більш видатне положення, ніж канцелярська служба в магістраті міста Полтави; 3. син би його Іван Кот-ий вчився б не в семінарії, а тій школі, що існувала для дітей дворянства при Ново-російському губерніальному управлінні в Кременчуці; 4. у чотирьохтомній праці Модзалевського про українські дворянські роди Котляревських нема. Отже він був, мабуть, міщанського або духовного походження; себто своїм походженням він визнаний за нашими пізами.

б) Що вчився він в Катеринославській семінарії, видно з списку учнів цієї семінарії, складеного на початку 1789 р., де Котляревський значиться серед студентів богословія; до семінарії вступив він (20 років було в 1789 р.) 1780 року, „февраля 13. дня”. Полтавська семінарія тоді саме була в Переяславі (до Полтави її перенесено тільки 1861 року) й являлася філією, як висловлюється М. Петров, Київської Академії; Катеринославська ж була під впливом Харківського Колегіума. Той факт, що Котляревський не попав до Петербургу, був корисний для нас, для українського письменства, бо в Петербурзі Котляревський міг би для України загинути, як загинув його товариш Іван Мартинов.

Дискусії після докладу не було.

В адміністраційній часті засідання: 1. вибрано одноголосно дійсним членом т-ва В. Ю. Січинського.

2. Заступано відношення Пресового Бюро при видавничому виділі Укр. Громад. Комітету, від 9. XI. 1923, в проханням надсилати до Бюро відомості про життя та діяльність т-ва. Доручено секретареві передавати відповідні відомості.

3. Ухвалено призначити слідуєше засідання 27-го листопаду, а далі робити засідання по вітороках через кожні два тижні.

Протокол ч. 7.

Засідання 27-го листопаду 1923. року. Прибули дійсні члени Д. Антонович, А. Артемович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дороніченко, О. Лотоцький, К. Лоський, М. Славинський, В. Січинський, Хв. Слюсаренко, Л. Чикаленко, О. Шульгин, В. Щербаківський і гости — 4 чоловіка. Провадить засіданням Д. Антонович, секретарем В. Біднов.

Перший доклад д. ч. *Хв. Слюсаренка*: „Грецька федеральна конституція кінця IV. в. перед Христом” — друкується в цьому збірникові праць товариства.

Д. ч. *Л. Артемович* звертає увагу на доповнення до тексту; ці доповнення, як, наприклад, право скарги поодиноких членів союзу, треба ще підтвердити. Мова належить до атицької діалекту, дає шансту відносити походження напису до вказаного докладчиком часу. Всагалі твердження докладчика цілком перевоконуючі.

Д. ч. *К. Лоський* погоджується з висновками докладчика й також відмінне твердження, що напис не відноситься до Ахейського союзу; не погоджується тільки відносно кількості представників. Союз не був союзом державою в нашому розумінні, а синедріон не міг видавати закони.

Д. ч. *Л. Білецький* діється на доклад з методологічного погляду; треба починати з палеографічного боку, потім діалектичного й звідти вже робити висновок що-до часу походження, а не виходити з місця; важне значення в цьому відношенні мають матеріал і форма, на якому та як писано; треба базуватися й на гіпотезі та реститеції тексту.

Д. ч. *В. Біднов* запитує, коли вперше зустрічається слово *στολόνιον*.

Д. ч. *В. Щербаківський* вказує, що в справі виявлення часу походження напису має значення порівняння розміру пені на членів, які не являються на аїбрания, з розміром платні воякові-наємників певного часу.

Д. ч. *М. Славинський* нагадує, що съогочної політичної термінології не можна прикладати до часів старогрецьких.

Докладчик діє на необхідні пояснення на

ароблені йому зауваження та відповіді на запитання, що цілком задовільняє присутніх.

Д. ч. А. Артимович підярслює наукову вартість доклада та його інтерес.

Доклад д. ч. В. Січинського одкладається до слідуючого засідання.

В адміністраційній часті засідання: 1. відбрано одноголосно дійсним членом товариства д-ра В. Сімовича.

2. Засідання присвячене пам'яті академіка Миколи Сумцова ухвалено перенести на після Різдва.

Протокол ч. 8.

Засідання 11. грудня 1923 року. Прибули ліквід члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, О. Колесса, В. Сімович, В. Січинський, М. Славинський, Хв. Слюсаренко, В. Щербаківський і гості — 3 чоловіки. Проходить засіданням Д. Антонович, секретаря В. Біднов.

Перший доклад д. ч. В. Січинського: „Українська хата в околицях Львова.” Пізніше цей доклад видруковано у Львові окремим виданням.

Д. ч. В. Щербаківський доводить, що для дослідів треба брати типову українську хату, а не таку, що на ній помітно чужоземний вплив: лежачі вікна прийшли з Америки (од фермерів) або Німеччині; єсть і інші докази чужих впливів. Справжня ж українська хата дуже стара: вона безпосередньо звязана з хатою неолітичної доби, про що ясно говорять її пропорції — піч, ростроломлення, покуття й т. д. Дослідження докладчиком хати пізнього походження, втратила наші стародавні риси, як і хати Харківщини, досліджені Таранушенком. Це все новий вигід.

Д. ч. В. Біднов запитує, відкинівшися в Галичині та на Поділлі лежачі вікна; в стародавніх хатах Степової України, колонізованої переселенцями з Гетьманщини або правобережної України, лежачих вікон нема.

Д. ч. Д. Антонович: Докладчик не згадав працю Мих. Русова про гуцульську хату, написану цілком науково. Що до старого типу нашої хати, то про нього трудно говорити, бо тип в деталях своїх завжди міняється. Вікна із склянми шибками — це вже пізніше. При досліджені необхідно занотовувати й дату будування.

Д. ч. В. Щербаківський: Вікна з склянми шибками явище давнє. Хоч ще в 30-х роках XIX ст. в хатах були кругліні вікна, затягнені пухирем (в Сківрі багато було таких хат), але ж панські будинки мали школу ще в XVII віці.

Докладчик пояснює, що мін брав не історичний тип нашої хати, а типову серед сучасних хат й одстоює зазначений ним ритм в цій хаті, а також і в хатах бой-

ківських, де поземні лінії на даху, а повислі вінці.

Захищає праці Таранушенка, що досліджував Харківську міську хату і ще більше десети хат, на що поклав колосальну працю. Лежачі вікна не модерного походження: їх бачимо і в старих церквах Галичини.

Другий доклад відкладається до слідуючого засідання.

В адміністраційній часті засідання установлено членську вкладку в Товаристві в розмірі двайзяті чеських крон річно.

Протокол ч. 9.

Засідання 15. січня 1924 року. Присутні діасні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, О. Колесса, К. Лоський, О. Лотоцький, Хв. Слюсаренко, Л. Чикаленко, В. Щербаківський і гости — 2 чоловіки. Провадить засіданням О. Колесса, секретаря В. Біднов.

Перший доклад д. ч. Д. Антоновича: „Пам'яті Миколи Ярошенка (в нагоді двайзяттої річниці його смерті)”. Докладчик зачіснє: Миколу Ярошенка до тих українських художників, що хоч вивили в своїй праці українську ідею, але своєю пристраєю також творили і розкішали московське малярство, яке до XVIII віку було тільки іконографією, часто спрощено в осягненнями високо мистецькими. Коли в XVIII віці іконографію було зруйновано, то в московському малярстві лишалося порожнє місце, яке мусіло зайняти українці, італійці, французи, наречті німці, бо москалі ні в XVIII в. ні на протязі майже цілого XIX віку не годні були утворити свого власного малярства. Навіть в другій половині XIX віку реалістичний напрям в малярстві, так званий передвижнический ще місці творили Українці. Із майстрів цього напряму душа його Крамський-Українець, а Острогорський, розум його найбільші артист-філософ Ге-Українець в Поділлі, чуття його творець пейзажу Куйиджі з полудневої України, улюблена дітища найбільше прославлений майстер передвижників Репін-Українець із Слобожанщини, наречті і майстер, що довів напрям передвижництва до крайності, логічно кульмінаційної точки — громадського служіння в малярстві, цей майстер передвижник-ромаданів, Українець із Полтави Микола Ярошенко (1846—1898). Неважаючи на популярність праць Ярошенка, відомостей про нього маємо мало.

Микола Олександрович Ярошенко родився 1846 року у Полтаві, дістав військову освіту, служив у артилерії, фахової малярської освіти не мав. У 1892 році вийшов у отставку генералом; умер 1898 року. У передвижників виставках бере він участь ще 1873 р. аж до самої смерті (не брав у них участі тільки в рр. 1875—1877). Зміст деяких картин (картина ув'язнення, „Отра-

вилась" та ін.) свідчить, що він мав залежання в нелегальними течіями й передавав картини адміністраційних переслідувань політичного підполля. З 18-ти його етюдів на передвижній виставці 1873 р. більшість було пейзажів (етюди Криму та Кавказу), в яких значно більше сприяючого мальарства, ніж в його портретах або жанрах. Тоді ж критика Ярошенкові радила залишити жанр і перейти шаключно до пейзажів. Але ж погодили пропозиції були неодинокою. Ліберальні газети докориля Ярошенкові за його напрям — прокламація в мальарстві⁴ навпаки, «Нове Время» хвалило за художність, а «Петербургські Відомості» та «Новости» обвинувачували його в тенденційності. В 1896 р. він роспочав був великою мілюючою громадськими розривами, народні мас — з гірничо-робітничого життя можливо, під впливом поширення тоді марксизму.

Ярошенко в мистецтві був завжди українцем: малював українські типи, жанр, та етюди з українського життя; чисто йдів, ніби для оживлення настрою та творчості, на Україну й навіть свою мальарську спадщину передав на Україну, до рідної Полтави в тамошній музеї. Вчинив він у мальарів-українців (Крамського, Ге), додержувався їх громадянського напрямку в мальарстві і довів цей напрям до крайньої точки, майже до глухого кута.

Д. ч. В. Щербаківський говорить, що Ярошенкова спадщина попала до Полтавського музею завдяки Короленкові В. Г.; вона не велика; серед неї мілюнки на українські теми небагато, переважають ескізи і пейзажі з Кавказу. В рисунках помітно присутність юмору, це теж українська риса. Серед мілюнок є і «Отрова».

Д. ч. К. Лоський пам'ятає персонально Ярошенка, бачивши в ним 1888 року; тоді він обурювався тим, що псують частоту русського языка; робив враження русофіла.

Д. ч. О. Лототький. В докладі бачить прекрасну характеристику російського мальарства й пропонує звернути особливу увагу на те, що йому дали українці, на що необхідно присвятити окрему прашу; треба зазначити в хронологічній послідовності українські впливи на московське мистецтво.

Докладчик в своєму останньому слові стверджує: присутність іронії та юмору в мілюнках Ярошенка. Український вплив на московське мальарство починається в XVIII ст., в того часу, як московське правительство стало перетягати до Петербургу українців-мальарій (Левицького, Боровиковського та ін.); утворилися такі умови, що мальарам доводилося жити тільки в Петербурзі, де вони згодом утворили цілком український осередок Лосенко (до подорожні в Париж) і Венеціанов (передавані

передвижництва і „напряму“ Ярошенка.

Другий доклад одложено до наступного засідання.

В адміністраційній часті засідання ухвалено: 1. на 29-те січня призначити зважання чергове засідання Товариства; 2. засідання пам'яті М. Хв. Судцова урядити 5-го лютого, з окладом мід. ч. Л. Білецького та д. ч. Д. Дорошенка; 3. взяти участь в присвяченії Т. Шевченкові академії, організацію якої проводить проф. Л. Білецький.

Протокол ч. 10.

Засідання 29-го січня 1924 року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, О. Колеса, К. Лоський, О. Лототький, В. Симович, Хв. Слюсаренко, М. Славинський, С. Смаль-Стоцький, Л. Чакаленю, В. Щербаківський і гости — 5 чоловік. Президент засіданням Д. Антонович, секретарем В. Біднов.

Перший доклад д. ч. А. Артимовича: «Де між замітками до Ользького декрету на пошану Нікітера (Lat. S. O. P. Eix., I, 17, Dittb. Syll. B. 730)». Доклад надруковано в першій частині «Наукового Ювілейного Збірника Українського Університету в Празі присвяченого Панові Президентові Проф. Др. Т. Г. Масарикові».

Д. ч. В. Щербаківський — вираз: тощо тут є розуміс в тому значенні, що Нікітер допомагав громадянам, що працювали на полях або в плавнях, боронячи їх од степових хоченій: в своїх рабами, а може й з вояками, він стримував ворогів і тим давав можливість громадянам благополучно нерітатися з роботи до дому.

Д. ч. Хв. Слюсаренко — підиреслює близький філологічний аналіз декрету й показує, як треба розуміти деякі поодинокі вирази: тіс лодея — значить не втручання у внутрішні справи поодиноких міст, а шайда суперечить між поодинокими містами (Херсонес складався з кількох громад) або захоплення міст, коли їх захоплювали скити; можливо, що мова йде й про сварки поміж Босфором та Херсонесом, бо в похвалі Діафантіві говориться про присагу херсонесців: от же правдивіше галати, що тут розуміється боротьба поміж поодинокими грецькими містами. Цо-до Гілії, то тут справді розуміється не перехопування, а праця в плавнях Дніпроніх. Врешті ж потрібний стилістичний аналіз тексту і прекрасний початок для цього зробив докладчик.

Докладчик визнає слушним зауваження д. ч. Щербаківського: стойть не інший якій дієслів а іменно фронтізув, а чи зміїтіс значить: докору гідний. Етюдів та ж замічує якесь речення, а не початок нового, бо далі стойть: єв ѿз яко... На прикладі говорить про Ользю та її відносини до інших колоній.

Другий доклад одложено до засідання 19 лютого.

В адміністраційній часті засідання: 1. за слуханню й принятю до відома подяку „Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові” (од 21. грудня 1923 р., ч. 38) за примітання його з сюжетом 50-тилітнього ювілею.

2. В справі засідання 5-лютого (присвяченого пам'яті академіка М. Х. Сумцова) ухвалено просити всіх, щоб вони повідомили секретаря т-ва, які установи та осіб в поміж чеських учених треба запросити на це засідання.

3. Впоряддити у березні звичайне наукове засідання, присвячене Шевченкові; в справі докладів звернутися до дійсних членів Товариства С. Смаль-Стоцького і О. Колесси.

Протокол ч. 11.

Засідання 5-го лютого 1924. року пам'яті академіка М. Х. Сумцова. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Колесса, К. Лоський, О. Лотоцький, Ів. Мірчук, В. Січинський, О. Шульгін і гості — 7 чоловік, в тому числі професори Карлового Університету др. Мурло і др. Полівка. На президії виділ Товариства в повному складі.

Перший доклад д. ч. Д. Дорошенка: „Житті та діяльність М. Х. Сумцова”.

Другий доклад д. ч. Л. Білецького: „Сумцов як історик української літератури”.

Засідання без дискусії.

Обидва доклади друкуються в цьому збірникові праці товариства.

Протокол ч. 12.

Засідання 19-го лютого 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, О. Бочковський, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, В. Січинський, М. Славинський, В. Щербаківський і гості — 5 чоловік. Проводить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. В. Біднова: „Ап. Скальковський, як історик Степової України”. Доклад надруковано з першої частини „Наукового Ювілейного альманіка Українського Університету в Празі”, присвяченого Панові Президентові Проф. др. Т. Г. Масарикові”.

Д. ч. Д. Дорошенко каже, що Скальковський по походженням українець, тільки очкований на польській культурі; захоплювався козацькими, як немалоїого сучасниками (Тимко Падура та ін.); його історія Запорожжя — перша історія на науковому ґрунті. Жаль, що нічого не сказано про долю архива, бувшого в руках Скальковського.

Проф. С. Шелухин каже, що знав у Одесі товариша прокурора Желудкіна, онука

Скальковського і од нього чув, що родичі Скальковського були духовного походження й українці, як тогожасне православне духовенство на Волині, могли бути польської культури. Архив залишився десь в Одесі, в „Общество історії та древностей”, в паках, без опису; там в льюху бачив багато паків. За те, що Скальковський не випускав з своїх рук документів, винуватити його не можна. „Полный Собрание Законовъ Российской имперіи” (першим) Скальковській користуватися не міг, бо його ще не було видруковано.

Д. ч. Л. Білецький каже, що докладчик не висував історичних поглядів Скальковського, та як він ставився до джерел; не освітлено й постаті історика. Неяснено й відношення до пісні, як до джерела історії. Недбале відношення до архівів — це побутове явище і в наші часи. Приклади його бачимо в особах П. І. Зайцева, що користувався в Києві захалявними книжками Шевченка так, що вони загинули в травні 1920 р., та вчених галичан, які невідповідним способом дивляться на архівні матеріали, як на свою приватну власність.

Д. ч. М. Славинський подає, що на Волині він зустрічав багато шляхтичів Скальковських; всі вони українці. Докладчик дав потрібні пояснення до тих зауважень, що зроблено йому.

Д. ч. В. Щербаківський, в справі питання про долю архива Запорозького, заявляє, що на Україні в 1920—21 рр. існувала установа „губ-бум”, яка архіви докumenti перероблювала на папір.

Другий доклад одложено до чергового засідання в місяці квітні.

В адміністраційній часті засідання: 1. одноголосно вибрали дійсними членами Товариства професорів С. Шелухіна та Б. Перфецького (Братиславського університету).

2. Призначено два засідання з докладами д. ч. С. Смаль-Стоцького („Ритміка Шевченкової поезії”), д. ч. Л. Білецького („Чорница Маріїна”), д. ч. Д. Антоновича та д. ч. М. Славинського; ці доклади, присвячені Шевченкові, вислухати на засіданнях 4. та 25. березня.

3. З нагоди того, що в кінці 1923. р. минуло 50 літ в дня смерті С. Руданського ухвалено: просити д. ч. Лотоцького, як земляка і видавця творів Руданського, зробити про його доклад на одному з найближчих засідань.

Протокол ч. 13.

Засідання 4. березня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, О. Колесса, К. Лоський, В. Сімович, В. Січинський, С. Смаль-Стоцький, В. Щербаківський і гості — 3 чоловіки. Проводить засіданням О. Колесса, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. С. Смаль-Стоцького: „Ритмика Шевченкової поезії”. Доклад друкується в цьому збірнику праць Товариства.

Д. ч. В. Сімович — погожується в докладчиком щодо впливу ритміки народних пісень на Шевченка, в цьому його переконують його студії над творами Шевченка і народними піснями, де бачить чергування складів 4 + б, 4 + б, себ то ритм колядко, а ис 14 складів. Коли проща Йигубського її сумлінка, але ж призначати силабічний розмір у Шевченка не можливо, бо ніде після 5-го складу нема цезури (що трапляється в Метлинського), в тринадцяти ж складовому вірші цензура після 7-го складу. Через те, що не маємо докладно розробленого дослідження ритміки народних пісень, то й помилки рікні виходять. За те опонент однакове вплив колядок, на тій підставі, що в колядках наших, десятискладових (а коли одного складу бракує, то натомісъ один склад робиться подвійним) обов'язково є цензура, а не так у Шевченка. Стверджує також і переход од одного ритму до іншого. Нема ямба не тільки в Шевченка, а і в народних піснях, хоч єд нього нам не варта одмовлятися, бо добре розроблений в росії ямб може бути архівним і в нас.

Д. ч. В. Щербаківський. Колядок в нас було дуже багато, та тільки далеко не всі вони відомі; в них цензура не там, де вказує д. ч. Сімович. Веселінки не мають цезури; на них треба звернути особливу увагу, бо вони мають багато вчесних мотивів, в тому числі її весільні, але ритм її різноманітний. Очевидно, Шевченко одбивав у своїх творах українську народну поезію у всіх її видах, а ця поезія під впливом чужої культури придбала характер низоксі кутомності та благородства.

Д. ч. Л. Білецький висловив вплив коломійок на Шевченка й однією присутністю в нього силабічного розміру.

Д. ч. А. Артимович. У стародавніх греків вірші мали лише ритміку, метричність їх широбилася пізніше. Старі вірші живилися поруч з метричними дуже довго і часто, тільки їх іонізували. Така паралель можлива і в історії нашого віруша.

Д. ч. О. Колесса. Дякую докладчикові, але в чому не погожується в ним. Про вплив польського вірша говорити не приходиться, бо в часі Залеського польська ритміка утворилася на підставі ритміки українських пісень. Для вирішення питання необхідно прослідити основні форми народної ритміки, але ж цього її досі не зроблено, хоч опонент зачіпав вже цю справу в своїх працях ще 1910 року. Певен, що для кожного віруша Шевченка можна знайти первину в народній поезії. Силабічного розміру нема і в Метлинського; його твори близькі до ритміки нашої дум. Силабічні

вірші в XIX. ст. трималися лише в Галичині, від Наддніпрянській Україні їх також не було, й віддавали народні пісні.

Д. ч. В. Сімович. В оборону Якубського каже, що вірш: „Сонце заходить, гори чорніють” виявляють комбінацію ямба з трохеєм.

Д. ч. Д. Антонович підкреслює, що доклад дає силу думок, над якими треба працювати; особливу корисність може бути для студій над хореографією виконання старих піснів шкільного театру. Сам опонент не приймає деяких наголосів д. ч. Смаль-Стоцького, як ось „пані” в „Посланні”:

І знов лечу
Земля чорніє . . . і т. д.

Другий доклад перенесено до слідуючого засідання.

Протокол ч. 14.

Засідання 25 березня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, В. Сімович, В. Січинський, С. Смаль-Стоцький, М. Славинський, Хв. Слюсаренко, В. Щербаківський і гости — 3 чоловіки. Провадить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. Л. Білецького: „До історії текста поеми Шевченка: „Чорниці-Марини”. Текст цієї поеми перетріп також самі зміни, які переважали й інші твори Шевченка, попливши в недосвідчені руки. Твір невідімчений і вперше попав до Корсунового „Снопа”, невідомо тільки як. Потім Куліш видав його в рукопису, писаного олівцем, а Шевченкового „брульона”. Поробивши в ньому свої поправки, Куліш надокото, коли не наважився, заховав од нас правдивий текст поеми. В. Доманицький в „Кобзарі” 1907 та 1908 рр. помістив цей твір ніби в оригіналу, в дійсності ж в копії, писаної, мабуть, Лазаревським, а значить і в нього так, як написано Шевченком в тому брульоні, що його виправлено Кулішем. П. Зайцев у 1917. році взяв текст з того списку, що був у Корсуні-сина; той список перекочував у Пушкінському домі Петербурзької Академії Наук. З листа Корсун-сина до небіжчика В. Доманицького (в 1906. році, з посвяченням 1841. року) видно, що вивівши з себе той список, що був у руках Корсuna.

Павло Зайцев у виданні „Кобзаря” 1917. р. помістив ніби то новий текст „Чорниці-Марини” (це мін припускає, покликуючись на „Основу” 1862. р., N 9, справді ж треба 1861 р.). Цей текст ніби здобув од родички

Псла, а не Корсунового сина, і по суті в цьому спискові повторено один з юже відомих текстів. Поемі цій надають автобіографичний характер, а тому текстом її й цікавляться. В цьому відношенню цікаві міркування Богдана Лепкого (берлинському п'ятитомовому виданні) в приводу тексту В. Доманицького та П. Зайцева.

Тексти В. Доманицького та П. Зайцева ліші од тексту Кулішевого; але ж історії тексту „Юрикі-Маркою“ нічимо, і тільки нові матеріали могли б освітлити її.

Д. ч. О. Лотоцький в приводу зачепленого референтом питання про критичне видання текстів Кобзаря каже: Перше повне у нас видання Кобзаря відбулося при таких надзвичайних умовах, що дозволяло собі подати короткі про це відомості. На початку 1904. року звернувся я до Л. М. Солодила (Саладілова) секретаря петербурзького благодійного товариства ім. Шевченка — товариства для підмоги українцям-учням вищих шкіл столиці — щоб товариство те взяло на себе ініціативу першого в Росії повного видання творів свого патрона. Надія на можливість такого видання полягала на тому, що головою товариства була дуже впливова в бюрократичних сферах людина — сенатор А. Маркович, щирій, хоч і не глибокий український патріот, що охоче прикладав своїх рук до української національної справи. І на цей раз сенатор Маркович посташися до справи дуже прихильно і висловив намір просити у царя авдієнцію, щоб особисто представити йому справу. Попереду ж звернувся він до начальника головного управління в справах другу проф. Зверева, повідомивши його про свій намір, та запропонувавши дозволити до друку повне видання творів українського генія, „не турбуючи високу особу його величності“. Високий авторитет сенатора Марковича в певній мірі забезпечував успіх тої, що підняв він, справи, і становище Зверена було-б дуже тяжке, коли-б він безпітряно пропустило до кілопоту особу його величності, змігши полагодити справу без турбування тієї особи. Отже балансуючи між одним і другим лихом, Зверев віршени краче понести відповідальність за дозвіл нецензурних творів Шевченка, ніж заслужити хоч тінь царської неласки. Того-ж дня Зверев передав цензорові О. Тучапському поданий примірник „Кобзаря“ у виданні „Русьої письменності“ під редакцією Ю. Романчука з наказом дозволити книжку до друку. Цензор дав дозвіл, зробивши відповідний напис на книзі того-ж самого дня, як про це сказав йому Зверев. Товариство ім. Шевченка, дістинши дозвіл, не могло само перевести справу видання — ні з погляду матеріального, ні літературногої запросило до співучасти у виданню друге українське товариство в Петербурзі, т. зв. „Благодійне товариство видання де-

шених і корисних книг“. На редактора видання запрошено було В. Доманицького, якому загрожував арешт і тому він перевонувався у мене на дачі в Фінляндії в той час за Виборгом і тут працював над „Кобзарем“, та одночасно над редакцією „Історії України“ М. Аркаса. На початку Доманицький використовував для редакції ті матеріали, що оголосив був він на сторінках „Київської Старини“ — „Розслід над текстом Кобзаря“. Під час цієї роботи П. Е. Щоголів, відомий дослідувач революційних рухів в Росії, знайшов у архіві департамента поліції цілком до того часу невідомі рукописи Шевченкових творів і повідомив про це П. Я. Стебницького. Тоді петербурзька українська громада (місцевий відділ „Тупа“) запровонувала Щоголіву постійну що місячну платню за те, щоб він, працюючи в архіві, списував і твори Шевченка (бо адабти дозвіл на вхід до архіву свою чоловікові було не легко). Для пояснення роботи Щоголіву було дано примірник Романчука „Кобзаря“, аби він міг надписувати в самій книзі варіанти знайдених ним рукописів. Та робота його, вже близька до кінця, нагло обірвалася: віртаючись знову в департамент, він забув на пізничковій свій портфель, і якому був і „Кобзар“ з його доповненнями. Книга загинула, тільки небагато доповнень було переписано раніше. Скорі після того Щоголів зовсім перестав працювати в архіві. Тоді сенатор Маркович, на прохання громади, допоміг дістати дозвіл на працю в архіві департамента поліції своєму землякові Забілі, людині, певній з поліційного погляду, але мало придатній для такої роботи. З. біло розшукав в архіві одно „д'єло“ Шевченка, але ж у мене було враження, що в архіві було два „д'єла“ про Шевченка, і що Забіло користувався лише одним. Не маючи зауваження дати науково-критичний текст „Кобзаря“ в виданні, що призначалося для широкої популяризації творів Шевченка, Доманицький з бувшого у нього матеріалу вибрав ті варіанти, що на його смак були найбільші художніми. Весь матеріал, яким користувався Доманицький, залишився у мене. Видруковано було, здається, 60 тисяч примірників, з них 50 тисяч дещо менших, по 60 коп. З огляду на загаданий характер видання, критичних уваг не робилось, хоч сам Доманицький до праці ставився дуже сонсно. Й кілько разів, коли того вимагала сиріана, сам йдів нелегально до Петербургу.

Д. ч. М. Славинський підтверджує, що спрапді в архіві департамента поліції про Шевченка було два „д'єла“.

Д. ч. В. Сімович: Чому видання „Кобзаря“ 1908. р. значно рівніться під видання 1907. року?

Д. ч. О. Лотоцький: То нова редакція Доманицького, якому матеріали посыпалася

за кордон із же тоді, як видавців потягнуло було до суду. Для нового видання використано було і нові матеріали. Судову справу почали не цензура й не поліція, а пішла вона з якихсь нейдомих джерел, ніби з Харкова; говорилося, що виникла вона не без участі М. Лободовського, який видав свою „Марію“. Харківський губернатор написав до міністра внутрішніх справ про поширення „нощунственного“ видання; міністр передав справу до головного управління в справах друку; останнє до цензурного комітету, а той уже потяг до судової відповідальності видавців: — П. Стебницького, П. Саладилона, О. Лотоцького, М. Ковалевського, Я. Забілу, О. Русова. Як ліце розпочалася ця справа, я переговорюючи про неї в цензурному комітетом (тоді вже комітет в справах друку). Обов'язки голови комітету шиконував тоді цензор М. А. Андріашев, людина, оскільки це взагалі можливо для цензора, навіть не ворожка до українського слова. І він дуже широ пояснив, що розпочати судову справу примуси формальний збіг обставин. На мое зауваження, що цензурний дозвіл усував ніби відповідальність видавців, Андріашев висловив, що видання появилось, коли вже попередню цензуру було скасовано, і таким чином видавці підлягають вимогам нового закону, що за скасуванням попередньої цензури уstanовлює відповідальність видавця. Тому видавці із сирого притягнуто було до відповідальності по дуже тяжких статтях 101, 102, 103 т. XIV. свода законів. Оборонцем видавців виступав видатний адвокат О. Грушевберг; захищаю бешкетно і до справи ставилася дуже уважно. Головний його аргумент такий: „Шевченко гений, а твори генія не надаються до якихсь амін чи купюр, вони не змінна спадщина людства; тому видавці могли видати „Кобзаря“ лише в цілковитим захованням оригінального тексту; також назвили — на них упав-би тяжкий моральний ажид, коли-б вони інчишли інакше“. Судова палата всеж таки засудила видавців. В сенаті, куди було перенесено справу, постанову судової палати було скасовано, на тій підставі, що видавці мали моральну основу для свого вчинку в тому, що у них був дозвіл цензури.

Д. ч. М. Слащинський гадає, що справи притягнення видавців до суду був причетний і „союз русского народа“ — камянецький на Поділлю та харківський.

Д. ч. В. Щербаківський чув, що це зробив М. Лободовський.

Др. П. Кличин (гість) оповідає, як тоді поліція в Петербурзі одібрала від нього „Кобзаря“.

Д. ч. Д. Дорошенко, знайомий з обставинами громадянського життя на Катеринославщині, каже що катеринославський „союз русского народа“ ставився не вороже до „Кобзаря“.

Д. ч. В. Біднов заявляє, що члени катеринославського „союза русского народа“ ставилися вороже до українських діячів, що залишив він на собі особисто, коли союзники в Катеринославі мало не зірвали Шевченківського свята, що надзвичайно урочисто відбулося в 1914. році. Відомості д. ч. О. Лотоцького про видання „Кобзаря“ 1907. року свідчать, що це видання не ліпше від попередніх що-до своєї наукової вартості і тому даремне його так розхвалювали.

Д. ч. О. Лотоцький і д. ч. Д. Дорошенко вважають, що видання „Кобзаря“ під редакцією Доманицького було найбільш повним та найбільш художнім що до тексту, а зауважання критично-наукових не ставилося редактором і він сам не ставив собі такого зауваження.

Д. ч. Д. Антонович гадає, що Доманицький вис в тексті „Кобзаря“ свою індивідуальність, вибираючи варіанти згідно до свого особистого смаку. Це не вигідно мало відбитися на виданні. Приймаю зміни до текстів виківаних раніше Доманицький іноді не досить обережно.

Д. ч. О. Білецький в останньому слові зауважає, що між виданнями „Кобзаря“ 1907. і 1908. роїв різниця велика; хиба та, що в основу положено слабе у всіх відношеннях видання Романчука і до нього додано випадкові варіанти; тому в „Кобзарі“ 1907. року з'явилася мозайка із частин різних попередніх видань його. Цей мозаїк ще й досі не усунено й не виправлено; бачимо й навіть і тепер в виданні Б. Лепкого. Текстам творів до 1847. року довіряти не можна, бо Доманицький перевірив по захалевій юноїкці поета лише те, що написано на власнанні. Отже право доводиться розпочати анову від самого початку.

Другий доказ д. ч. Д. Антоновича: „Малірський смак Шевченка в діячі роз“, за пізнім часом одкладено.

Протокол ч. 15.

Засідання 8 квітня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Біднов, О. Лотоцький, К. Лоський, М. Слашинський, Хв. Слюсаренко, О. Шульгин, В. Щербаківський, ч. с. Л. Лукасевич і гости — 4 чоловіки. Проводить засіданням Д. Антонович, секретар В. О. Біднов.

Перший доказ д. ч. В. Счинського: Велика Лаврська церква, по гравюрах XVII—XVIII вв. „Докладчик“, після вступу про загальний розвій мистецтва на Україні, переходить до історії Великої Лаврської церкви од XI стол. аж до кінця XIX в., на підставі попередніх досліджень (П. Лашкарьова, М. Петрова та ін.), а головним чином на підставі гравюр XVII та XVIII вв. маючи зовнішній вигляд церкви; в розпорядженні доказувавши більше 50 гравюр, копії яких він і демонструє. До

1470 року вона мала вигляд вирвано візантійський, а 1660-х рр. — ренесансовий, а з 1695 р. — бароковий; після пожежі 1718 р. архітектор Старченко в 1722—1729 рр. на гроші, а наказу Петра I, аїрані на Україні а колацких полків, надав церкві той вигляд, який вона мала ім до ремонту 1879—1881 рр., коли було знищено богато пам'яток старовини.

Д. ч. М. Слатинський гадає, що пожежа 1718 р. не була інше також страшною, як про неї говорять: зберігся надгробок князя Острозькому, портрет Мазепи та ін... Гравюри XVII в. дають нам той вигляд, який церква мала в XV стол.

Д. ч. Д. Антонович: То портрет не Мазепи, а чийсь інший; коли Ф. Лебединцев видавав при „Кiev. Старині“ той портрет, О. Лаваренський переконував його не давати під ним підпису, що то Мазепа. Предтечевська церква, яку докладчик називав каплицею, була юриською маленькою церквою, в роді Баггістерій: тим хрестили, а тому їй присвячено св. Іоаннові Предтечі; в ній повторено план великої церкви. Іконостас, яким не дуже захоплювався Павло Александрович, ароблено в XVI стол. Опонент не погоджується в докладчиком в загальному його характеристиці розподілу нашого мистецтва, а саме, що воно не носило рис готицизму. В свій час і наше мистецтво переживало добу готицького стилю. Що до вирозу докладчика, винеса гравюрного мистецтва з полов. XVIII стол.², то опонент вважає його невдалим і неприпустимим в устах історика мистецтва: це не занепад, а лише поворот від бароко до класичного напряму, й це процес глибоко народний.

Д. ч. Л. Білецький підходить до докладу з методологічного погляду й питає: „чи може бути гравюра джерелом до історії?“ Необхідно довести, що гравюра справді відповідає історичному обстанину даної доби, що в їй є традиційного, а що сучасного, що вона не просто шаблон. В літературі неокласицизм утворюється в Київській Академії, яка впливає на Москву.

Д. ч. В. Щербаківський звертає увагу, що деякі майстри до Лаври не стосуються, а подають картини інших будинків. Для вирішення питання, треба використати всі матеріали, а в наших умовах це неможливо. Вважаю ж гравюрами надає велике значення й пропонує видати всі наші гравюри XVI—XVIII вв., як зразки нашого мистецтва.

Д. ч. Д. Антонович обороняє метод докладчика, і признає велике значення гравюр, як документа для уявлення колишнього вигляду архітектурних творів. Розуміється і до цих документів треба ставити критично і аналізувати, що на рисунках відбиває дійсність, а що в давнину часом і манірі виконання. Так рисунки

XVII і XVIII столу мають надати до перебільшування і панегірику.

Д. ч. В. Біднов питається пояснень відносно деяних джерел, а д. ч. Л. Білецький числовас своє вадовання докладом.

Докладчик в останньому слові відповідає на запити і дас відповідні пояснення.

Другий доклад переноситься до слідуючого засідання.

Протокол ч. 16.

Засідання 29. квітня 1924. р. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошевко, О. Колесса, О. Лотоцький, М. Слатинський, Хв. Слюсаренко, і В. Щербаківський. Провадить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. Л. Білецького: „Основи української науково-літературної критики, ч. I,“ друкується в чольму збирників праць товариства.

Д. ч. М. Слатинський починає з математичної формули, написаної докладчиком по дошці і робить до неї уваги: x — це те, що власне читач бере од твору, а не авторове; воно наївче, як треба читати поетичний твір.

Д. ч. О. Лотоцький просить пояснити, що докладчик розуміє під термінами: „методика“ і „методологія“. — Докладчик завдовольнене прозаняті.

Д. ч. В. Щербаківський знаходить формули Потебні й самого докладчика „рослиничастими“ (нема ніяких вимог); замість того, дає свою формулу: $T = f(A + t + at + at + az + x\dots)$.

Д. ч. Ф. Слюсаренко: Непідготовленість, студентів валежить від умов нашого часу і тому завдання школи в подбати про підвищення рівня слухачів і принести їх на прикладах таких учених як Шахматов або Потебня, у яких ми бачимо зразки пристосування строго наукового методу до розвору літературного матеріалу. Також необхідно визначати внески українських учених в західно-європейськими.

Д. ч. Д. Антонович знаходить що поділ докладчика на сім школ дуже складний і в основу поїслу не положено одного принципу. Не має потреби ділити на сім школ, бо це число занадто вищче соробітні. Напр. соціологічна школа являється одним із напрямів школи історичної. Вважаю було-б досить поділити все на три школи: історичну, філологічну та психологічну.

Д. ч. В. Біднов поділ після школ визнає не природним і не зручним, бо одного ученої приходиться пристосовувати до двох, а то і трох школ. Також гадає потрібним число школ скоротити.

Докладчик в остаточному слові приймає до відома деякі ароблені йому уваги і дас пояснення опонентам.

Протокол ч. 17.

Засідання 6. травня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Колеса, К. Лоський, О. Логотацький, Е. Перфещаній, Хн. Слюсаренко, В. Щебаківський, і гости — З чоловіком. Провадить засіданням Д. Антонович, секретарем В. Біднов.

Перший доклад д. ч. О. Логотацького: „Святок Ярослава Мудрого”. За найдавніші у нас пам'ятки з сфері зовнішнього церковного права традиція вивнає два церковні устави, що засвоюються двом першим християнським князям — Володимиром Великому та Ярославом Мудрим. Серед списків устава князя Ярослава можна визнати дві головні редакції — московську (в російській науковій літературі вона називається „Восточно-русской”) та українську (так відома „Западно-русская”). Першу згадку про нашу редакцію устава кн. Ярослава маємо в грамоті Мстиславського князя Юрія Ливенського Онуфріївському монастиреві 1443 р.; тут згадується „святок ярославський”, в якому почислено церковні суди та штрафи в них на користь місцевого владики. Сі птиграfi князя Мстиславського надає, замість владики, архімандритові свого монастиря.

Дуже глуха згадка тут про акт кн. Ярослава, як про щось загально-відоме, сидить, що в половині XV ст. ця пам'ятка була у нас знана й популярна, бо про неї піважається, як про щось загально-відоме. З інших актів можемо догадуватись, що популярність цієї пам'ятки сягає значно глибше в минулі. В грамоті польського короля Сигізмунда I р. 1511 Київському митрополіту Йосифу Солтанові та ісім православним єпископам, потверджуються грамоти його попередників: Витовта, Казимира III та Олександра, які ствердили за православною церквою в межах літво-польської держави духовні права, що з початку руської церкви належали митрополіту та єпископам агдно в „уставі духовним грекам, себ-то іномо-каноном східної церкви“. Ми не маємо грамот Витовта й Казимира, але можна думати, що грамоти сі мали одинаковий зміст з грамотами великого князя літвовського Олександра Казимировича 1490 р., що дійшла до нас, і по ній можемо догадуватись про зміст грамот Витовта й Казимира. Вел. кн. Олександр в своїй грамоті на ім'я нареченого київського митр. Йосифа та православних єпископів говорить, що митр. Йосиф клав перед ним святок прав великого князя Ярослава Володимировича, спісаній з прав духовних греків, себ-то з іномо-канону східної церкви. Самий „Святок Ярослава“, в якого вписано стверджене князем право, додано до грамоти.

В основній своїй частині „Святок Ярослава“ має той самий зміст, що бачимо

їого і в московських списках Устава кн. Ярослава, — тому ніхто в дослідувачів цих пам'яток не має сумніву, що се діл різні редакції одної, тої самої, пам'ятки. Коли порівняти між собою зміст московської та української редакцій Ярославової пам'ятки, то в нашій редакції не знаходимо низки недолінностей („неліпостей“), на які ще Караванні винважав, що на доказ сфальшивання московської редакції. В українській редакції немає кар за ірадіїки, убивства, остривлення голови й бороди, ні за інші злочини нецерковного характера: тут згадуються лише справи цілюні, злочини проти моральноти та проти віри, а також забезпечується канонична влада юрисдикції над єпископами та єпископа над єпархіальним духовенством, — все це сфера компетенції церковної. Тому, здається, українська редакція, вільна од елементів світського суду, більш близька до оригіналу, ніж редакція московська, занадто перетяжена елементами, що не належать до суду церковного.

Але, розуміється, та близькість українського „Святка Ярослава“ до первісного оригіналу належить не до всього змісту його та не до познань його оканак, а лише до самої основи пам'ятки. Мова, термінологія, грошові назви та інші річені зміст різниж статті в обох редакціях, в більшій чи меншій мірі, стали продуктом повільного процесу пристосування Ярославового церковного уставу до обставин кожної даної країни та кожної окремої епохи. Обидві, що мають іх, основні редакції Ярославового уставу, українську й московську, — то вже далі, новітні кодифікації його, що доконувалися приватною ініціативою в мірі дійсної потреби пристосувати норми церковного закону до дійсного життя та, головним чином, перенести в сферу церковного суду ту саму систему мір і продаж, яку прийнято в світському законодавстві. Сі практичні обставини й потреби вимагали й приводили до того, що первісний згляд його мав все більше й більше мінятися. Отже традицію могла заховатися лише сама основа пам'ятки, і перед нам стоять тепер не легке завдання — виділити в іншій редакції зміни й додатки проти інтентичної основи тієї пам'ятки, що по свідоцтву літопису, державних грамот та іншої загальнотої традиції засвоювалася вел. кн. Ярославом Мудрим. Аналіз змісту устава кн. Ярослава Мудрого, зокрема в українській його редакції, приводить до кладчика до вислову, що найбільш певний первісний зміст устава складався із справ цілюнів, справ родинної моралі та, можливо, з тієї категорії справ в обороні цілості й чистоти віри, що порушення й формульувалося терміном „еретичество“. Менш певною віддається можливість уміщення в уставі формулами завкліття на тих, хто порушить

устав. На початку пам'ятки натурально пропустити якийсь загальний вступ, але в формі значно коротший, ніж місцем се в обох основних редакціях — і в українській і в московській. В них загальних рисах зміст пам'ятки знаходить в історичних умовах свого часу і може вважатися, в річевому значенню, автентичним.

Про те устав ін. Ярослава ще в більшій мірі, ніж устав ін. Володимира, циклизає дуже гарячі заперечення що до його автентичності, при чому українська редакція ще в більшій мірі, ніж московська. Звертає на себе увагу, верш за все, факт паралельного існування Ярославового уставу на двох різких територіях — українській та московській, в різких умовах національно-державного життя, в різких редакціях. Дуже трудно пропустити, щоб та сама думка — фальсифікації даної пам'ятки — виникла одночасно на півдні та на півночі; прийняла ті самі, в своїй основі, форми; заснована б походження пам'ятки тієї самій особі, щоб в автентичності тієї пам'ятки упевнилася влада і літовських князів та польських королів, і князів московських, цілій шерег осіб, що близче стояли до справи та близче могли входити в розгляд певності тих чи інших документів, які їм доводилося потверджувати. Ся паралельність існування тієї самої пам'ятки може свідчити не лише про сталу традицію дуже давнього часу, що до формального поділу руського племені на ді окремі державні частини, але й про існування якоїсь одної фантичної основи для сучасних пам'яток. Та основа в різких умовах прийняла різні редакції, і текстуальна ріквиця тих редакцій найкраще пояснюється саме ріквицею тих умов, в яких існувала та перетворилася наша пам'ятка на півдні — на Україні, та на півночі — на Москонщині. Отже припущення проф. Суворова, що „Світок Ярослава“ повстав із специфічних умов церковного життя на Україні, не пояснює того, як же посталі та сама пам'ятка в цілому інших умовах церковного життя на Москонщині. Коли-ж звернутися до умов часу ін. Ярослава Мудрого, то бачимо, що церковний устав цього князя має тут цілком відповідний грунт для себе. Християнство привнесло до насінній моральні і правні розуміння, в яких виникли нові злочини, як фактичне порушення тих розумінь. Перший наш християнський князь, керуючись нормами церковно-правного кодекса вселенської церкви — Номоканона, оддав де-які з тих злочинів на суд церкви, але при тому в своєму уставі не означив мірні карі за ті злочини. Очевидка була превізумція, що ті карі мали предназначатися по Номоканоні. Але-ж карі, що містилися в Номоканоні, були надто суворі, — загрожували звичайно ослющуванням, одрубаним рук, ніг, урізанням носа, язика,

карюю по тілу і ваніль часто карюю на горло. Сама таке суворість сих кар, може й відповідна і краю, де християнство давно визнавалося за пануючу релігію, не відповідало тодішнім умовам життя новоздріщевого народу, що не міг ще цілковито собі засвоїти розуміння злочинності тих чи інших переступів нового закону. Отже практика вимагала примирення карних норм християнського кодекса з відчайсими нормами національного права, що базувалося на системі викупу злочинів. Устав ін. Ярослава, що задоволивши сей загальний потребі, яка відчулася дуже скоро — слідом за виданням церковного устава ін. Володимира, тим самим безперечно відповідів обставинам Ярославового часу. Він поспідів продовжував процес церковного правотворіння, вперше зафіксований в уставі ін. Володимира. На шляху нашої церковно-правової еволюції слідом за уставом ін. Володимира, що окреслювало сферу церковного суду, послідовно і необхідно мав появитися устав ін. Ярослава, що визначав більше нормальні та відповіді, які се було в чужому законі, карі за злочини в тій сфері. Вже сам по собі сей тісний зв'язок внутрішнього змісту уставів Володимира В. і Ярослава Мудрого та загальна відповідність сих пам'яток духовій умовам свого часу свідчать про певність їх первісної основи. Але й сама основа та — Головним чином — елементи в ній близче звязані з обставинами свого часу, протягом століть дуже змінялися відповідно умовинам та вимогам дальшого часу. Змін врешті на бралося стільки і стали нові підгомоном так різких часів, що перенесли основу устава ін. Ярослава можна визначати лише в дуже загальніх рисах. Ріжківськість змін в уставі ін. Ярослава, в більшості невідповідність їх умовам і духу Ярославового часу, очевидні анахронизми — все се давало приводи однією самій факт належності устава ін. Ярослава хоча-б у самій загальній основі. Але ні: поглянути на справу автентичності устава ін. Ярослава саме з того погляду, що всі редакції його не були офіційними кодифікаціями, а приватними збірниками правних норм, як і Руська Правда, що засвоювати законодавців можна не ті даліші редакції, а лише саму основу устава, яка увесь час пристосовувалася до потреб свого часу, підлігаючи при тому усяким змінам, — то сим просто розвивається більшість законів проти автентичності устава ін. Ярослава, тих законів, що почалися ще в часу Карамзіна і відновилися після проф. Б. Голубинським та проф. Н. Суворовим.

Таким чином коли сама ідея Ярославового уставу відповідає обставинам того часу, то і всі інші риси іншінших редакцій уставу не перечать тому, щоби визнати автентичність самої основи його, хочби

яких та основа бігом століть вважала додатків чи скорочень і вважалі змін. Більше потерпіла що до змін, очевидно, редакція московська, як більше віддалена од своєї першої території, від першіших умов, серед яких вона появилася. Наша ж, більший аязом в своїм почтівним грунтам заховала українську редакцію устава, в якій знаходять риси першої орігінальності навіть дуже скептично настроєні до нашої пам'ятки дослідувачі, як проф. Н. Суворов. Як ми же визначили, український „Святок Ярославль“ скоріше можна вважати за скорочену ніж за збільшену редакцію орігінального устава, хоча би і з дуже механічними та очевидними напливами досить нове пізнього часу. Тому ніяк не можна визнати слушним що до Святка старе твердження К. Неволини, поновлене Г. Голубинським, що його „людожність видіє“, чим подложність Устава Ярослава редакції восточно-русской". Проти такої начебто очевидності, в порівнанні Святка з московською редакцією, сидить вже той факт, що Святок фактично був чинним правом української церкви. Певність цього факта потвержується безсумнівними грамотами місцевого та загальнодержавного значення, в той час, коли єдиним потвердженням чинності московської редакції устава стає лише грамота вел. кн. московського Василя Дмитровича, яка проте шикане сумніви що до своєї певності.

Д. ч. О. Колесса цілком визнає влучною аргументацію докладчика, а українську редакцію Святка автентичною, погожується і з поглядами його на еретицтво: це не тільки гріхи проти догматики, а й сліди поганства, як ще й ересь латинська. Поруч з тим в нас були пошановані болгарська ересь та різні апокрифи в неправославними поглядами, про що сідчать індекс апокрифів у збірнику Святослава. Порадивши oddати до другу доклад, проф. Колесса звертає увагу на звичку докладчика читати стародавній наш текст по-московському.

Д. ч. Д. Антонович гадає що наведення імені Іларіона з одного боку може промоняти за апокріфічністю документа, бо апокріфи звичайно звязуються з найбільше популярними іменами, хоч-би хронологічно ім'я з документом не видалося, як бачимо це в даному випадкові. З другого боку це ж ім'я може промоняти за автентичністю документа, бо Іларіон неперечно був посем певної, як не національної ізї, то в кожному разі самостійної від Царьгорода подіїми. Роблячи пробу творення самостійної від патріарха церковної ієрархії, Іларіон потрібував і власного уставу.

Д. ч. В. Біднов вижає, що докладчик повинен був звичайно становище супроти М. Грушевського, який визнає устав фальсифікатом; це застерігається тим впливом і авторитетом, які мають для нас історичні

труди М. Грушевського.

Д. ч. В. Щербаківський запитує, чи і українські списки вгадують про ув'язнення, чи тільки північні. Одержаніши од докладчика відповідь, що Італьський список вгадує, він говорить при потребу дослідження відношення церковних канонів до звичай нашого народу.

Доц. А. Андрієвський говорить, що доки не встановлено правих традицій, доти не можливо вирішити питання про походження устава. Традиція в данномому відношенні має величезне значення, бо за звички її, наприклад, можна констатувати зважки „Руської Правди“ з законодавчим кодексом давніх Геттів. На дослідження правової традиції й необхідно зупинитися.

Докладчик приймає деякі уваги і дає відповідні пояснення.

Другий доклад відкладається до слідуючого засідання.

Протокол ч. 18.

Засідання 13. травня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошено, О. Колесса, К. Лоський, В. Сімович, В. Січинський, М. Славинський, Хн. Слюсаренко, С. Шелухин, В. Щербаківський, ч. С. П. Андрієвський і гости — 4 чоловіки. Провадить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. В. Щербаківського: „Писані в останках соціального культу на Україні“ друкується в цьому збірникові праць товариства.

Д. ч. С. Шелухин вважає сумнівною річчю свято колодія; із своїх спостережень опонент знає: „щоб свиня не скакала в чужі городи, її чиляють колоду; так само чиляють колодку й хлоццям, щоб не зневалися, а не скакали в гречку“. Вираз „мандрівника пахне“ походження пізнього, походить од тих часів, коли рослючали ходити на даліні промисли. Погожується з докладчиком, що словяні-автохтонний народ на Україні, покликався в підтвердження цього на доклад Рорбаха. Важно знати, яке саме готське плем'я було на Україні, а для вияснення впливів на наших словян треба шукати слідів їх перебування, особливо у Провансалі, де були в часи Цезаря Rutheni.

Доц. А. Андрієвський. Кодекс Гамурабі та кодекс Геттів (XV ст. до Христі), знайдений проф. Грояним, дають підставу гадати, що з України, через Кавказ перейшла культура, як таким способом зайди до Азії перейшли й самі Гетти; останнє підтверджується й деякими археологічними знахідками, які от сідами колесниці в березового дерева, бо береза в Азії нема. Наведені докладчиком дані сідчать про впливи на нас сходу, а не заходу. Коли

звернемо увагу на деякі явища, то воини та ж ведуть до складу, як ось визнання священими тваринами нівці, кози, вживання крони, коли мирилися і т. інше. Східний вплив на нас визнають і московські вчені: так, Сергієвич 1911 року опублікував розшику про робство в законі Гамурабі й "Руській Правді".

Д. ч. М. Славинський вказує, що встановлені таку довгу культурну традицію, докладчик тим самим заповнює прогалину в питанні про автохтонність українського народу; опонент схиляється до тієї думки, що писанки могли з'явитися і в нас, бо культ сонця міг бути й нашим своєрідним явищем.

Д. ч. Хв. Слюсаренко каже, що в керченських руїнах сліди курсів бачимо не раніше IV ст. до Христі; на терамотових інробах того ж IV в. бачимо курей. В Керчі ж знаходимо й золоті оздоби з знаком сонця аспирійського походження, що відносяться до часів раніших. Ці пам'ятки говорять тільки про вплив східні. Що-до автохтонності українців, то це цілком можливо, бо описів Геродота дають підставу думати, що на Україні мірвались тільки зверхи, пануючі верстки, інци-ж стала, осіле населення, не мірвались. Кельти на Україні були (Галати), але ж яке саме плем'я невідомо; були в III або II ст. до Христі; по Ольвійським написам можна гадати, що воїни лише загрожували Ольвії, а не завоюовували ІІ.

Д. ч. Д. Антонович висловлює сумнів, щоб свастика була знаком сонця; звичайно символом сонця служив круг, коло, а не свастика, яка є знаком ічності; а в такому разі деякі твердження докладчика вимагали-б певного обмеження.

Д. ч. В. Біднов вказує, що висловлену докладчиком проблему, наведені ним факти дуже цікавими й переконуючими, висновок — принадними для українського серця, але ж така наївнічайша оригінальність та сміливість докладчика викликають мимоволі думку про необхідність наукової обережності в твердженнях, щоб уникнути тих крайностей, що притпускають деякі німецькі вчені.

Докладчик дав відповідні пояснення та доповнення до свого грунтовного докладу.

Другий доклад за північ часом одкладається.

Протокол ч. 19.

Засідання 20. травня 1924 року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, О. Колесса, О. Лотоцький, І. Мірчук, В. Січинський, Хв. Слюсаренко, В. Щербаківський і гості — 8 чоловік. Приводить засіданням Д. Антонович, секретар В. Біднов.

Перший доклад д. ч. В. Біднова. „Де місце уваги до біографії Григорія Сковороди“. У на-

писаному М. Ковалінським „Житії“ Сковороди немало темних місць, та не зовсім ясних відомостей про деякі моменти з життя нашого філософа. Докладчик робить спробу освітлення таких відомостей що-до перебування Сковороди в Київській Академії, за кордоном, та служби його в Переяславській семінарі. Зазначивши часи перебування Сковороди, згідно з вказівками академіка М. Петрова (1738—1742 та 1744—1750) докладчик говорить, що корінном Сковорода мало що придбав, а мусів задоволити головним чином тим, що дала йому Академія, та що він поглибшував свої знання самостійними працями; далі, подає відомості про деякіх знайомих Сковороди, як от про Каліграфа, іеромонаха Володимира з Жидів, що був учителем ристорики в Київській Академії, а потім — учителем і префектом Московської; він дозволяв собі вільне відношення до обрядів православної церкви належать у проповідях, за що його й було покарано. Переяславський епископ Іоан Козлобіч, який багато давав про матеріальне забезпечення та розвиток семінарії, звільнив Сковороду за неслуханість.

Другий доклад д. ч. І. Мірчука: „Сковорода, як філософ“ друкується в цьому збірникові праць товариства.

Д. ч. В. Біднов, з приводу доклада д. ч. Мірчука, вказує працю по історії Київської Академії в часи перебування в ній Сковороди.

Пан Д. Чижевський — робить екскурс в історію філософії й зазначає, що не тільки Сократ був філософом без системи, а й не мало інших, як ось Еем, Монтерське, Сковорода й досі не зрозуміли, а зрозуміти його, здається, можливо буде тільки тоді, коли на Україні з'явиться ще якийсь видатний філософ. Питання про вплив на Сковороду ще й досі не розроблено: притускає можливість впливу лейбніце-волфіанського напряму.

Д. ч. Хв. Слюсаренко: Щоб зясувати вплив на Сковороду західної філософії, необхідно пошукати вказівок на перебування в певних містах Сковороди; може такі вказівки збереглися десь по університетах — у Відні, Будапешті і іншалих австрійських містах, як у Братиславі, наприклад. Равом з тим Сковорода з'явився в українському народом та його колишніми вчителями-мандрівниками діаками, через те необхідно дослідити ту добу, в яку жив Сковорода. Що до психологічного або психопатологічного аналізу творів Сковороди, то не слід забувати, що сон може бути й формою літературної творчості, як це бачимо і в інших письменників, що користуються сном для вислову певної тенденції або й сатири.

Д. ч. Д. Антонович бачить в Сковороді звязок тем з мандрівними діаками, що ма-

иуть, велике значення в розвитку нашої культури. Явище мандрівників учителів було розповсюджене в добу раннього ренесансу в Італії, а сто років пізніше в часі гуманізму в Німеччині. Це сто років пізніше вони розвинулося на Україні. Очевидно це явище властиве народам в добі їх пробудження під середньовічного духовного прислання.

Докладчики дають належні пояснення та позовнення.

Протокол ч. 20.

Засідання 27. травня 1924. року. Присутні дійсні члени: Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорощенко, О. Колесса, К. Лоський, О. Лотоцький, В. Сімович, В. Січинський, М. Славинський, Хв. Слюсаренко, О. Шульгин, В. Щербаківський, ч. с. П. Андрієвський і гості — 5 чоловік. На президії виділ Товариства в повному складі.

Засідання починається промовою Голови Товариства, в якій він визначає, що наше засідання товариства є річними зборами: трицятого травня кінчиться перший рік існування „Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі”, єдиного з усіх українських товариств у Празі, що не має ні політичних ні професійних завдань, а провадить виключно наукову діяльність. Голова просить членів товариства заслушати річний звіт з діяльності Товариства.

Секретар Товариства В. Біднов читає справоадання за перший рік життя, розвою і діяльності Товариства. На внесення д. ч. А. Артимовича збори приймають справоадання і удаляють президії абсолюторум та подяку за працю через акламацію.

Збори одноголосно вибирають дійсним членом Товариства лектора логики в Українському Педагогічному Інституті Д. Чижевського.

Вибори президії на новий рік переводяться таємним голосуванням. Вибраною вісталася президії в попередньому складі: Голова — Д. Антонович (11 голосів), заступник Голови — О. Колесса (10 голосів) і секретар В. Біднов. (13 голосів).

Голова вносить пропозицію звернутися до Міністерства Шкільництва і Народної Освіти з проханням о дозвілі друкувати Праці Товариства в Державній Друкарні і пропонує зборам просити заступника Голови О. Колессу взяти на себе клопоти перед Міністерством. Пропозицію прийнято одноголосно і заступник Голови згодкується прийняти не себе сам обов'язок.

Річне справоадання Товариства ухвалюється видати літографізм способом.

Доклад д. ч. Д. Антоновича: „Розрій форм української деревлянної церкви“ друкується в цьому збірнику праць товариства.

Д. ч. В. Щербаківський заходить при набіним для нас поглядом докладчика на вплив

заходу на наше церковне будівництво. (Ренесанс, бароко, рококо, класичність). Що до церкви в Бакоті, то цей погляд являється пізнішою перерібкою: покрівля з гонту, який необхідно було з часом міняти, а при цьому перероблювалося і зовнішню форму, через те її балувати свої висновки на цій покрівлі неможли. Ампір заведено поміцінами, але як то стиль не чистий, і він існував тільки до 50-х років XIX стол.: отже її застосуємо, що той стиль не відповідає народному смаку, а уявляє вплив цілком чужий. Для аразда можна вказати на церкви у Великому й Малому Полоцькому.

Д. ч. В. Січинський вбачає вплив на наше деревляне будівництво нашого ж старого будівництва кам'яного, що вже існувало в нас з X віку, а може навіть і з VII в. Зразком могли служити церкви в Херсонесі, як от трьохнавна базиліка VIII в. Базиліка пятикамерного заłożення або девятивамерного похожа на наші п'яти або девятивінні церкви. П'яти та девятивінні церкви були у нас і в часі великої хідівської, що вплинуло й на пізніше наше деревляне будівництво. Про такі впливи давніх часів свідчать істинні зразки деревлянних церков та дзвіниць, що збереглися від кінця XVI ст. (в Галичині).

Д. ч. Ф. Слюсаренко нагадує, що херсонські церкви мають форму не хреста, а близької, що часто поганського походження.

Д. ч. В. Біднов заявлює, що однакові деревляні церкви українські (особливо галицькі) з церквами далекої півночі Москвищі, себто Вологодщини та Архангельщини?

Д. ч. В. Січинський виводить форму українських деревлянних церков в Херсонесі, відки на його думку подходить стара церковна архітектура.

Докладчик в цім не згоджується, бо херсонську теорію давно вже покинуто. На заміну їй була теорія болгарського походження, а тепер надану теорію калузького походження нашого будівництва. Але ні одної з цих теорій не можна довести, існі вони представляють собою мало утрутковані гіпотези. На думку докладчика краще признатися в невіянні, ніж приймати за істину не доведені гіпотези. Далі докладчик пояснює д. ч. Біднову різницю між українською конструкцією і північно-московською декоративною церквою. Стиль класичності докладчик уважає за такий же стиль як і існ. стиль, стиль що заповнє добу українського мистецтва на протязі майже цілого століття, інша чи третією чвертю XIX віку. Гіпотезу про існування деревляної трохарубної або пятиарубної церкви в старокнязівську добу докладчик уважає за ні на чому не оперту фантазію.

На тому річне засідання Товариства кінчиться.

*Список членів
Українського Історично-Філологичного
Товариства в Празі*

на 1. червня 1924 року.

Члени Виділу:

Проф. Антонович Дмитро (голова), з 30-го травня 1923 року.
Проф. др. Колесса Олександер (заступник голови), з 30-го травня 1923.
Проф. Біднов Василь (секретарь), з 30-го травня 1923 року.

Дійсні члени:

Проф. др. Артимович Агенор, з 13-го червня 1923 року.
Проф. Білецький Леонід, з 7-го червня 1923 року.
П. Бочковський Ольгерд, з 7-го червня 1923 року.
Проф. др. Дністрянський Станіслав, з 7-го червня 1923 року.
Проф. Дорошенко Дмитро, з 30-го травня 1923 року.
Проф. Лашенко Ростислав, з 7-го червня 1923 року.
Др. Левицький Модест, з 13-го червня 1923 року.
Проф. др. Лозинський Михайло, з 13-го червня 1923 року.
Проф. Лоський Кость, з 13-го червня 1923 року.
Проф. Лотоцький Олександер, з 7-го червня 1923 року.
Проф. др. Мірчук Іван, з 7-го червня 1923 року.
Проф. др. Перфецький Євген, з 19-го лютого 1924 року.
Проф. др. Сімович Василь, з 20-го листопаду 1923 року.
П. Счинський Володимир, з 20-го листопаду 1923 року.
П. Славинський Максим, з 7-го червня 1923 року.
Доп. Слюсаренко Хведір, з 7-го червня 1923 року.
Проф. др. Смаль Стоцький Роман, з 13-го червня 1923 року.
Акад. др. Смаль Стоцький Степан, з 13-го червня 1923 року.
Проф. Тимошенко Володимир, з 13-го червня 1923 року.
Др. Феденко Панас, з 20-го червня 1923 року.
Др. Чикаленко Левко, з 7-го червня 1923 року.
П. Чижевський Дмитро, з 27-го травня 1924 року.

Проф. Шелухин Сергій, з 19-го лютого 1924 року.
Проф. Шульгин Олександер, з 7-го червня 1923 року.
Проф. Щербаківський Вадим, з 30-го травня 1923 року.
Проф. Щербина Хведір, з 7-го червня 1923 року.

Члени — Співробітники.

Проф. др. Андрієвський Петро, з 30-го травня 1923 року.
П. Лукасевич Левко, з 20-го червня 1923 року.

